

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ
ИСТОРИЯ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

HISTORY OF THE
HOMELAND
RESEARCH JOURNAL

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2015, № 2 (70)

2/2015

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты

Бас редакторы:

Ханкелді Әбжанов

Редакциялық алқа:

Р. Абдуллаев (Өзбекстан), М. Асылбеков, Б. Аяған, М. Әбусейітова,
С. Әжіғали, Н. Әлімбаев, К. Бұрханов, Б. Байтанаев, М. Ескендіров,
Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков, Мансура-Хайдар (Үндістан),
Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских (Қырғызстан), Ю. Петров (Ресей),
О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов,
У. Фиерман (АҚШ), Чень Шиамин (Қытай), А. Чубарьян (Ресей)

Бас редактордың орынбасары:

С. Смағұлова

Жауапты редактор:

З. Төленова

Редакторлар:

К. Нұрымбетова, А. Оралова

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,

Алматы қ.,

Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,

«Отан тарихы»

журналының редакциясы

Телефон: 272-68-46

E-mail: kazhistory@bk.ru

Электрондық мекен-жай:

www.iie.kz

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде 1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау

Үш айда бір рет шығатын
ғылыми журнал
2015, № 2 (70)

Мазмұны
Содержание
Contents

Қазақ хандығы – 550 жыл
Казахское ханство – 550 лет
Kazakh Khanate - 550 years

ДӘУЛЕТХАН Ә.

Қазақ хандығы тұсындағы ислам және оның өзіндік ерекшеліктері.....5

АТЫҒАЕВ Н.А.

О дипломатических контактах казахского ханства с мусульманскими
государствами (XVI - начало XVIII вв.).....15

Ұлы Жеңіске – 70 жыл
70 лет Великой Победе
70th Anniversary of the Great Victory

АМАНДЫҚ ХАТ.....23

СУЛТАНГАЗИЕВ М.

Будни войны: аулы и села Казахстана
в годы войны (1941-1945 гг.).....24

Тарих толқынында
В потоке истории
In the Stream of History

ЖЕҢІС Ж.

Түркі қағанатындағы дәстүрлі дүниетаным және діни идеология.....34

ШАШАЕВ Ә.К.

Жетісудағы мұсылман тұрғындарын бақылауға алу жүйесі
(XIX ғ. соңы-XX ғ. бас кезі).....44

МҰҚТАР Ә.Қ., НҰРМҰХАНОВ Ж.Қ.

Ресей мұрағатындағы қожалар және олардың қоғамдық-саяси
қызметі (XVIII-XIX ғғ.).....55

ШАФИКОВ И.

Мистические практики в структуре повседневности
татарского общества в начале XX века.....67

Тарихнама және деректану
Историография и источниковедение
Historiography and Source Studies

ХАРУН ЙЫЛМАЗ

Конструирование образов казахских национальных героев при Сталине.....73

ПИАНЧОЛА Н.

Европейская и американская историография
о великом голоде в Казахстане.....100

**Этнология және археология
Этнология и археология
Ethnology and Archaeology**

ЕРҒАЗЫ Қ.Е.

Этносоциальная роль институтов казахских батыров и биев.....126

ҚАЛШАБАЕВА Б.К.

Қытайдан келген оралмандардың отбасылық тұрмыс мәдениетіндегі
ерекшеліктер (далалық экспедициялық материалдар негізінде).....135

АҚАНОВ М.Қ.

Ру-ата аттарындағы космологиялық (аспани) денелердің көрінісі.....145

ИСАЕВА А.И.

Брачность и разводимость в Кызылординской области.....155

ТОКНТАБАҰЕВА Ш.

Contemporary embroidery art of Kazakhstan.....165

БАУДИЯРОВА Қ.Б.

Отбасындағы қарама-қайшылық және одан шығудың жолдары.....171

**Жас ғалымдар зерттеулері
Исследования молодых ученых
Researches of Young Scholars**

ҚҰРМАНАЛИНА Н.Н.

В.Я. Басиннің еңбектеріндегі XVI-XVIII ғғ. казак-орыс
қарым-қатынасы мәселелері.....180

АШИМБАЕВА Ф.Е.

Динамика антропологической дифференциации населения
Средней Азии и Казахстана.....187

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ – 550 ЖЫЛ
КАЗАХСКОЕ ХАНСТВО – 550 ЛЕТ
KAZAKH KHANATE - 550 YEARS

ӘОЖ 94(574).02/06:297

ДӘУЛЕТХАН Ә.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
Ежелгі және ортағасырдағы тарихы мен іргелес елдер тарихы
бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, т.ғ.к.

**ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТҰСЫНДАҒЫ ИСЛАМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӨЗІНДІК
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аннотация

Автор мақалада Қазақ хандығы тұсындағы исламның таралуы мәселесін жазбаша деректемелер мен шығыстың нарративтік шығармалары негізінде қарастырады.

Түйін сөздер: ислам, дін, әдет-ғұрып, наным-сенім, Қазақ хандығы, Моңғол ұлысы, ұлыстық билік.

Орталық Азияны жаулап алған кезде моңғолдар өркениет жағынан мұндағы халықтардың деңгейінен әлдеқайда төмен болғанына қарамай жергілікті халықтың саяси-әлеуметтік құрылымына да мәдениеті мен наным-сенімдеріне де ішінара ықпал еткені де тарихи шындық болатын.

Біз сөз еткелі отырған Моңғол ұлыстық билігі дәуірінде, Жошы ұлысы, оның Ақ Орда бөлімі төңірегінде мемлекетшілдік, тәуелсіздік, бірлік ұранын негіз еткен Алаш-қазақ идеологиясы қалыптасып, қазақтың діни наным-сенімдерінен бастап өнері мен мәдениетіне де айтарлықтай ықпал етті.

Ақ Орда хандығы аумағында бірлікте өмір сүрген ежелгі түрік-қыпшақ халықтары мен олардың арасына ұлыс билеушілері мәртебесімен келген азғантай моңғол ру-тайпалары арасындағы ұқсастықтар, атап айтқанда, шаруашылық, күн көріс, тұрмыс-салт, діни наным-сенімдер, олардың қысқа ғана тарихи кезеңде бір-біріне сіңісіп кетуінің алғышарттары ретінде қарастыруды тиіс деп санаймыз.

Бұл жағдайдың егжей-тегжейін кезінде Ш. Уәлиханов пен Д. Банзаровтар жан-жақты қарастырып өткен болатын [1, с. 50-52]. Олардың баса көрсеткен нақтылы ұқсастықтары ішінде исламға дейін екі халықтың да табынған Көк тәңірі бір болғандықтан наным-сенімдеріндегі ұқсастықтар болатын.

Тарихи тұрғыдан алып қарағанда одан да маңыздысы бүгінгі – Қазақстан аумағында сонау VIII ғасырдан бастап тарала бастаған ислам дінінің өміршең өркениеттік артықшылығы деу керек шығар.

Бүгінгі Қазақстан мен Орталық Азиядағы ислам тарихы, оның таралу барысы әлденеше ғасырларға созылды десек те X-XII ғасырларда түркі тілді халықтар өз таңдауын жасап ислам дінін, оның Ханафилік мазхабы бойынша жаппай қабылдап халықтардың этникалық тұтастануына айтарлықтай ықпал етіп үлгіріп еді. Моңғол ұлыстық билігі тұсындағы аласапырандар мен зорлық-зомбылықтарға төтеп бере алған ислам XIV ғасырдан былай қарай Дешті Қыпшақ пен Жетісуда жаңа

рухани өрлеу тудырып, оның мұсылмандану барысын жеделдете түскені белгілі. Шыңғысхан ұлыс билеушілерінің 3-4-ұрпағының ислам дінін қабылдап мұсылман болуы тамыры тереңге кеткен рухани наным-сенімнің ықпал күші болатын.

Сөйтіп, Шыңғысханның немере-шөберелері мұсылман ғұламалары – кожалармен рухани-саяси одақ құра отырып, шариғат заң ережелерін қорғаушы әрі насихаттаушыларға айналды.

X-XVIII ғасырлар аралығында салтанат құрған тәуелсіз Қарахан қағанаты, Алтын Орда, Ақ Орда, Қазақ хандығы тарихы осындай рухани, һәм саяси-қоғамдық мықты негізге арқа сүйегенін шежіреші философ Шәкәрім Құдайберді тарата жазып кеткен болатын [2].

Қазақстандағы ислам тарихын, оның таралу барысын зерттеушілер жазбаша деректемелер мен шығыстың нарративтік шығармаларының мардымсыздығынан көптеген шектеулерге ұшырып келгені де белгілі.

Шын мәнінде қажетті материалдардың тапшылығынан ғана емес, араб, парсы және көне шағатай тілінде жазылып қалған түпнұсқалық деректерді оқып, пайдалана алмауымыздан, сондай-ақ отаршыл империялардың ондай байлыққа қол жеткізуімізге тосқындық жасап келгендігінен кенжелеп қалғанымыз ақиқат.

Қазақстан мен Орталық Азиядағы ислам тарихын зерттеу ісіне жаңа серпін беретін айтулы жаңалықтың бірі 2007 жылы «Тоғанай» баспасынан шыққан «Тәзкіре-и Бұғра хан» атты аударма кітап болды.

288 беттік көлемді еңбекті түпнұсқадан аударып, алғы сөзі мен ғылыми анықтамасын жазған Серікбай Қосан, бұған дейін назардан тыс қалғанына өкіне отырып, «...Сұлтан Сатұқ Бұғра хан ғазының өмір шежіресін тауып, ғылым кәдесіне жарату, ең алдымен тарихшыларымызға қажет. Бірақ оларға аталған шығарма жайындағы Ш. Уәлиханов, В. Бартольд, Қ. Халидұлы сынды білімпаздардың тұжырымды ой-пікірлері де әсер етпегенге ұқсайды», – [3, 3-б.] деп жазды.

Агиографиялық жанрда жазылған жәдігердің ислам дінін түңғыш қабылдаған Қарахан әулеті әміршілері мен сол дәуірдегі көшпелі түркі халықтарының этномәдени өмірі туралы берер мағлұматы мол кітаптағы оқиғалар қарапайым түркі тілінде, эпостық мәнерде баяндалған. Осы құнды жәдігер туралы алғаш мәлімет берген халқымыздың ұлы перзенті Ш. Уәлиханов еді.

1859 жылы Қашқар сапарынан қайтқанда алып келген әйгілі төрт кітаптың бірі осы «Тәзкіре-и Бұғра хан» болатын. Кітаптың 1909-1910 – жылдары Азия мұражайындағы қорда тіркелген сыртқы сипаты мынадай:

Авторы – Саллахиат молла хажы (молда хажы), жазылған жері Шығыс Түркістан, Қашқар уәлаяты. Жазылған мерзімі шамамен XVII-XVIII ғғ. шығарманың көлемі 135 парақ.

Аталған шығарма агиографиялық жанрда жазылғанымен, біз үшін аса маңыздысы – онда баяндалған оқиғалардың тарихилығы, кейіпкерлердің өмірде болғандығы, сондай-ақ нақты жыл мерзімдерінің анық көрсетілуі, соғыс қимылдары өткен түрік халықтары мекендеген қалалар мен елді-мекен, жер, су атауларының шынайылығы, сондай-ақ Орта Азия мен Қазақстанда қалыптасқан шағатай-түрік жазба тілінің әсерінде жазылғандығы деуге болады.

Аудармашы ғалым С. Қосановтың «Ең ғажабы, шығарманың түпнұсқасын оқыған әрбір түркітанушы ғалым сөз болып отырған жәдігердің мәтінінен жүздеген қазақ сөзін жолықтырар еді. Ал бұл кітапта суреттелген тарихи оқиғалар, көптеген этнографиялық мәліметтер мен әскери атаулардың ежелгі қыпшақ елінің салт-дәстүр, тұрмыс-тіршілігінен мол ақпарат беретіні шүбәсіз» деген уәжі, сондай-ақ

«Сұлтан Сатүк Бұғра хан ғазының алғаш ұстаз пірі Әбу-Нәсір Саманимен далада кездескенде оның басында киіз қалпағы, астында қарақасқа арғымағы болғандығы» [3, 18-19-бб.] жөніндегі мағлұматы қазақ тарихшыларын ойландыруға тиіс.

Тарихшы-этнографтардың назарында боларлық материалдар ретінде атап өтеріміз – күні бүгінге дейін халқымыздың өмір-тіршілігінде жалғасып келе жатқан салт-дәстүрлердің Қарахандар заманымен ұштасып жатқандығы деуге болады.

Қарахандықтар аса құрметті адамдары немесе сұлтандарының қазасында «жетісін», «қырқын», «жылын» өткізудің сыртында аруақтарға арнап ас беретін болған. Асқа арнап бес мың қой, бес жүз жылқы, екі жүз түйе сойылатыны атап көрсетілген. Сонау XI ғасырда өмір сүрген қарахандықтар мен қазақ халқы арасындағы тарихи һәм қандастық байланыстың нақты дәлелі көз алдымызда.

Арнайы атап өтерлік тағы бір тарихи дерек – Орталық Азия халықтары мен Ақ Ордалықтардың рухани пірі Хожа Ахмет Иассауиге қатысты кітаптың 73-парағындағы баяндардан көрінеді. Сатүк Бұғра ханның ұлдары әзіреті Хасан Бұғра хан ғазы, әзіреті Есен Бұғра хан ғазы және әзіреті Хұсайын Бұғра хан ғазылар көп әскер жинап, тұрғындары діннен ажырай бастаған Түркістан мен Ташкент қалаларына аттанды. Айбынды қосынның қаһарына ұшыраудан сескенген үлкен-кіші қалалықтар келіп патшаның аяғына жығылады. «Содан соң әзіреті сұлтан Хожа Ахмет Иасауи падишахтың қасына келіп тауап қылды. Ас-су беріп, қатым құран қылып, сауабын шаһидтерге бағыштады. Әзіреті падишах сол жазбен қыста (тұрып) Ташкент, Түркістанды бағындырып, жыл соңында әзіреті сұлтан Ахмет Иассауи падишахтың жиен қызы Бүбіше Мәриәм ханымды алып барлық әскерімен аттанды» [3, 19-б.].

Бұл үзіндіден екі ой түйіндеуге болады. Біріншісі – қолжазбаның XVII-XVIII ғасырда жазылғанына қарамай XI-XII ғасырлардағы Исламияттың хал-ахуалынан дерек берсе, екіншісі – тарихшылар мен дінтанушылардың Хожа Ахмет Иассауиді тек тақуа дәруіш деп қана білетіндігіне қарамай, оның Қазақ даласында салтанат құрған бірер Түрік хандығының әмірші-падишаһы болғандығынан дерек беріп тұрғандығы. Исламның арғы-бергі тарихында сұлтан-падишах атанған бірде-бір дін иесі машаих, сопы, мүршид, үлүк дәруіштер болған емес деген ой айтады ғалым С. Қосан.

Ендеше, Қарахандар әулетінің тарихына қатысты дерек көздерін зерттеу арқылы қазақ даласына исламның таралу тарихын және Моңғол ұлыстық билігі дәуірінде қазақ халқының көкірегіндегі ислам нұрын сөндірмек түгіл көп құдайшыл моңғолдардың өзін мұсылмандандырып-қазақтандырып жіберген күдіретті рухани күштің қайнар көзін тапқандай боларымыз анық.

Міне, осылайша Қазақстанның Моңғол ұлыстық билігі дәуірінің алды-артындағы мәдени-рухани, діндік ахуалын зерттеуге тың серпін беретін жаңа материалдар легі ғылыми айналымға түсе бастады. XVI ғасырда жазылған Өтеміс қажының «Шыңғыс-наме» атты түркі тілді шығармасының баспа бетін көруі айтарлықтай жаңалық болды. Онда XIV ғасырдағы Дешті Қыпшақтың саяси, әскери жағдайы, елдің мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігі жан-жақтылы сөз болады. «Даланың ауызша тарихнамасы» [4, 246-б.] аталған халықтық дәстүрлі аңыз-өңгімелер мен хикаяларға негізделген бұл шығармада Қазақстан тарихы жөнінде және исламның таралуы туралы құнды мәліметтер мол. «Шыңғыс-нама! Авторы Өтеміс қажы келтірген мәліметтерге қарағанда Дешті Қыпшақтың халқы ислам дініне Берке хан билеп тұрған кезде (652/1255-664/1266 кірген).

Берке хан мешіттер мен медреселер салуға көп күш салды. Ол өз төңірегіне дін ғұламаларын, ғалымдарды жинап, дінсіздердің едәуір бөлігін ислам дініне кіргізген.

Өтеміс қажының жазуынша, исламды қабылдаған біраз тайпалар кейінірек айнып, бұрынғы әдетіне басқан көрінеді. Ал XIV ғасырдың алғашқы жартысында Өзбек хан билігі кезінде (712/1312-741/1340) Дешті Қыпшақ халқы жаппай ислам дінін қабылдап мұсылман болған делінеді [5, с. 99].

Өзбек ханның исламды қабылдауы мен сұлтан Сатұқ Бұғра ханның исламды қабылдауы жөніндегі аңыз-әңгімелер өте ұқсас болып келеді. Екі жағдайда да мұсылман әулиелерінің пұтқа табынушы сыйқыршыларды илаһи кереметтердің күшімен тізе бүктіріп барып ұстаздарының батасын алғаны, сөйтіп дінсіздерді өз арттатынан ерте алғаны сөз болады.

Осылайша, хан Ордасына мұсылмандық тарала келе Дешті Қыпшақ даласындағы көшпенділер арасына тез тарала бастайды. Жазба деректер мен ауызша тарихнамаларда айтылуынша, XV ғасырдың екінші жартысында Моғолстан халқы түгел дерлік мұсылман дінін қабылдаған. 1343 жылы хан тағына отырысымен ислам дінін қабылдаған Шағатай мұрагері Тоғлық-Темір ислам дінін таратуға құлшына кіріскен. Ал 1408-1416 жылдары билік құрған Мұхаммед хан монғол тайпаларын түгел дерлік мұсылман дініне кіргізген делінеді [6].

Қазақ даласына ислам дінінің тереңдей тамыр тартып орнығуы барысында көнеден келе жатқан көптеген салт-дәстүрлер мен ғұрыптық рәсімдер өзгеріске ұшырай келе жаңа бұқаралық дәстүр пайда болды.

Қазақ археологтарының зерттеу материалдарына қарағанда әсіресе ежелгі жерлеу рәсімдері түбірінен өзгеріске ұшыраған. Атап айтқанда, мұсылмандардың кабірі тастан қаланған сағана түрінде бой көтере бастайды. Сәулетті діни құрылыстар шоғырланған мұсылман зираттары пайда болды. Сөйтіп, XVI-XVII ғасырларда ислам дәстүрлі жерлеу рәсімін ығыстырып шығара алды деген пікір орныққан.

Ислам далада да, қалада да рухани-мәдени идеология ретінде түпкілікті орныға бастады. Ол қазақ халқы арасына мұсылман мистицизмі деп аталған суфизм ағымы негізінде тарала бастады. Олай болуының тарихи нәтижесі ретінде бар болатын. Жоғарыда арнайы атап өткеніміздей қарахандар дәуірінде салтанат құрған Иассауи мен нақшбандиялық суфизмнің тамыры терен жайылған болатын. Көшпенділердің тұрмыс-тіршілігі мен наным-сенімдеріне әбден орныққан ежелгі діни салт-жоралғылар Иассауидің суфистік ілімін онша жатырқамай қабылдауының түпкі себептерінің бірі еді.

Дінтанушылар мен тарихшылардың зерттеуіне қарағанда, Орта Азия топырағында пайда болған суфистік бауырластықтар мен ордендер арасындағы ең көрнекілері Иассауиа, Кубравиа, Нақшбандия болған. Нақшбандияшылардың бір тармағы саналған Иассауиа (Сұлтания) орденінің әйгілі діни уағызшысы Хожа Ахмет Иассауи мұсылман мистицизмнің түріктік дәстүрінің негізін салушы рухани көшбасшысы ретінде XII ғасырда-ақ мойындалған болатын.

Оның жолын ұстаушы дін уағызшылары қазақ, қырғыз, жоңғар қалмақтары арасына барып ілімдерін кеңінен үгіттеді. Нақшбандияшыл дәруіштер көшпелілер арасына дендей кіріп, қара халықпен қоян-қолтық араласып кетті.

Ақ Орда аумағында, оның ішінде Қаратау, Сыр өңірінде, әсіресе Маңғыстау жеріндегі киелі орындар мен ғимараттардың өрнектері мен петроглифтерін зерттеген ғалымдар суфизмнің таралу аймағының қаншалық ауқымды болғанына дәлел ете көрсетеді. Сондай-ақ осы орденнің атауы Баһа ад-дин Нақшбандидің есімімен байланысты екеніне қарамастан, Нақшбанди дәстүрі мен оны бұл орденнің негізін салушы деп санамайды. Кейбір зерттеушілер солай бола тұра бұл тарихты ұлықтаушылар оның бейігіне үш рет мінәжәт етіп қайту алыстығы Қағбаға тауап

кылумен бірдей сауапты іс, өйткені ол «тарихат шамы, хакикат пірі және шариғат білімінде еліктеуге лайық өнеге» деп мойындалған тұлға. Кейбір деректемелерге қарағанда, оның тарихы Әбу Жақып Жүсіп әл-Хамаданиямен (1140 ж. өлген) байланыстырылады. Үнсіз зікірді Абдалхалық әл Гидждувани (1220 ж. өлген)

Нақшбандия ілімінің негізгі қағидаларының қатарына көтерді делінеді [7]. Бұл ілім қағидалары жергілікті халық осыған дейін ұстанып келген дәстүрлерге үндес болып келді. Кезінде аса ықпалды болған осы ілімді ұстанған муриттердің дәруіштік бірлестіктері XV-XVI ғасырларда Орта Азия мен Қазақстанның саяси-әлеуметтік өміріне елеулі ықпал еткені тарихтан белгілі.

Осы кезеңде суфистік ағымның гүлденуі оған дейінгі Исламиятта «көп құдайлық», «пұтқа табынушылық» ретінде ығыстырыла бастаған әулиелерге табыну құбылыстарының қайта жаңғыруына әсер етті. Нақтылап айтқанда, ислам ығыстырып шығарған ескі діндік салт-дәстүрлер Қазақстан мен Орта Азиядағы әулиелерге табыну үрдісімен табысып, қабысып кетті деуге болады.

XIV ғасырдағы араб саяхатшысы Ибн Баттутаның жазғанына қарағанда, Орталық Азиядағы әулиелерге табыну, оны ресми теология мен суниттердің қарсылығына қарамай шын мәнінде халықтың діни санасына әбден кірігіп кеткені сонша әулиелерге табынуды құранға қайшы келеді деп те, ширк деп те ойламады. Мұның өзі оның ислам жүйесіне терең кіріп алғанының дәлелі болса керек [8, с. 65].

Бұл айтылғандардың біз қарастырып отырған XIV-XV ғасырлардағы Дешті Қыпшақты жайлаған ру-ұлыстарға, әсіресе қайта ұйып-ұжымдаса бастаған қазақ ру-тайпалары ұстанған исламға тікелей қатысы бар екені, Исламиятқа дейінгі дүнияуи түсініктер, әдет-ғұрыптар, діни сенімдер қазақтар өмірінде зор рол ойнады. Қазақтар жаратушы Алла мен Көк тәңірге бір уақытта, қатар табынуды жалғастыра берді. Бұл жағдайдың пайда болуының ұзақ тарихы бар екені тарихшылар мен теолог ғалымдарға белгілі. Сонау сақ, ғұн, үйсін, қаңлы, алан, алшындар ұстанған тәңірлік наным-сенімнің 4000-5000 жылдық тарихы бар. Тәңірге табыну тым ерте заманнан бері-ақ орныққан діни жүйесі, дәстүрі, былайша айтқанда жаратушы – бір тәңірі сенімі Исламият әкелген бір Алла, бір Құдай сеніміне ұштасып, қарапайым халық өмірімен тез үйлесім тапқаны жөнінде әр ел зерттеушілері жазып келеді.

Бұрынғыша, дағдылы құқықтық ғұрып ережелерімен реттеліп келген қоғамдық және отбасылық өмір діннің байырғы өркендері саналатын сиқыршылықпен табиғатқа табынудың, от пен ошақты қастерлеудің ата-баба рухына табынудың, шамандықтың, моңғолдарға дейінгі және моңғол ұлыстық билігі кезіндегі ұғым-түсініктердің белгі-нышандарын берік ұстанып келді.

Күллі түркі текті халықтардағыдай қазақтар да наным-сенімдер мен әдет-ғұрыптар аясында еңбек етіп, тіршілік жасады. Мәселен, жылқыға – Қамбар ата немесе Жылқышы ата, қойға – Шопан ата, түйеге – Ойсылқара, сиырға – Зеңгі баба, ешкіге – Шекшек (Сексек) ата қамқоршы болады деп санаған. Ал, Қазақстанның оңтүстігіндегі егіншілік аудандарында егіншілердің қамқоршы иесі Дихан баба деп құрметтелген. Осылардың бәріне алуан түрлі игілік-нығмет, байлық пен бақыт сыйлайтын Қыдыр пайғамбар – Қызыр ата деп қараған.

Дешті Қыпшақтың көшпенді һәм отырықшы халықтарына ортақ мерекелердің ішінде жыл басы – Наурыздың алатын орны ерекше. Ертедегі Иран-Түран заманынан (парсыша «наурыз» – «Жаңа күн») кеңінен таралған бұл мереке көктемгі күн мен түн теңелетін 21-22 наурыз күніне байланысты пайда болған делінеді.

Қазақтарда Наурызды мерекелеуді 1 наурыз, 9 наурыз, 12-13 наурыз күндері өткізеді. Қазыбек наурызды деген мереке күндері болғаны да айтылады.

Қазақ аңыздарында айтылуынша, қазақтардың ұрпақсыз өткен бір қарт бабасы Наурызды еске алу үшін құрбан шалып, бейіт басына баратын болған.

Малшылар ол күні ата-бабалар рухына сиынып, молалардың басына шырақ жағып, шалған құрбандықтарынан дәм татысқан. Сол арқылы Наурыз бейнесін ата-бабаларды құрметтеу дәстүріне айналдырған.

Наурыз мерекесі ұлан-байтақ қазақ даласының әр өңірінде жергілікті ерекшеліктерін сақтай отырып, бүгінгі күнге дейін тойланып келеді.

Саяхатшы Ибн Баттута және басқа да Қазақстан мен Орталық Азия халықтарының ежелден бергі әдет-ғұрыптарын, наным-сенімдері мен мәдениетін зерттеушілерді таңдандырған түйткілді өзгешіліктер қатарында әулиелерге, олардың молаларына, Көк тәңірінің тылсым күштеріне табынып, солардан рахым, жәрдем тілеуге байланысты ырым-жырымдардың көптігі болатын.

Қазақ және басқа да түркі текті халықтардың шаруашылық жағдайы мен тұрмыс-тіршілігінде күні бүгінге дейін онша өзгеріссіз кездесетін ғұрыптық салттың бірі – қуаңшылық жайлаған жаздың аптап ыстығында жаңбыр шақыру үшін құрбандық шалып тілеу тілеп, тасаттық беру рәсімі еді. Былайша «Жаңбыр тасы» аталған киелі тасты бұл халықтар өз тілдерінде жеде, яда, еде, су-таш, жай тас және яғмүр дуа таш деп түрліше атап келеді [9, с. 9].

Қазақтардың исламға дейінгі сенімі бойынша, ата-бабалардың тірілерді желеп-жебеп жүретін рухы-аруақ деп аталады. Аруақ көшпенділердің сенімі бойынша үлкен күш иесі. Адамдар ел басына күн туған қиын-қыстау күндерде, сол сияқты шаршы топта рулы ел намысы үшін айқасқа шыққан батырлар мен палуандарға күш-жігер беру үшін ұрандап аруақ шақырады. Жекпе-жекке шыққан қазақ «аруақ» деп алға ұмтылады. Бұндай халықтық дәстүр қырғыз, моңғол халықтарына да ортақ екені белгілі.

Көшпенділердің өмір сүру шарт-жағдайымен рухани-мәдени ахуалы жөнінде қалам тартқан сырт елдің саяхатшылары, Орда бітікшілері жазып қалдырғандарына бірден-бір дерек көзі ретінде қарауға бола бермейтінін де отандық тарихшылар естен шығармағыны жөн болар еді. Өз халқын жанындай жақсы көріп, оның рухани әлеміне терең талдау жасай алған аса дарынды ғалымдар Шоқан Уәлиханов пен Дорж Банзаровтардың пайымдауынша көшпенділер үшін әлем сыртқы және ішкі дүниеден құралады. Сыртқы дүние дегені күллі табиғат жаратындыларына жататын ай, күн, жұлдыздар және жер. Ал, ішкі дүние дегені адамның рухы – жаны. Адамдардың алғашқы қарабайыр сенімі міне осылардан бастау алады.

Көшпенді халықтардың наным-сенімі мен әдет-ғұрыптарындағы ұқсастықтарды осы бастау көздерден іздеу керек.

Бірақ, тәңірлік-шамандық жоралғы белгілерін ислам діні талап ететін шарттарға қарсы қойып әуре болудың орны жоқ. Мәселен, көшпенділер күн мен айдың тұтылуы күннің күркіреп, найзағай ойнауын Көк тәңірінің (Исламиятта күдайдың) адамдарға берген ескертуі, сақтандыруы деп тәубеге шақырады. От пен су кіршіксіз тазалықтың, бір жұлдыздың көктен ағып түсуін бір пенденің өмірінің қиылуы деп есептеп, одан сақтанудың амалдары мен шарттарын ойлап тапқан.

Көшпенді-малшы қауымдар ертеден бері аруақтарға құрбандық шалумен бір уақытта төбелер мен қыраттарға тас үйіп оба тұрғызатын болған. Киелі ағаштарға ақтық байлау, үйге кірген жыланның басына ақ құйып шығарып салу, құстың ұясын бүзбау, садақа беру күнделікті тұрмыстық дағдыларға айналған.

Моңғол ұлыстық билігінің алғашқы кезеңінде қазақ малшыларына ауысқан наным-сенімдердің бірі – қатты науқастанған адамның жанына арашашы болады деп ең қастерлі жылқының бірін таңдап, адам жанын аманат етіп сол малға аудару

үшін науқас адам өз қолымен тұз жалатып, жылқы болса жалына, сиыр болса мүйізіне ақтық байлайды. Ондай малға ешкім қол тигізбейді, ұры-қары да жолай алмайды. Мұндай малды «сетер» мал деп атайды. «Сетер» ежелгі түркілердің табыну, пір тұтыну дейтін сөзінен алынған. Қазақтар «сетер» малды тек жылқыдан таңдайды, онда да тек марқұмның тірісінде тақымына басқан ең сүйікті атын сетерлейтін болған. Сетер ат марқұмның жылдық асында ғана сойылып, жоғарыда атап көрсеткеніміздей жол-жоралғыларды толық орындап болғаннан кейін ғана сойылады.

Бұл дәстүр көп өзгеріске ұшырамай күні кешеге дейін жалғасып келді де әпербақан коммунист-атеисттердің жойымпаз саясаттары арқылы халық өмірінен аластатылды.

Шамандық наным-сенімнен қалған жебеуші рухтар қатарында көрінетін перілер, диюлар, алып самурхтардың орны ерекше болғандықтан Исламиятпен астасып кетті. Басқаша айтқанда олар енді періште, ғайып-ерен т.б. түрге кірді.

Ал, моңғолдардың ұлыстық билігі дәуірінде табынатын көк тәңірі бір болғандықтан, сонымен бірге тұрмыс-тіршілігі, шаруашылық кәсібі ұқсас болғандықтан да моңғолдар мен көшпенді қазақ, қырғыз т.б. халықтар өзара тез тіл табысып олар алдымен түріктеніп, бара-бара мұсылманданып сіңісіп кеткен болатын.

Дүниеге шамандық көзқарастың пайда болуында адамдармен оларды қоршаған ортаны мекендейтін рухтар арасын байланыстырушы рухтар болады деген сенім жатса керек. Шамандық әу баста дүниеге анамистік көзқарас дамуының толысқан шағында пайда болған діндік сенім ретінде танылған.

Қазақ шаманы – бақсылардың халық өміріндегі негізгі міндеті – ауруды емдеу болған. Олар көбінесе «пері соққан» делінген жүйкесі ауыратын адамдар мен толғақ қысқан әйелдерді емдеудің сыртында үйлену тойын өткізетін жас жұбайлардың болашағын болжап беру және елді алдағы күндерде қандай жақсы-жаман жағдайлар күтіп тұрғаны, жат-жұрқан, қуаңшылық апаттарын да болжап, сақтандырушы ретінде де аса құрметтелген.

Қазақ бақсыларының қасиетті көмекші құралдары: қобыз, домбыра, қамшы және аса таяқ болған. Қазақ халқында бақсыны арнайы шақырып әкеліп ауруды емдетуді «бақсы ойнату» деп, ал бақсы ойнау, бақсының «жынын шақыру» түрінде өтетін болған. Аңыздар мен салт-дәстүрлерде сақталып қалған бақсылар (шамандар) ойнағанда барып келетін «жоғарғы әлемді» мекен еткен тылсым күштермен байланыстыратын жын-перілер туралы наным-сенімдер исламдық мазмұнмен жаңғыртылып толыққан.

Осындай жаңғыртылып қолданылған ежелгі ғұрыптық салттардың бірі – адамдарды сан алуан қайғы-қасіреттерден, тіл-көз тиюден, кесірлі дуакештердің қастығынан аман сақтайтын бойтұмар киесіне сенімі еді.

Қарапайым халық тіршілігін дұрыс жолға бағыттап, әрі қиналған жандарға көмек бере алатын халық емшілері деп аталатын балгерлер, сынықшылар, қасиетті емсек аналардың орны мен қызметі өте жоғары бағаланды.

Осы арада ескертуге тиісті түйінді мәселенің бірі ретінде – Алтын Орда-Ақ Орданы билеген Шыңғыс хан ұрпақтары кезеңіндегі Дешті Қыпшақ, сол қатарда қазақ халқының діни-наным сенімдері жөніндегі сыңаржақ, үстірт айтылған пікірлерге жаңаша баға беріп, тарихи тұрғыдан талдау жасауды ұсынар едік. Нақтылап айтқанда, «Исламға дейін» деген тіркестегі тарихи уақыт шегі тым бұлыңғыр, әрі кеткенде, ол Жошы ұлысын билеген Ақ Орда хандарының ислам дінін қабылдады делінген (Берке хан) 1255 жылдан бергі кезеңді назарда ұстайтын сияқты.

Арғы VIII-IX ғасырларды айтпағанның өзінде X ғасырдан былай қарай ислам дінін қабылдап, ислам өркениетін көкке көтеріскен қарлұқ-қарахандары мен қазақ даласынан түлеп ұшқан әлемдік өнер-ғылым саласының ғұламалары, Қожа Ахмет Иассауи, Нақшбандиың негізін қалаған мистикалық Иассауи тарихатын ұстанған қалың қазақ ру-тайпаларының дәстүрлі діни наным-сенімдері неге елеусіздендірілуі керек? Бір жаратушы-бір Көк тәңірге сенген көшпенділердің бір Алла – бір құдайға шын беріліп мұсылмандыққа адал болғаны қайда қалады? Мұнда еуропалық астамшылық пен кешегі дінсіз Лениннің жойымпаз атеизімінің залалды әсері көрініс тауып тұрғаны байқалады.

Біз қарастырып отырған Моңғол ұлыстық билігі дәуіріндегі діни наным-сенімдерді зерттеушілер отбасы тұрмысында, үйленуден бастап, өлгеннен кейінгі марқұмның артын күтуге байланысты діни рәсімдер мен жол-жоралғыларды солайша бір-біріне қарсы қойып талдауды жөн көреді.

Осы арада түрік ойшылы Зия Гок-алптың «Кейбір ұлттардың заманауи мәдениетке қол жеткізу үшін өткенінен алыстауы қажет. Ал түріктердің (қазақтардың десе болар) керісінше, өткен тарихына ежелгі мәдениетіне қайырылып, назар аударуы жеткілікті» [10] – деген сөзі еске түседі. Біздің ата-бабаларымыз тарихында біз ұялатындай ешнәрсе жоқ екені, арабтар сияқты жаһилия заманын (өз балаларын өздері тірідей жерге көметін, қолдан жасаған пұттарына табынып өзара қырқысатын. Маскүнемдікке салынып азғындау), еуропалықтар сияқты ортағасырлық инквизиция қара түнегін басынан өткермегені тарихқа аян. Сондықтан исламға дейінгі дамыған Дала өркениеті исламдық жаңа өркениетпен одан әрі өркендеп, кемелдене түскенін мақтанышпен жар салатын кезіміз келді.

Қазақтың қыз ұзатып, келін түсіру, ұрпақ тәрбиелеу жағындағы салт-дәстүрі адамзатқа үлгі боларлық деңгейге баяғыдан көтерілген болатын.

Марқұмды жерлеу, бата оқу рәсімдері жөнінде де осыны айтуға болады. Бата оқу алғашқы қауымдық құрылыс кезіндегі табиғаттан тыс күштерге табыну негізінде қалыптасқан. Ислам діні енген кезден бері қазақ дәстүрінде бата оқу салты, өлгенге жаназа оқу, құран түсірту, бата оқыр жасау рәсімдеріне жалғасты. Қазақтардың нанымы бойынша жанның үш түрі болады. Оның бірі – рух-жан тән өлгеннен кейін өлген адамның артында қалған тірілердің арасында бір жылға дейін бірге жүреді делінген. Бір жыл өткен соң, қоштасу ғұрпын жасап, ас беріп, марқұмды өлілер дүниесіне шығарып салған. Ас беру рәсімі аяқталған соң киіз үйге шаншылған найзаны сындырып, сынықтарын марқұмның моласының басына апарып қояды. Жан-рух найза арқылы көкке көтеріледі деп үкқан [11, 194-б.]. Исламдық сенім бойынша жан Алланың дәргейіне кетті, жанның бақилық ғұмыры басталды деп қарайды.

Қазақ халқының дәстүрлі салтында отқа табынудан қалған ырым-жырымдар да баршылық. Отты үйдің қамқоршысы, ал үлкен үйдің ошағындағы от – От ана деп қастерленген. Келін атасының табалдырығын аттағанда, ошақтағы отқа бір қасық май құяды. Өйткені, оттың пәле-қазадан, жын-шайтаннан тазартқыш күшіне сенген.

Малшылар ел жайлауға көшерде және қыстауға қонарда алау жағып малды оттың арасынан өткізу арқылы отпен аластап отырған. Отпен аластау қажеттілігі әсіресе төрт түлік малға індет келгенде жанған оттың арасынан айдап өтіп, одан кейін қасиетті делінген әулиелі мазаратты айналдыра түнету арқылы да орындаған. Мұндай салттық рәсімдер исламдық жоралғылар ретінде құран аяттарын оқу, Алладан тілек тілеу, жәрдем сұрау рухында молдалардың қатысуымен өтетін болды.

Қазақ халқы ұстанған исламның жерсіндірілген өзіндік ерекшелігі, қарапайым һәм тіршілік жағдайына бейімділігі, сондай-ақ ежелгі тәңіршілдік наным-

сенімдерге байланысты салт-дәстүрлермен жарасым тауып кеткені қалаласқан отырықты мұсылмандармен, бөгде дін өкілдеріне тым оғаш, тіпті ғайри дін болып көрінген кездер де болды. Адамдар арасындағы сондай түсінбеушіліктер мен өшпенділікті одан ары ушықтыру арқылы ұпай жинамақшы болған хан-сұлтандар да аз болмаған.

Біз қарастырып отырған дәуірде (1509) жылы жазылған қазақ тарихы мен діндік ахуалына қатысты құнды дерек беретін еңбектің бірі – Фазлалах Ибн-Рузбихан Исфанидың «Михман-наме-ий Бухар» (Бұхар қонағының жазғандары) еді.

Бұл жазбаның авторы Мұхаммед Шайбани хан ордасында қызмет етіп тұрғанда ханның тапсырмасымен жазылған.

Діни ғұлама Фазлалах Ибн-Рузбихан Орталық Азиядағы қазақтар ұстанатын ханафилік мазхабтан гөрі қатандығымен танылған шафиилік мазхабтың өкілі бола тұра, сондай-ақ билеушісінің талабын орындауға құлшынысына қарамай шындықтан аттап өте алмай объективті пікірін ашық жазады.

Нақтылап айтқанда, ғұлама Қазақстан-Ислам елі деген қорытындыға тоқтайды. Ол «200 жылдан көбірек уақыттан бері исламды қабылдаған, дәл қазір олар хан-сұлтандарымен бірлікте мұсылман» болып табылады деп жазды [12, с. 63-105].

Дін ғұламасы болған Фазлалах Ибн-Рузбихан өз пікірін тиянақтау үшін қазақтардың діни рәсімдерді қалай орындайтынын, шариғат талаптарына өте ұқыптылықпен қарайтынын, харам істерден, күнәкарлықтан аулақ жүретінін жан-жақтылы дәлелдеуге тырысады.

Осынау аса бағалы еңбек кейінгі уақыттарға дейін ғылыми айналымға толық еңбей келгені белгілі. Оның бір себебі – XV-XVI ғасырдағы қазақ хандығы аумағында халықтық дәстүрге негізделген исламның қазақтың мемлекет идеологиясы мен этикасына айналып кеткеніне шек келтірушілікте жатса керек. Ал, нақты тарихи жағдайға назар аударғанда Мұхаммед Шайбани хан қазақ хандығына қарсы жойқын соғысқа өзбектерді жұмылдыру үшін Бұхардың діни ғұламаларынан дінсіздерге қарсы жиһад ашуға «фатуа» шығаруды талап еткен. «Бұхара қонағының жазбасында» жазылуынша дінбасылары қанша ізденіп, шариғат талаптары бойынша «фатуа» шығаруға тырысқанынан еш нәтиже шықпайды. Қазақтардың «дінсіздігін» дәлелдей алмаған Мұхаммед Шайбани хан соғыс ашуға шарасыз қалады.

Әдебиеттер

1 Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. В пяти томах.– Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – Т 4. – 461 с.

2 Кұдайбердіұлы Ш. Шығармалар.– Алматы, 2007. – 2 т. – 140 б.

3 Тәзкире-и Бұғра хан (қазақша аудармасы, факсимиле). – Алматы: Толағай, 2007. – 286 б.

4 Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. – Алматы: Атамұра, 2010. – 633 б.

5 Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П. Юдин. Подготовка к изданию Ю.Г. Баранова. Комментарии и указатели М.Х. Абусейтова. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 296 с.

6 Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья // Соч. – т. II. – Ч. 1. – С. 77-80; Пищулина К.А. Юго-Восточный Казахстан в середине XIV – начале XVI веков (Вопросы политической и социально-экономической истории). – Алма-Ата: Наука, 1977. – С. 97-98

7 Трименген Дж. С. Суфиские Ордены в исламе. Пер. с англ. под ред. и с предис. О.Ф. Акимушкина М., 1989. – С. 61; Мустафина Р.М. Представления культуры,

обряды у казахов (в контексте бытового Ислама в Южном Казахстане XIX-XX вв.) – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992 (Далее – представления, культуры, обряды...)

8 Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. – М.: Наука, 1988. – 147 с.

9 Малов С.Е. Шаманский камен «яда» у тюрков западного Китая // Советская этнография. – 1947. – № 1. – С. 154

10 Зия Гок-алп. Түрікшіліктің негіздері // Ана тілі. – 1991. – 22 тамыз

11 Қазақ Совет энциклопедиясы. – Алматы. – 1973. – 640 б.

12 Фазлалах Ибн-Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-и Бухара (Записки бухарского гостя). – М.: Восточная литература, 1976. – 106 с.

References

1 Valihanov Ch.Ch. Sobr. soch. V pjati tomah. – T. 4. – Alma-Ata: Glavnaja redakcija Kazahskoj sovetskoj jenciklopedii, 1985. – 461 s.

2 Kudajberdiyly Sh. Shygarmalar. – 2 t. – Almaty, 2007. – 140 b.

3 Тәзкіре-и Бұғра хан (қазақша аудармасы, факсимиле). – Алматы: Толағай, 2007. – 286 б

4 Kazakstan tarihy. Kone zamannan byginge dejin. Bes tomdyk. – Almaty: Atamyra, 2010. – 633 b.

5 Utemish-hadzhi. Chingiz-name /Faksimile, perevod, transkripcija, tekstologicheskie primechanija, issledovanie V.P. Judin. Podgotovka k izdaniju Ju.G. Baranova. Kommentarii i ukazateli M.H. Abuseitova. – Alma-Ata: Fylym, 1992. – 296 s.

6 Bartold V.V. Oчерk istorii Semirechja // Soch. – t. II. – Ch. 1. – S. 77-80; Pishhulina K.A. Jugo-Vostochnyj Kazahstan v seredeine HIV nachale HVI vekov (Voprosy politicheskoi i social'no-jekonomicheskoi istorii). – Alma-Ata: Nauka, 1977. – S. 97-98

7 Trimengen Dzh.S. Sufiskie Ordeny v islame. Per. s ang. pod red. i s predis. O.F. Akimushkina M., 1989. – S. 61. Kazakstandagy sufizm turaly karanyz: Mustafina R.M. Predstavlenija kul'ty, obrjady u kazahov (v kontekste bytovogo Islama v Juzhnom Kazahstane XIX-XX vv.) – Alma-Ata: Kazak universiteti, 1992 (Dalee – predstavlenija, kul'ty, obrjady...)

8 Ibragimov N. Ibn Battuta i ego puteshestvija po Srednej Azii. – М.: Nauka, 1988. – 147 с.

9 Малов С.Е. Шаманский камен «яда» у тюрков западного Китая // SE. – 1947. – № 1. – С. 154

10 Zija Gok-alp. Tyrikshilikin negizderi // Ana tili. – 1991. – 22 тамыз

11 Kazak Sovet jenciklopedijasy. – Almaty. – 1973. – 640 b.

12 Fazlalah Ibn-Ruzbihan Isfahani. Mihman-name-i Buhara (Zapiski buharskogo gostja). – М.: Vostochnaja literatura, 1976. – 106 s.

ДАУЛЕТХАН А.

ВНС Отдела древней и средневековой истории Казахстана
и сопредельных стран Института истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, к.и.н.

ИСЛАМ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ В ПЕРИОД ПРАВЛЕНИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА

Резюме

Автор в данной статье рассматривает на основе письменных источников и восточных нарративных произведений распространение ислама в период правления Монгольского улуса и Казахского ханства.

Ключевые слова: ислам, религия, обычаи и традиции, верование, Казахское ханство, Монгольский улус, власть улуса.

DAULETKHAN A.

Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov,
Department of Ancient and Medieval History of Kazakhstan
and Neighboring Countries
Leading Researcher, Candidate of Historical Sciences

ISLAM AND ITS PECULIARITIES DURING THE KAZAKH KHANATE

Summary

In this paper the author considers the spreading of Islam during the Mongol ulus and Kazakh Khanate (based on written sources and Eastern narrative works).

Keywords: Islam, religion, customs and traditions, belief, Kazakh Khanate, Mongol ulus, ulus power.

УДК 94 (574).02/.08

АТЫГАЕВ Н.А.

Заместитель директора по научной работе
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
к.и.н., доцент

О ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ КОНТАКТАХ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА С МУСУЛЬМАНСКИМИ ГОСУДАРСТВАМИ (XVI - НАЧАЛО XVIII ВВ.)

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы международных отношений Казахского ханства. Автор обращает внимание на данные исторических источников, свидетельствующих о существовании в XVI – начале XVIII вв. взаимоотношений казахских правителей с такими мусульманскими государствами как Крымское ханство, Османская империя, Сефевидское (Кызылбашское) государство, «Империя Великих моголов», Могульское государство и среднеазиатские государства Шибанидов и Аштарханидов. Работа написана на основе письменных исторических источников и соответствующей исследовательской литературы. Основными источниками для исследования послужили сведения средневековых восточных мусульманских историков и опубликованные архивные документы.

В заключении работы автор приходит к следующему выводу: содержащиеся в исторических источниках данные убедительно показывают, что Казахское ханство было полноправным субъектом международных отношений и имело дипломатические контакты с рядом соседних политических образований, в том числе с мусульманскими государствами.

Ключевые слова: дипломатия, Казахское ханство, Османская империя, Крымское ханство, «Империя Великих моголов», Сефевидское (Кызылбашское) государство, Могульское государство, Шибаниды, Аштарханиды, послы.

В 1465/1466 году на территории современного юго-восточного Казахстана потомками Чингисхана ханами Кереем (Гиреем) и Жанибеком было создано национальное государство казахов – Казахское ханство. В русских архивных материалах XV-начала XVIII вв. это государство фигурирует как «Казацкая (вар. Казатцкая, Кайсацкая, Киргиз-казацкое, Киргис-кайсацкая, Казачья) Орда» [1, с. 668; 2, с. 244; 3, с. 196, 340, 395; 4, с. 270, 271], в восточных мусульманских сочинениях оно называется «Улус казахов», «Казахский улус», «Казахский эль-улус», «Улус Джучи» или обозначается более ранним географическим термином «Дашт-и Кыпчак» (иногда Дашт-и Кыбчак или просто Дашт) [5, с. 96; 6, с. 105, 468 и др.].

В XV-начале XVIII вв. Казахское ханство было суверенным государством и выступало на международно-правовом поле как признанный другими государствами субъект. Это подтверждается сведениями источников об его дипломатических отношениях, как с государствами Запада, так и Востока.

В данной работе мы хотим остановиться на материалах источников, указывающих на дипломатические контакты Казахского ханства с соседними мусульманскими государствами в XVI – начале XVII веках.

Важнейшие данные о международных отношениях Казахского ханства содержатся в русских архивных документах. Например, есть несколько документов указывающих на существование дипломатических взаимоотношений Казахского ханства с Крымским ханством. Так в одной из грамот (датируется 1523 г.) крымского правителя Саадет-Гирея к великому московскому князю Василию Ивановичу говорится следующее: «И многая рать у меня в руках. И как салтан Сюлеман шаг – таков у меня брат есть. Также и асстороканской Усеин царь то мне брат же. А и в Казани Саип Гирей царь и то мне родной брат. И с ыную сторону казатцкой царь то мне брат же ...» [3, с. 64]. Как согласованную казахскими правителями с крымским ханом кампанию рассматривал московский посол в Ногайской Орде С. Мальцев поход казахских войск под руководством Хакк-Назара в 1569 г. на ногайцев и Астрахань. В своей грамоте в Москву он писал: «Казатцкие Орды Акназар царь да Шигай царевич да Челым царевич со многими царевичи по крымского царя думе безвестно на нас пришел» [3, с. 151-152].

Имеются также исторические материалы дающие возможность предположить о существовании дипломатических отношений Казахского ханства с Османской империей. По мнению А.И. Исина, в 20-годы XVI века в связи с началом борьбы за Казань еще в Стамбул стали поступать первые известия о казахах и Казахском ханстве [7, 31-6.].

Летом 1551 г. русский посол в Ногайской Орде П. Тургенев в своей грамоте в Москву, сообщая о приезде к ногаям турецкого посла, приводил текст послания турецкого султана. Пытаясь создать против Московского государства коалицию мусульманских государств и оказать поддержку Казани, турецкий правитель писал ногайскому мирзе Исмаилу: «А Казань дей как ныне воюет. А ведь дей наша ж вера бусурманская. И мы дей смолились все бусурмане, и станем от невоборонитца за один. Ведь дей ведаете, что ныне на Крыме мой посажен царь, как ему велю, так делает. Из Астрахани присылали жо ко мне Царя просит. И яз часа того посылаю Царя на Астрахан... Да и козаки ко мне присылали же Царя просит. И язись Крыма однолично Царя посылаю» [8, с. 266-267]. Несколько иначе последний отрывок документа передан российским историком XIX в. Г. Перетятковичем. У исследователя он выглядит так: «... Киргиз-кайсаки также просят у меня царя, и я намерен им послать его из Крыму» [9, с. 96-97]. Несмотря на вольность

передачи сведений (создается ложное представление, что термин «киргиз-кайсак» существовал уже в середине XVI в.), очевидно, он был совершенно прав, когда под упоминаемыми в документе «казаками» видел казахов. В русских архивных документах этого периода казахи часто фигурируют как «казаки» [3, с. 404-405 и др.]. То, что в вышеприведенном письме речь идет не о русских казаках-христианах видно из слов турецкого султана: «И мы дей смолились все бусурмане (мусулмане – авт.) ...».

В русских архивных документах имеются исторические материалы о контактах послов Казахского ханства с послами Сефевидского (Кызылбашского) государства, которое существовало в период между 1502 г. по 1722 г. на территории Ирана и Южного Кавказа. По ним известно, что в конце XVI века послом Тауекель-хана предпринимались попытки установить дипломатические контакты с послом Сефевида Аббас-шаха I.

В 1594 г. Кул-Мухаммед, посол Тауекель-хана в Московском государстве, получил известие о прибытии в Москву сефевидских (кызылбашских) послов. Заклучив в 1590 г. очень тяжелый для государства мирный договор с Османской империей, Сефевид Аббас-шах I искал себе союзников в предстоящей войне. Кул-Мухаммед предпринял активные попытки установить контакт с сефевидскими послами. Свою цель казахский посол объяснял довольно ясно: «нам с кызылбашским сослатца и стоять бы с кызылбашским на бухарсково» [10, с. 4]. Его попытки увенчались успехом, состоялась встреча двух послов. После этого в казахскую степь вместе с Кул-Мухаммедом и русскими послами отправился «шахов человек Дервиш-Магмет» (Дервиш-Магмет, Дервиш-Мамет). Также и Кул-Мухаммед послал своего доверенного человека к сефевидскому шаху Аббасу I [10, с. 3-14].

Результаты этих переговоров не попали на страницы исторических документов, и мы не знаем, чем они завершились, однако известно, что Дервиш-Мухаммед, который планировал вернуться на родину через территорию Казахского ханства, не получил на это разрешения Тауекель-хана и в конце концов вынужден был возвратиться в Москву [10, с. 3-14].

Имеются материалы о дипломатических отношениях Казахского ханства и Сефевидского государства во второй половине XVII века. В рукописных фондах библиотек Ирана находятся рукописи, в которых содержатся тексты нескольких писем Сефевидских шахов к казахскому правителю Тауке-хану (в тексте Таваккул), сыну Жангир-хана. Направленное в 1072 году хиджры (1661-62 годы н.л.) Аббас-шахом II Тауке хану письмо было выявлено востоковедом К. Кари. Он перевел его на казахский язык и опубликовал в журнале «Жұлдыз» [11, 180-182-66.]. Имеются еще несколько писем, которые, как указывает крупнейший иранский исследователь Ирадж Афшар, датируются 1101 г.х. (1689-90 годы н.л.), 1104 г.х. (1692-93 годы н.л.), 1105 г.х. (1693-94 годы н.л.). В них кроме Тауке-хана упоминаются имена Турсун-хана, Фулад-султана (Болат-султана)[12, с. 34], которые согласно русским источникам были сыновьями Тауке-хана [3, с. 404]. Данная переписка свидетельствует о существовании долговременных контактов (с 60-х гг. по 90-е гг. XVII в.) Тауке-хана с Сефевидскими правителями Аббас-шахом II (1641-1666), Сефи II Сулейманом (1666-1694) и, возможно, Султан Хусейном (1694-1722). Иранист, к.ф.н. Г.А. Камбарбекова обращает внимание на сведение Мухаммед Тахира Казвини, который в своем сочинении *Аббас-наме* писал о прибытии в Исфахан из Туркестанского вилайета казахского посла к Аббас-шаху. Послу был оказан соответствующий прием, с достойными подарками он был отправлен на

родину. По мнению исследователя это были послы казахского хана Жангира и его сына Тауке [13, 10-б.].

В последние годы выявлены исторические материалы, позволяющие предположить существование дипломатических контактов казахских ханов с правителями «Империи Великих моголов» в Индии. Не так давно в одной из библиотек Индии Г.А. Камбарбековой обнаружено интересное письмо, которое по ее мнению, было направлено около 1717-1718 года Кокандским правителем Абдурахим-ханом казахскому хану Тауке [14]. По нашему мнению, данная атрибуция отправителя и адресата письма не верна [15, 132-136 - бб.]. Во-первых, Тауке и Абдурахим правили в разное время. В сообщении Тойгунура Култабаева от 4 сентября 1715 года содержится сведение о смерти Тауке-хана [4, с. 269], а Абдурахим начал править в Коканде только в 1722 году [16, с. 236]. Во-вторых, правители Коканда, выходцы из узбекского племени минг, до конца XVIII века не принимали титул «хан», который могли носить только чингизиды. Первым Кокандским ханом стал сын Нарбута-бия (Нарбута-бек) Алим-бий (Алим-бек), правивший в 1798-1809 гг. Для легитимизации этого была придумана специальная легенда [17, с. 11, 14]. В третьих, в некоторых источниках правивший в Казахском ханстве в конце XVI века сын Шигаю Тауекель (توگئل) фигурирует как Тауке (تاروگئل), а сын Джангир-хана Тауке-хан, правивший в ханстве в конце XVII – в начале XVIII века, называется Тауекель-ханом. Например, в сочинении *Тарих* Шах Махмуда Чураса Тауекель назван Тауке [18, с. 176], а в оттиске печати Тауке-хана, сохранившемся в русском архиве, его полное имя передано как «Тавакул Маамет Баатур хан» [4, с. 401]. Также в письме Сефевида Аббас-шаха II, написанном в 1072 г.х. (1661-62), Тауке-хан назван «Таваккул-хан, сын Джахангир-хана» [19, с. 240].

В конце XVI века в Индии был известен Абдурахим хан, сын Байрам хана Туркмена. Он занимал высокую должность при правителе «Империи Великих моголов» Акбаре Великом, в 1583 году за подавление мятежа в Гуджаратте был удостоен титула «хан» [20].

Поэтому мы предполагаем, что данное письмо было направлено в конце XVI века Тауекель-хану этим Абдурахим-ханом. В этом случае объясняется обнаружение письма именно в фонде библиотеки Индии.

По словам Г.А. Камбарбековой, ею в Индии обнаружено еще одно письмо адресованное Тауке-хану в 1715-1716 гг. Исследователь предполагает, что это ответное письмо Бабурида Джахандара на письмо Тауке-хана [21, 7 - б.]. В таком случае данное письмо следует датировать 1712-1713 годами, так как сын Бахадур-шаха I Султан Муиз ад-Дин Мухаммад-мирза, коронованный как Джахандар шах, был провозглашен правителем «Империи Великих моголов» в феврале 1712 года. В феврале 1713 года он уже был убит [22].

В источниках говорится об обмене посольствами между Казахским ханством и Могульским государством, существовавшим в Восточном Туркестане. Так, например, в *Тарих* Шах-Махмуд Чураса сообщается о приезде к могульскому хану Абдаллаху Йунус-ходжи, посла хана Жахангира (Жангира). Вместе с Йунус-ходжой приехал сын казахского хана султан Тауке. В Казахское ханство было отправлено ответное могульское посольство во главе с Кочкар-беком. Другое казахское посольство к Абдаллах-хану возглавил Апак-султан, также сын Жангир-хана [18, с. 226].

Дипломатические взаимоотношения Казахского ханства со среднеазиатскими государствами Шибанидов и Аштарханидов отражены во многих сочинениях. Так,

например, М.Х. Абусейтова обращает внимание на сведения Шараф-наме-йи шахи Хафиза Таныша, где говорится о нескольких казахских посольствах к Шибаниду Абдоллах-хану. Она же приводит данные источников о дипломатических контактах казахов с Аштарханидами в конце XVI века [23, с. 121, 122, 132].

Таким образом, содержащиеся в исторических источниках материалы показывают, что Казахское ханство было полноправным субъектом международных отношений и имело дипломатические отношения с рядом соседних политических образований, в том числе с такими мусульманскими государствами как Крымское ханство, Османская империя, Сефевидское (Кызылбашское) государство, «Империя Великих моголов», Могульское государство и среднеазиатские государства Шибанидов и Аштарханидов. Несомненно, казахские правители имели дипломатические взаимоотношения и с Ногайской Ордой и Сибирским ханством, но данные направления международных отношений Казахского ханства требуют специального изучения.

Литература

1 Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, нагаями и Турцией. Т. II. 1508-1521 гг. // Сборник императорского Русского исторического общества. – СПб., 1895. – Т. 95. – 706 с.

2 Продолжение древней российской вивлиофики. – СПб., 1791. – Ч. VII. – 353 с.

3 История Казахстана в русских источниках. Том I. Посольские материалы Русского государства (XVI-XVII вв.). Составление, транскрипция скорописи, специальное редактирование текстов, вступительная статья, комментарии, составление словариков указателей А. Исина. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 704 с.

4 История Казахстана в русских источниках. Том 2. Русские летописи и официальные материалы XVI – первой трети XVIII в. о народах Казахстана / Сост., транскрипция, комментарии, вступительная статья И.В. Ерофеевой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 448 с.

5 Фазлаллах ибн Рузбихан Исфохани. Михман-наме-йи Бухара (Записки Бухарского гостя). / Перевод, предисловие и примечания Р.П. Джалиловой. / Под редакцией А.К. Арендса. – Москва, 1976. – 186+338 с.

6 Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII вв. (извлечения из персидских и тюркских сочинений). – Алма-Ата, 1969. – 652 с.

7 Исин А. Қазақ хандығы мен Осман патшалығы саяси байланыстарының басы // Абай. – 1999. – № 4. – 29-36-бб.

8 Продолжение древней российской вивлиофики. Ч. VIII. – СПб., 1793. – 336 с.

9 Перетяткович Г. И. Поволжье в XV-XVI веках (Очерки из истории края и его колонизации). – Москва, 1877. – 331 с.

10 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (Сборник документов и материалов). – А-А., 1961. – 740 с.

11 Қуанышбек Қари. Иран шахының Тәуке ханға хаты // Жұлдыз. – 2006. – № 3. – 180-182 бб.; Исследователь приводит имя посла Тауке-хана – Бакибек, однако из текста данного источника нам не удалось это подтвердить.

12. ایرج القلندر، بیاضی صفوی: ادب نامه نگاری پادشاهیان صفوی به سران سرزمینهای دیگر (قناره - اندازہ - از ایہ) / نامه بهارستان سال هشتم و نهم، 1386-87، دفتر سیزدهم و چهاردهم.

13 Камбарбекова Ф.Ә. Сефевидтер тұсындағы дипломатиялық хат алмасулар / Юдин окулары: «Қазақстан және шығыселдері тарихы мен бүгін». 30 наурыз 2012 ж. – Алматы, 2012. – 5-13-бб.

14 <http://rus.azattyq.org/content/istoricheskiye-dokumenty-tauke-khan/25120968.html> /29.09.2013

15 Атығаев Н.Ә. Қазақ хандығы тарихы бойынша кейбір жаңа деректер мен олардың зерттелу мәселелері // «Қазақстан және әлемдік тарих кеңістігі: жалпы мен ерекшенің «Мәңгілік ел» ұлттық идея арқылы көрінісі» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы қ., 17 сәуір 2014 ж. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 344-б.

16 История Узбекистана. Т. III (XVI – первая половина XIX века). – Ташкент: ФАН, 1993. – 476 с.

17 Бейсембиев Т.К. «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник. – Алма-Ата: Наука, 1987. – 200 с.

18 Шах-Махмуд ибн Мирза Фазил Чурас. Хроника. Критический текст, перевод, комментарий, исследование и указатели О.Ф. Акимовкина. – Москва, 1976. – 362 с.

19 *مجموعه نامه های عهد صفوی* - Маджму'на-йи нама'на-йи а'д-и Сафави, л. 240 / Библиотека Маджлиса ИРИ, № 66631, фотокопия №02-00187-00023, перевод к.и.н. З.А. Джандосовой

20 Айдогдыев М. Гордость нации. К 500 - летию Байрам хана Туркмена // Нейтральный Туркменистан. – 2000. – 09 июня. http://ashga.sitecity.ru/lttext_1609133433.shtml?p_ident=lttext_1609133433.p_2303003233

21 Қамбарбекова Ф. Тарихқа қатысты тың деректер әлі де көп // Айқын-апта. – 2015. – 19 ақпан. – № 32 (2664).

22 Джухандар Шах /<http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1784555>

23 Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв.: история, политика, дипломатия. – Алматы, 1998. – 268 с.

References

1 Pamyatniki diplomaticeskikh snoshenii Moskovskogo gosudarstva s Krymom, nagayami i Turciei. Т. II. 1508-1521 gg. / Sbornik imperatorskogo Russkogo istoricheskogo obshestva. Т. 95. – SPb., 1895. – 706 s.

2 Prodolzhenie drevnei rossiiskoi vivliofiki. Ch. VII. – SPb., 1791. – 353 s.

3 Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikah. Tom I. Posol'skie materialy Russkogo gosudarstva (XVI-XVII vv.). Sostavlenie, transkripciy askoropisi, special'noe redaktirovanie tekstov, vstupitel'naya stat'ya, kommentarii, sostavlenie slovnikov ukazatelei A. Isina. – Almaty: Daik-Press, 2005. – 704 s. + 16 s. vкл.

4 Istoriya Kazahstana v russkikh istochnikah. Tom 2. Russkie letopisi i oficial'nye materialy XVI pervoi treti XVIII v. o narodah Kazahstana / Sost., transkripciya, kommentarii, vstupitel'naya stat'ya I.V. Erofeevoi. – Almaty: Daik-Press, 2005. – 448 s. + 8 s. vкл.

5 Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani. Mihman-name-iiBuhara (Zapiski Buharskogogostya). Perevod, predislovie i primechaniya R. P. Dzhahalilovoi. Podredakciei A. K. Arends. – Moskva, 1976. – 186+338 s.

6 Materialy po istorii Kazahskikhhanst v XV-XVIII vv. (izvlecheniya iz persidskikh i tyurkskikh sochinenii). Sostaviteli: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishulina, V. P. Yudin. - Alma-Ata, 1969.– 652 s.

7 Isin A. Kazak handygy men Osman patshalygy sayasi bailanystarynyn basy // Abai. - 1999. - № 4. - 29-36 bb.

8 Prodolzhenie drevnei rossiiskoi vivliofiki. Ch. VIII. – SPb., 1793. – 336 s.

9 Peretyatkovich G.I. Povolzh'e v XV-XVI vekah (Ocherki iz istorii kraya i egokolonizacii). – Moskva, 1877/ - 331 s.

10 Kazahsko-russkie otnosheniya v XVI-XVIII vekah (Sbornik dokumentov i materialov). – A-Ara., 1961. – 740 s.

11 Kuanyshbek Kari. Iran shahynyn Tauke hanga haty // Zhuldyz. – 2006. – № 3. – 180-182 – bb.; Issledovatel' privodit imya posla Tauke-hana – Bakibek, odnako iz teksta dannogo istochnika nam ne udalos' eto podtverdit'..

ایرج افشار. بیانی صفوی: ادب نامه نگاری پادشاهیان صفوی به سران سرزمینهای دیگر (قواره – اندازہ – آرایہ) / نامه بهارستان. سال هشتم و نهم، 1386-87. دفتر سیزدهم و چهاردهم.

13 Kambarbekova G.A. Sefevidter tusyndagy diplomatiyalı khatalmasular / Yudinokulary: «Kazakstanzhaneshygselderitarihymenbugini». 30 nauryz 2012 zh. – Almaty, 2012. – 5-13 – bb.

14 <http://rus.azattyq.org/content/istoricheskiiye-dokumenty-tauke-khan/25120968.html> /29.09.2013

15 Atygaev N.A. Kazak handygy tarihy boiynsha keibir zhana derekter men olardyn zerttelu maseleleri // «Kazakstan zhane alemdik tarih kenistigi: zhalpy men erekshenin «Mangilik el» ulttyk ideya arkyly korinisi» atty Halykaralyk gylmitazhiribelik konferenciya materialdary. – Almaty k., 17 sauir 2014 zh. – Almaty: Eltanympaspasy, 2014. – 344 b.

16 Istoriya Uzbekistana. – T. III (XVI – pervaya polovina XIX veka). – Tashkent: «FAN» 1993. – 476 s.

17 Beisembiev T.K. «Tarih-i Shahruhi» kak istoricheskii istochnik. – Alma-Ata: Nauka, 1987. – 200 s.

18 Shah-Mahmudibn Mirza Fazil Churas. Hronika. Kriticheskiitekst, perevod, kommentarii, issledovanie i ukazateli O.F. Akimushkina. – Moskva, 1976. – 362 s.

19 مجموعه نامه های عهد صفوی. - Madzhmu'ha-ii namaha-ii ahd-i Safavi, I. 240 / Biblioteka Madzhliisa IRI, №66631, fotokopiya №02-00187-00023, perevodk.i.n. Z.A. Dzhandosovoi

20 Aidogdyev M. Gordost' nacji. K 500 - letiyu Bairamhana Turkmena Neitral'nyi Turkmenistan. 09.06.2000 – http://ashga.sitecity.ru/ltext_1609133433.phtml?p_ident=ltext_1609133433.p_2303003233

21 Kambarbekova G. Tarihka katysty tyn derekter ali de kop / Aikyn-apta. 2015. – № 32 (2664).

22 Dzhahandar Shah /<http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1784555>

23 Abuseitova M.H. Kazakhstan i Central'naya Aziya v XV-XVII vv.: istoriya, politika, diplomatiya. – Almaty, 1998. – 268 s.

АТЫҒАЕВ Н.Ә.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты директорының ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары, т.ғ.к., доцент

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ МҰСЫЛМАН МЕМЛЕКЕТТЕРІМЕН ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫ ТУРАЛЫ (XVI – XVIII ғ. басы)

Түйін

Мақалада Қазақ хандығының халықаралық қатынастары қарастырылады. Автор тарихи дереккөздеріндегі қазақ билеушілерінің XVI–XVIII ғасыр басындағы Қырым хандығы, Осман империясы Сефевид (Қызылбас) мемлекеті, «Ұлы Моғолдар империясы», Моғұл мемлекеті және Орта Азиядағы Шибан әулеті

мен Аштархан әулеті мемлекеттері тәрізді мұсылман мемлекеттерімен қарым-қатынастары туралы мәліметтерге назар аударады. Жұмыс жазба тарихи деректер мен арнайы зерттеулер негізінде жазылды. Негізгі деректер – ортағасырлық шығыстың мұсылман тарихшыларының мәліметтері мен жарияланған мұрағат құжаттары.

Жұмыс нәтижесінде автор келесі қорытындыға келеді: тарихи деректердегі мәліметтер Қазақ хандығының халықаралық қатынастардың толыққанды мүшесі болғанын, оның бірнеше саяси бірлестіктермен, соның ішінде мұсылман мемлекеттерімен, дипломатиялық байланыстары болғанын нақты көрсетеді.

Түйін сөздер: дипломатия, Қазақ хандығы, Осман империясы, «Ұлы моғолдар империясы», Қырым хандығы, Сефевид (Қызылбас) мемлекеті, Моғұл мемлекеті, Шибан әулеті, Аштархан әулеті, елшілер.

ATYGAYEV N.A.

Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov,
Deputy Director for Science, Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor

**ON DIPLOMATIC CONTACTS
OF THE KAZAKH KHANATE WITH THE MUSLIM STATES
(XVI – EARLY XVIII CENTURIES)**

Summary

In this paper the author considers the issues of international relations of the Kazakh Khanate. The author draws attention to the data of historical sources evidencing about the existence of relations between the Kazakh rulers and such Muslim states as the Crimean Khanate, Ottoman Empire, Safavid (Kyzylbash) state, Mughal Empire, Mughal state and Central Asian states of Shibanids and Ashtarkhanids in the XVI–beginning of the XVIII centuries. The paper is written on the basis of written historical sources and relevant research literature. The information from medieval eastern Muslim historians and the published archive documents served as the main sources for this study.

In the end the author comes to the following conclusion: the information from historical sources convincingly shows that the Kazakh Khanate was a full subject of international relations and had diplomatic contacts with several neighboring political entities, including the Muslim states.

Keywords: diplomacy, Kazakh Khanate, Crimean Khanate, Ottoman Empire, Mughal Empire, Safavi (Kyzylbash) state, Shibanids, Ashtarkhanids, ambassadors.

**ҰЛЫ ЖЕҢІСКЕ – 70 ЖЫЛ
70 ЛЕТ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЕ
70TH ANNIVERSARY OF THE GREAT VICTORY**

Ұлы Отан соғысындағы жеңістің 70 жылдығы қарсаңында Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бір топ ғалымдары жер-жерлерге экспедицияға шығып, майдангерлер мен тыл еңбеккерлерінің естеліктерін жинаған еді. Ізденіс барысында соғысқа кеткен азаматтардың қолымен жазылған хаттар да табылды. Соның бірін Ақтөбе облысының Қарабұтақ ауылынан 1941 жылы майданға аттанған Фазкуллин Рашит Сibaғатұлы (1925 жылы туған) өлеңмен жолдаған екен. Өзі 1943 жылы хабар-ошарсыз кетіпті.

Жәдігерді бізге Рашит Фазкуллиннің немере қарындасы Бақыткүл Балғазина табыстады.

Ханкелді Әбжанов

АМАНДЫҚ ХАТ

Ата-ана хат жазамын сіздерге арнап,
Көрейін туып өскен елді барлап.
Қайткенмен жауды күртпай елге барман,
Көрейін жауға қолды мен де қармап.

Сағындым шалқып жатқан Ырғыз суын,
Жүректен мәңгі өшпес сенің буың.
Сағындырады көлде жатқан көп балығың
Көліңнен ұшып жатқан шіл, ақ қуың.

Бұрылма жар өткен мен Жүзембай арал
Жерім еді еріккенде қармақ салар
Құлаштап еркін жүзген Ырғыз суым
Ойлаңдар бұлар естен қалай қалар.

Көк орайлы шалқыған байтақ дала
Ащы өзек жаралаған оны жала
Жаз шықса жуа тере кетуші еді
Ауылда ойнақшыған кіл жас бала.

Қаракөл теректей бой қамысы ду
Көлінде қаз бен үйрек тағы да мол

Қамысын шауып жатқан колхозшылар
Әр жерден машинамен салушы еді жол.

Неміс сүм қол сұққалы біздің жерге
Халыққа тыныштық бермей, туған елге
Фашисті жаһаннамға зытырмақ боп.
Жатырмыз қылыш, оқты буып белге.

Зулайды батыр жүрек ой ойласа
Жүрек риза немісті дым қоймаса
Үнемі соққан жүрек тыным көрмейді.
Немістің қанын ұрттай бір тоймаса.

Достарға кейін қалған өсиет білім
Екі сөз қайда жүрсең қызыл тілің
Бірінші тоқтау болса, өсиет - білім
Екінші өте керек соғыс – ғылым.

Хатты көбірек салып тұрындар. Ауыл еске түскен соң жаза қойып едім.
Хуршида, огород қалай? Жақсы ма? Оның өсімін таландарың білер...

Хаттың келесі бетінде:

Казахский С.С.Р. Актюбинск. область
Карабутакский район Рай центр
Сибагатовой Хуршиде
Полевая почта № 54737 (Литер Д)
от Рашита Сибагатовича Фазкуллина
19.8.43 год

Форсирование реки ночью

На днях (подразделение) старшего лейтенанта Филипова было проведено
ночное тактическое занятие ночью.

УДК 94(574). 0846 «1941/1945»

СУЛТАНГАЗИЕВ М.

главный эксперт Комитета по контролю в сфере
образования и науки Министерства образования и науки
Республики Казахстан

**БУДНИ ВОЙНЫ: АУЛЫ И СЕЛА КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ВОЙНЫ
(1941-1945 гг.)**

Аннотация

Статья посвящена изучению условий жизни сельского населения Казахстана в годы войны. И представляет собой реализацию актуального направления в современной историографии истории повседневности. Автор на основе изучения большого комплекса документальных источников создает реальную картину жизни

простых советских граждан в сложных условиях войны. Раскрывает специфику функционирования системы материального и продовольственного снабжения сельского населения. Приводятся красноречивые примеры суровости системы налогообложения и карточного снабжения. Показана реальная цена победы, которую заплатили простые казахстанцы для достижения Победы.

Ключевые слова: Система распределения, государственные поставки, налогообложение, трудодень, план заготовок, эвакуация, снабжение, депортация.

Централизация системы распределения продуктами и предметами первой необходимости введенная в первые же дни начала войны, особенно тяжело сказалась на жителях сельских районов. Фактически колхозы были обложены тотальной данью в виде так называемых государственных поставок. Их перечень был достаточно разнообразным: обязательные государственные поставки, натуральная оплата за работы МТС, сдача продукции в фонд РК КР, а также возврат колхозами семенных и фуражных суд. Колхозы были обязаны сдавать государству продукцию надлежащего качества в размерах и в сроки, указанные в обязательствах. Прием продукции в счет обязательных поставок и расчет колхозами по установленным ценам возлагались на специальные заготовительные организации, которые имели на местах сеть контро, баз и премных пунктов. При этом сдаваемая государству продукция оплачивалась по низким заготовительным ценам, которые не менялись с начала 1930-х годов. Так, средняя розничная цена за 1 кг. зерна составила 7,4 коп., а картофеля – 3 коп. Это по крайней мере в 100 раз меньше колхозно-рыночной цены [1].

При этом чем ниже падала урожайность, тем выше поднимался процент отчисления в счет государственных заготовок. Так, только в 1941 году колхозы республики сдали в закрома страны зерновых на 23 млн. 745 тыс. пудов, хлопка на 384 100 центнеров, овощей на 52 805 центнеров, табака – на 10 583 центнеров, картофеля – почти в три раза больше, чем в довоенный 1940 год. В расчете на одного трудоспособного колхозника было сдано государству 76,6 пуда хлеба [2]. За 1941 год перевыполнили государственные задания по поставкам мяса на 5 611, или 82% колхозов Казахстана, шерсти – 4 542, или 67% сельхозартелей, яиц – соответственно, 4 297, или 63% сельхозартелей [3].

Упорно работали и животноводы республики. Только в 1942 г. общественное стадо было увеличено более чем на 2 млн. голов, в результате этого хозяйства Казахстана смогли дать государству на 44 тыс. тонн мяса больше, чем в 1941 году. Переходящее Красное Знамя ГКО вручалось животноводам Гурьевской области 6 раз и было оставлено здесь на вечное хранение. В целом за время войны колхозы и совхозы Казахстана дали стране и фронту на 30,8 млн. пудов хлеба, на 14,4 млн. пудов картофеля и овощей, на 15,8 млн. пудов мяса, на 3 194 центнера молока больше, чем за все пять предвоенных лет. В этих условиях закорма колхозов полностью и многократно себя исчерпали. На долю, которую колхозы выделяли по трудодням, оставалось все меньше натуральной продукции, после того как колхозы полностью рассчитывались с государством по всем поставкам. Выплаты натуральной продукции по трудодням сократилась в несколько раз по сравнению с довоенным периодом. Так, если в 1939 году выдача зерна на один трудодень в среднем по республике составила 2,18 кг, то в связи с началом войны выдача сократилась и составила в 1941-м – 2,08 кг, 1942-м – 0,85 кг, особенно трудным был засушливый 1943 год, при выработке большего по сравнению с мирным периодом, количества трудодней колхозники получали всего 300 грамма зерна в день [4].

Для своего потребления члены колхозов получали не долю в кооперативно произведенном продукте, а плату за труд, причем очень низкую. По сути это было своего рода одна из форм эксплуатации сельского населения, которая выражалась в установлении обязательной нормы выработки трудодней в колхозе. Невысокий и до войны реальный уровень оплаты за один трудодень упало в семь раз. Общественное хозяйство перестало удовлетворять потребность сельского населения в продуктах питания.

В такой сложной ситуации сельские жители надеялись только на собственные приусадебные участки и личного скота. При этом не менее 50% в личном хозяйстве продукции безвозмездно передавалось государству в виде обязательных поставок сельскохозяйственной продукции государству. При этом та часть мяса, молока, яиц и продуктов личного огорода, которая оставалась у колхозников продавалась на рынке или обменивалась на промышленные товары.

Вместо дополнительного источника, каким оно должно быть, личное хозяйство в годы войны было для колхозников основным. За счет личного хозяйства сельские труженики находили возможность не только выплатить обязательные налоги, но внести часть продукции в фонд обороны. Оно в среднем на 85-90% восполняло недостачу продуктов, которые не производились в сельскохозяйственных артелях и не выдавались по трудодням. Таким образом, приусадебные участки колхозников изменили свою роль и значение в колхозной жизни, и даже во многих колхозах благосостояние колхозников в первую очередь зависело от личного хозяйства. По всей республике наблюдался процесс расширения личного хозяйства как основного источника поступления продуктов. Колхозники шли на это не от хорошей жизни, а от недостатка продуктов. Если бы общественное хозяйство удовлетворяло их и достаточно компенсировало труд, они, естественно, потеряли бы заинтересованность в личном хозяйстве.

Однако, несмотря на то, что личное хозяйство для сельских тружеников было основным источником поступления продуктов, оно не могло сколько-нибудь радикально восполнить столь резкую убыль хлеба и других продуктах питания. Черезмерный высокий план государственных заготовок истощил не только закорма колхозников, но и оно ложилось тяжелым бременем на личное подворье колхозников. Ежегодно колхозный двор львиную долю произведенной сельскохозяйственной продукции отдавал в счет погашения обязательных государственных поставок. Кроме этого сельские жители с каждого хозяйства выплачивали денежный сельскохозяйственный налог.

Таким образом, рядовой колхозный двор помимо обязательных поставок и государственным закупкам по мясу и молоку по специальным заниженным ценам, он еще должен был выплатить сельскохозяйственный налог. Под влиянием этих причин поголовье скота в личном пользовании колхозников республики сократилось с 1940-го по 1943 год включительно в два с половиной раза. Так, например, если на 1 января 1938 года в личном пользовании колхозников республики было 1 170 тыс. голов крупного рогатого скота, то к 1943 году осталось только 666 тыс. голов (5). Только в течение 1944 года произошло сокращение поголовья скота в личном пользовании: верблюдов на 1128 голов, лошадей на 239 голов, овец и коз на 10 732 голов (37). Увеличилось число колхозных дворов, не имеющих скота. Если в 1940 году в республике 7% колхозных дворов не имели скота, то в 1943 году число таких дворов достигло 21%. Треть дворов не имела коров, две трети не держали овец [6].

Многие сельские районы ради выполнения государственного плана заготовок, все свое зерно и другие продукты безвозмездно отдавали государству, обрекая

себя на полугодное существование. На долю, которую колхозы выделяли по трудодням, оставалось все меньше натуральной продукции, после того как колхозы полностью рассчитывались с государством по всем видам поставок, засыпки семян, фуражным, страховым и пр. фондам. Так, колхозники республики за три года войны сдали государству хлеба – на 4 млн. 560 тыс. пудов, картофеля – на 3 млн. 878 пудов, овощей на – 3 млн. 396 тыс. пудов больше, чем в довоенные 40-е годы [7].

В этих условиях закрома колхозов полностью и многократно себя исчерпали, у колхозов не осталось средств, для того чтобы удовлетворить внутренние потребности. К тому же очень низкие закупочные и заготовительные цены, да и мизерность доли продукции, распределяемой по трудодням, обрекала колхозников на нищету и голод. Изменить ситуацию и увеличить оплату по трудодням в колхозах государство в тот период не могло, так как это могло отрицательно сказаться на размерах государственных заготовок.

Таким образом, снижение производства сельского хозяйства, ограниченные возможности общественного производства, чрезмерный высокий план государственных заготовок, скудное личное хозяйство привели к практическому голодному существованию тружеников села. Факты бедственного положения были характерны для всей территории республики. Так, первые массовые недоедания и даже голод испытали колхозники Мангистауского, Шевченского, Денгиского и Новобатайского районов Гурьевской области. Колхозники этих районов вследствие особых климатических условий совершенно не занимались земледелием и лишены были всякой возможности обеспечить себя хлебом. Чрезмерно высокий план государственных мясозаготовок привел к тому, что у колхозников не оставалось излишков мяса и рыбы, как для внутреннего потребления, так и для продажи их на рынке. Несмотря на то что правительством в порядке оказания продовольственной помощи сельскому населению Гурьевской области было отпущено 400 тонн хлеба, положение сельского населения области оставалось критической [8].

Острая нехватка продовольствия ощущалась во многих районах республики. Так, в Пахтааральском районе Южно-Казахстанской области в колхозах «Октябрь», «Соцкурылыс», «Интернациональ», «Махтажан», «Еркин Абад», «15 лет Казахстану», из-за отсутствия фондов муки выдача хлеба колхозникам, как по трудодням, так и по талонам практический не производилась. У многих людей были голодные отеки, болезни, связанные с недоеданием. Большинство сельских тружеников района, потеряв всякую надежду прокормить свои семьи, группами стали откочевывать в соседний Узбекистан, где, несмотря на трудности, все же имело место отоваривание собранного хлопка мукой [9].

Крайне тяжелое положение сельского населения в плане снабжения продуктами питания вынуждало их пойти на крайние меры, в том числе и на преступления. Соблазн был велик – сельскохозяйственные продукты стоили дорого, в них ощущалась острая нехватка. На этой почве резко увеличилось кражи социалистической собственности. Большое распространение получило хищение и разбазаривание скота и продукции животноводства. Так, в Кастекском совхозе Алма-Атинской области в течение 1942 года выявлена недостача 620 голов овец. В Октябрьском молочно-мясном совхозе Петропавловского треста при проверке количества скота была выявлена недостача 23 голов крупнорогатого скота, 26 голов овец. А в Краснооктябрьском совхозе Кустанайского треста за 1942 год было расхищено 130 центнеров мяса и 116 центнеров молока [10].

Положение с продовольствием усугубилась с прибытием в республику десятки тысяч эвакуированных из прифронтовой полосы. Основная масса из них была

размещено в сельской местности. Обеспечение их продовольствием и предметами первой необходимости представляло для республики серьезную проблему. Из-за неимения лишних продовольственных фондов во многих областях снабжение эвакуированного населения находилось в крайне тяжелом положении. Так, в отдельных колхозах Затобольского района Кустанайской области из-за отсутствия, в наличии продовольственных товаров эвакуированные вынуждены были сидеть на хлебе и воде. Санитарно-гигиеническое состояние эвакуированного населения было ужасающим. В колхозах месяцами не работали бани [11].

Из регионов поступала информация о неудовлетворительном решении вопросов снабжения эвакуированных продуктами. Так, прибывшие в Пешковский район Кустанайской области эвакуированные из Москвы в своих жалобах в РККП (б) К и Наркомгосконтроль отмечали совершенно не удовлетворительное положение со снабжением, отсутствие продуктов питания в магазинах. Пользуясь безработицей и необеспеченностью жильем и продуктами питания эвакуированного населения, за предоставление им жилой площади или продовольствия брали непомерно высокую плату деньгами, доходившей в ряде мест до мародерства. А в колхозах им. Сталина и Джамбула Куйбышевского района Павлодарской области со стороны местного населения имелись массовые случаи спекуляции продуктами питания и топливом. Местные колхозы продавали молоко эвакуированным по 4–5 руб. за литр, топливо (кизьяк) по 70–80 руб. за куб. метр [12].

Возросшие цены на продукты сельского хозяйства – хлеб, картофель, мясо и др. – ставили эвакуированное население в особо тяжелое положение, так как высокие цены на продукты питания ухудшали материально-бытовые условия эвакуированных граждан, а это влияло на их здоровье и жизнь в большой степени, чем на местное население, имевшего частично свои продукты и овощи. Нетрудоспособные лица, не имевшие денежных сбережений, оказались в чрезвычайном тяжелом положении. Употребление в пищу трупов павших животных, всевозможных суррогатов стало почти обыденным явлением. К примеру, во многих колхозах Акмолинской области среди эвакуированного населения из-за отсутствия хлеба и других продуктов питания были случаи поедания собак и кошек. Особенно тяжелое положение сложилось в колхозах «Новый путь», «Красный Казахстан», «Комитерн», где от постоянного недоедания имелись случаи опухания детей и взрослых [13].

В этой связи СНК КазССР в своем Постановлении от 1 декабря 1941 года, обязал обкомы, райкомы КП(б) К, исполкомы областных и районных советов депутатов трудящихся и НКТ КазССР о продаже продуктов и овощей эвакуированным, участвовавшим в колхозном производстве по твердым государственным ценам. Несмотря на эти меры, продовольственные фонды для оказания помощи эвакуированному населению в колхозах республики создавались исключительно медленно, расходование их производилось бесконтрольно, а в ряде колхозов и совхозов через торговую сеть не было организовано регулярного снабжения эвакуированных продуктами питания, особенно мясом и жирами. Иногда само географическое положение степных районов, расположенных за сотни тыс. км от железнодорожных, городских центров, затрудняло регулярное снабжение эвакуированных даже теми бытовыми товарами, которые им отпускались весьма в ограниченном количестве [14].

С большими трудностями (отсутствием жилья, продуктов питания, медицинской помощи) пришлось столкнуться спецпереселенцам – в годы войны в республику были насильственно депортированы немцы, калмыки, чеченцы, ингуши, крымские татары, поляки, греки и т. д. На 1 октября 1946 в республике насчитывалось порядка 890 698 человек спецпереселенцев [15].

Прибывшие спецпереселенцы оказались без жилья и предметов первой необходимости в новых для них природно-климатических условиях, и жизнь этих категорий людей, главным образом, зависела от решений, принимаемых на государственном уровне и конкретной реализации их в регионе. В этой связи, большое влияние на изменение положения с бытовым устройством спецпереселенцев оказало Постановление СНК СССР от 29 мая 1944 года, согласно которому было выделено для спецпереселенцев 9 208 тонн продовольственного зерна для выдачи каждому, вне зависимости от возраста по 12 кг., а также для ведения личного хозяйства за счет ресурсов Наркоммясомолпрома выделено 87 521 голов, а за счет ресурсов Наркомсовхозов – 10 600 телок и 14 000 овцематок [16].

Однако помощь, оказываемая на местах, была недостаточной, положение депортированного населения оставалось чрезвычайно трудным. Из районов, городов шли письма с просьбой выделить дополнительные фонды муки и одежды. Так, исполком Кагановичевского райсовета Павлодарской области сообщал, что из спецпереселенцев-немцев района 416 человек остро нуждались в хлебе и не имели никаких источников для дальнейшего существования, колхозы, в которых они находились, не имели возможность содержать их [17].

В Павлодарский облисполком ежедневно поступали докладные записки письма о положении с продовольствием и одеждой для спецпереселенцев на местах. Так, в письме из совхоза № 499 Павлодарского района от 4 ноября 1944 года сообщалось «Прошу Вашего содействия в отношении прибывших спецпереселенцев, живущих в нашем совхозе, положение их крайне тяжелое. Почти все переселенцы буквально голы и босы [18].

В Каратайском районе Южно-Казахстанской области в колхозе «Майбулак» польские граждане из-за отсутствия продуктов питания употребляли в пищу сабачье мясо [19].

Начальник политотдела совхоза «Калининский» сообщал Павлодарскому обкому «Немецкое население в количестве 298 человек, из них 166 человек детей в возрасте от 3 до 12 лет находятся в чрезвычайном трудном положении, многие семьи лежат опухшие с детьми из-за неимения хлеба и др. видов питания. Люди питаются только за счет 600 г пайка, до и то не все, только те, которые работают [20].

Следует отметить, что депортированные народы и спецпереселенцы целиком и полностью содержались за счет тех колхозов, куда они были расселены. Для снабжения их хлебом колхозы вынуждены были выделять фонды муки из своих и без того скудных запасов. Так, в Туркестанском районе Южно-Казахстанской области было выдано польским гражданам во время их прибытия 537 центнеров муки из фондов колхозов, или в среднем на каждого человека 29 кг, во Фрунзенском районе 25 центнеров муки, или 23 кг на каждого человека, а в Шауильдирском районе 412 центнеров муки, или 32 кг на каждого человека [21].

Использование продовольственной помощи во многих областях не сочеталось с активным включением спецпереселенцев в работу колхозов. На местах руководители районов мало внимания уделяли вопросу снабжения спецпереселенцев. Так, исполкомы Джамбульской, Южно-Казахстанской, Кокчетавской и Восточно-Казахстанской областей мало занимались хозяйством спецпереселенцев и массовой работой среди них, и таким способом пустили дело на самотек. В колхозах Алма-Атинской, Акмолинской и Карагандинской областей выявлены факты использования продовольственного зерна на колхозные нужды. Вместо установленной нормы выдачи по 19 кг, по указаниям руководителей районных организаций, председатели выдавали каждому спецпереселенцу по 5–10 кг, а остальное количество зерна обращали на выдачу авансов колхозникам [22].

Несмотря на отдельные просчеты со стороны исполнительной власти в деле обеспечения эвакуированных и спецпереселенцев продуктами питания, в целом большинство людей не скрывало сочувствия и оказывало помощь простым людям. Местное население помогало им жильем, одеждой и питанием. При этом сами, ощущая острый недостаток в продуктах питания, тканях, обуви, соли, мыле, предметах домашнего обихода, лишали себя последнего.

На фоне бедственного положения сельского населения в более выгодном положении находились представители властных структур. Они получали продовольственные и промышленные товары лучшего качества и в больших объемах, чем остальные группы населения. Так, снабжение секретарей сельских районных комитетов партии и председателей райсоветов осуществлялось в соответствии с Приказом Народного комиссариата торговли СССР и Центросоюза СССР «О порядке снабжения продовольственными и промышленными товарами руководящих работников районных советских и партийных организаций» от 9 февраля 1943 года, через сеть потребительской кооперации. В соответствии с которым для руководящих работников в сельской местности в зависимости от наличия ресурсов были установлены на одного человека в месяц следующие нормы: круп и макарон – 1 500 г, сахара и кондитерских изделий – 500 г, жиров – 600 г, мяса – рыбы – 2 200 г, мыла хозяйственного – 400 г, чая – 25 г, спичек – 3 коробки, кроме этого в местах, где нет электричества полагалось два литра керосина, где имеется электричество – один литр [23].

Снабжение по указанным нормам производилась в пределах установленного лимита на 35-38 человек руководящих работников на каждый район и соответственно от 220 до 250 человек на каждую область. Лимит устанавливался приказом НКТ СССР и не подлежал пересмотру. Всего по Республике был установлен лимит в пределах 9 300 человек руководящих работников районных партийных органов, а общее количество работников имевших парво на снабжение по нормам райактива составляет по республике не менее 14 910 человек. Что касается председателей колхозов и совхозов то их снабжения производилась за счет ресурсов руководимых ими организаций.

В этой связи следует отметить, что в вопросе снабжения руководящих работников продовольственными и промышленными товарами тоже допускались сбои. Одной из главных причин которого заключалось в том, что установленный лимит на каждый район в пределах 35-38 человек, никак не мог обеспечить полноценное снабжение руководящих работников городов и районных организаций.

Недостаточное обеспеченность районного актива специальными выделенными фондами привело к тому, что многие руководители партийных и советских органов и хозяйственных организаций встали на путь различного рода злоупотребления. Отмечено немало случаев, когда руководители районных исполнительных комитетов и земельных отделов забирали у колхозов для нужд различных районных организаций и личного пользования колхозное имущество, скот и продукции животноводства. Некоторые колхозы систематически получали от районного руководства распоряжения об отпуске колхозной продукции для работников районных организаций. Так, по имеющимся данным ЦККП (б) К, секретарь Аксуского района КП(б) К и инструктор этого же района обязали 16 председателей колхозов выделить от 10 до 50 центнеров пшеницы для снабжения сотрудников райкома партий. А председатель колхоза «Кызыл тан», выполнив плана хлебозаготовок по колхозу всего лишь на 40%, отпускал значительное количество хлеба сотрудникам Бахтинского МТС.

Основным документом незаконного расходования товаров стали записки от руководителей различных организаций. Так, в Кармакчинском районе Кызыл-Ординской области по запискам руководителей партийных и советских органов

было израсходовано: валенок – 200 пар, платья домашнее – 10 штук, платья хлопчатобумажные – 28 штук, туфли детские – 40 пар [22, 315].

Таким образом, война явилась суровым испытанием для всего населения республики. Удовлетворение минимальных потребностей сельского населения в питании, одежде, обуви было сопряжено с огромными трудностями, вызванными перестройкой экономики на военный лад, сокращением производства товаров народного потребления и ограниченными финансированием. Отсутствие продовольственных карточек в сельской местности еще более усложнило социальное положение сельских жителей и поставило их в чрезвычайно тяжелое положение. Ограниченные фонды продовольственных товаров выделялись, главным образом по талонам и спискам только тем, кто не был связан с сельским хозяйством, к числу которых относилась сельская интеллигенция, а также инвалиды войны и эвакуированное население. При этом выделение продовольственных фондов производилось по остаточному принципу и носило в основном эпизодический характер.

Что касается сельских тружеников, непосредственно связанных с сельским хозяйством, то они на гарантированное снабжение хлебом не принимались. Продажа для них имевшегося в наличии ограниченного фонда продовольственных и промышленных товаров производилась в порядке «отоваривание» заготовок и закупок сельскохозяйственной продукции. Возможность приобрести промышленные товары напрямую зависела от количества сданного государству продовольствия и сырья. Сдаваемая государству продукция принималась по низким заготовительным ценам, а продажа сельскому населению потребительских товаров производилась по высоким коммерческим ценам.

Вычищая колхозные закрома полностью, государство снабжало сельское население скудно и нерегулярно. Выдача натуральной оплаты по трудодням сократилась в несколько раз или же вовсе не выдавались. Система снабжения в сельской местности строилась на самообеспечения сельского населения за счет личного приусадебного участка и скота. Однако возможность самообеспечения подрывалась возрастающими государственными заготовками, которые изымали не только товарный, но и необходимый для потребления самих сельчан продукты.

В этих условиях вечное недоедание и голод были характерными признаками военного периода. Скудных запасов хлеба лишь у немногих хватало до начала лета. Выручали сельских жителей наличие приусадебных участков и личного скота. Из рациона сельских жителей исчезли такие продукты, как сахар и кондитерские изделия, чай и многие др.

Бедствия войны отразились не только на пище, но и в одежде. Острый недостаток промышленных товаров привел к тому, что многие сельские труженики в буквальном смысле были раздеты. Среди сельского населения большим подспорьем служили шинели, полушубки, гимнастерки и бушлаты, которые переходили от раненых воинов и инвалидов, вернувшихся из войны в свои семьи.

Литература

- 1 Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф. 730, оп.5, д.36, л. 51.
- 2 ЦГА РК. Ф. 730, оп. 5, д.36, л. 29.
- 3 ЦГА РК. Ф. 1430, оп. 1, д.791, л. 3.
- 4 ЦГА РК. Ф. 1137, оп. 12, д.250, л. 122.
- 5 ЦГА РК. Ф. 1137, оп. 12, д. 262, л. 80.
- 6 ЦГА РК. Ф. 730, оп. 5, д.79, л. 7.
- 7 ЦГА РК. Ф. 1430, оп.1, д. 1151, л. 30.

- 8 ЦГА РК. Ф 730, оп.3, д. 151, л. 2
- 9 Розманов М. Советская торговля в годы Великой Отечественной войны // Известия АН КазССР. – 1957. – Серия экономическая. – Вып. 2. – С. 54.
- 10 ЦГА РК. Ф. 1137, оп. 12, д. 262, л. 54.
- 11 ЦГА РК. Ф. 730, оп. 5, д. 35, л. 1.
- 12 ЦГА РК Ф. 730, оп. 5, д 36, л 1.
- 13 ЦГА РК Ф. 1137, оп. 12, д. 262, л. 39.
- 14 ЦГА РК. Ф. 730, оп. 5, д. 36, л 1.
- 15 ЦГА РК. Ф. 1430, оп.1, д. 1151, л 32.
- 16 ЦГА РК. Ф. 1137, оп. 7, д. 259, л. 6.
- 17 ЦГА РК. Ф. 1137, оп. 7, д. 259, л. 4.
- 18 ЦГА.РК. Ф. 730, оп. 5, д. 36, л. 2.
- 19 ЦГА РК. Ф. 730, д. 79, л. 5.
- 20 ЦГА РК. Ф.1137, оп. 12, д. 262, л 100.
- 21 ЦГА РК. Ф. 1137 оп. 12, д. 262, л. 100.
- 22 Балакаев Т.Б. Колхозное крестьянство Казахстана в годы Великой Отечественной войны 1941-45 гг. – Алма-Ата: Наука, 1970. – С. 314.
- 23 Арутюнян Ю.В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны. – Москва: Наука, 1970. – С. 211.

References

- 11 Centralnyj gosudarstvennyj arhiv Respubliki Kazahstan (CGA RK). G. 730, op.5, d.36, l. 51.
- 2 CGA RK. F. 730, op. 5, d.36, l. 29.
- 3 CGA RK. F. 1430, op. 1, d.791, l. 3.
- 4 CGA RK. F. 1137, op. 12, d.250, l. 122.
- 5 CGA RK. F. 1137, op. 12, d. 262, l. 80.
- 6 CGA RK. F. 730, op. 5, d.79, l. 7.
- 7 CGA RK. F. 1430, op.1, d. 1151, l. 30.
- 8 CGA RK. F 730, op.3, d. 151, l. 2
- 9 Rozmanov M. Sovetskaja trgovlja v gody Velikoj Otechestvennoj vojny // Izvestija AN KazSSR. – 1957. – Serija jekonomicheskaja. – Vyp. 2. – S. 54.
- 10 CGA RK. F. 1137, op. 12, d. 262, l. 54.
- 11 CGA RK. F. 730, op. 5, d. 35, l. 1.
- 12 CGA RK F. 730, op. 5, d 36, l 1.
- 13 CGA RK F. 1137, op. 12, d. 262, l. 39.
- 14 CGA RK. F. 730, op. 5, d. 36, l 1.
- 15 CGA RK. F. 1430, op.1, d. 1151, l 32.
- 16 CGA RK. F. 1137, op. 7, d. 259, l. 6.
- 17 CGA RK. F. 1137, op. 7, d. 259, l. 4.
- 18 CGA.RK. F. 730, op. 5, d. 36, l. 2.
- 19 CGA RK. F. 730, d. 79, l. 5.
- 20 CGA RK. F.1137, op. 12, d. 262, l 100.
- 21 CGA RK. F. 1137 op. 12, d. 262, l. 100.
- 22 Balakaev T.B. Kolhoznoe krestjanstvo Kazahstana v gody Velikoj Otechestvennoj vojny 1941-45 gg. – Alma-Ata: Nauka, 1970. – S. 314.
- 23 Arutjunjan Ju.V. Sovetskoe krest'janstvo v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. – Moskva: Nauka, 1970. – S. 211.

СУЛТАНГАЗИЕВ М.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласын бақылау жөніндегі комитеттің бас сарапшысы

СОҒЫСТЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ: ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУЫЛДАР МЕН СЕЛОЛАР (1941-1945 жж.)

Түйін

Мақалада қазіргі заманғы күнделікті тарих тарихнамасының өзекті бағыттары негізінде жазылған. Автор бай мұрағаттық құжаттар кешенін пайдалана отырып, зерттеу негізінде соғыс жылдарындағы кеңес азаматтарының шынайы өмірін бейнелейді.

Түйін сөздер: Бөлу жүйесі, мемлекетке тапсыру, салық салу, еңбеккүн, дайындау жоспары, эвакуация, қамтамасыз ету, депортация.

SULTANGAZIEV M.

Chief Expert of the Committee for Control of Education and Science,
Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

**DAYS OF WAR: AULS AND VILLAGES OF KAZAKHSTAN
DURING THE WAR (1941-1945)**

Summary

The article is devoted to the study of life conditions among rural population in Kazakhstan during the war. It is an implementation of the current trends in modern historiography which is the study of everyday life. Based on the researches of large and composite documentary sources, the article pose a picture of the life of ordinary Soviet citizens in the conditions of war. It discloses the specifics of the system of material and food supply in rural areas. Eloquent examples of the severity of taxation system and card supplies are provided, and it shows the real price of victory, which was paid by ordinary Kazakhs.

Keywords: distribution system, public procurement, taxation, workday, procurement plan, evacuation, logistics, deportation

**ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА
В ПОТОКЕ ИСТОРИИ
IN THE STREAM OF HISTORY**

ӘОЖ 94 (574). 02/06: 297

ЖЕҢІС Ж.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
жетекші ғылыми қызметкері, т.ғ.к.

**ТҮРКІ ҚАҒАНАТЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ДҮНИЕТАНЫМ ЖӘНЕ ДІНИ
ИДЕОЛОГИЯ**

Аннотация

Мақалада орта ғасырдағы түркілердің мемлекеттік идеологияны қалыптастыру мен дамытуда дәстүрлі дүниетанымдық ықпалы қарастырылады. Орта ғасырлардағы түркі мемлекеттерінде түрлі себептер бойынша дәстүрлі діни жүйені мемлекеттік идеология ретінде қарастырылды. Дегенмен, аталмыш үрдістер барысында дәстүрлі дүниетаным трансформацияланды және жеке элементтері жаңа діни жүйе ислам ретінде өмір сүре бастады.

Түйін сөздер: Түркі қағанаты, дәстүрлі дүниетаным, әлемдік діндер, діни-идеологиялық құрес, мемлекеттілік, дәстүр сабақтастығы.

VII ғасырда Орталық Азияда пайда болған түркі мемлекетінің тарихындағы діни идеологияның осы мемлекеттердегі маңызын анықтап, баға беру дерек тапшылығына байланысты күрделі мәселе күйінде қалуда. Бірыңғай этникалық текке, шаруашылық-экономикалық типке ие тайпаларды біріктіріп, өз мемлекеттерін құрған түркілердің сол кездегі қолайлы саяси жағдайға қарамастан салыстырмалы аз ғана уақыттың ішінде қайта ыдырап, бөлшектенуіне діни факторлардың әсерін анықтау әлі бұлыңғыр.

Зерттеушілер негізінен көшпенділер мемлекетінің саяси тұрғыда дағдарысқа ұшырау, ортағасырлық мемлекеттердің құлдырауының негізгі себептеріне қағанат ішіндегі саяси қайшылықтарды, шаруашылық-экономикалық дәстүрдің бұзылуы және көрші елдердің тарапынан ішкі қайшылықтарды туғызуға бағытталған арандатушылық әрекеттерімен байланыстырады. Тек, кейбір зерттеушілер түркілер құрған мемлекеттердің құлдырауы мен жаңа түрге ие болып, өзгеруіне сол мемлекеттердегі рухани процестерді себеп санайды. Мақаланың алдына қойған мақсаты да соңғы себептің заңдылықтары мен барысын ашу болғандықтан Бірінші Түркі қағанатының құрылуы мен құлдырауындағы түркілердің діни идеологиясына үстін болған дәстүрлі дүниетанымның даму ерекшеліктері мен рухани өзгерістерінің орынын дәйектеуге арналады.

Бірінші түркі қағанаты кездейсоқ пайда болған мемлекеттер қатарына жатпайды. Бұл мемлекет өздерінің алдында Еуразияның көлемді бөлігіне өз үстемдіктерін жүргізген Ғұн мемлекетінің заңды жалғасы болды.

Ұлы далада түркілердің алғашқы мемлекеттік құрылымының негізін қалап, салтанат құрған ғұндар біздің заманымыздың 48 жылы солтүстік және оңтүстік болып екіге бөлінді. Оңтүстік ғұндардың тағдыры негізінен Хань империясына тәуелді болды. Солтүстік ғұндар – Енисей (ежелгі қырғыз) тайпаларынан, әсіресе дуньху-үйсін ұрпақтарынан, сәнби-Манжуриядан айырыла бастады. Ғұндардың ордалары Батыс Монғолияға, солтүстік-батыс Сібірге, Шығыс Түркістанға

ығыса отырып, біздің заманымыздың II ғасырының бірінші жартысында ғұн тайпаларының миграциясы әуелі Қазақстанның шығысы–Тарбағатайға және Жетісуға қарай ығысты. Осы кезде ғұндар өздерінің бес ғасырдай өмір сүрген Юэбан мемлекетін құрды, ол мемлекеттің ордасы Балқаш көлінің солтүстігінде орналасты. Ал кейін ғұндар Батыс Сібір угор тайпаларымен бірге Орал, Каспий, Еділ маңындағы жерлерге қоныс аударды.

Ғұн мемлекеті ыдырағанмен оның мемлекеттік дәстүрлері із-түзсіз жоғалып кеткен жоқ. Түркі қағанаты ғұндар тұсында қалыптасқан көшпенділерге тән дәстүрлі мемлекеттік жүйені мұраға алды. Ұлы даладағы біртұтас мемлекеттің негізін қалаған түркі тайпаларына, ғұндардан бір тіл мен мәдениетке ие бірыңғай этникалық сипатқа ие тайпалармен қатар әртүрлі этникалық, шаруашылық текке ие халықтар мекен ететін ұлан-байтақ территория ғана емес, мемлекет құрылымына негіз болған дәстүрлі дүниетаным билік жүйесі және қалды.

Өздерінің дәстүрлі мемлекеттік құрылымы мен идеялық тұғыры бар сол кездердің ірі мемлекеттері Қытай, Византия және Иран сияқты мемлекеттермен иық тірестіретін, бүкіл азиялық даланы біріктіретін көне түркі қағанаттарының билеушілері үшін ең басты міндет аяғынан қаз тұрған мемлекетті сақтап қана қоймай, кейбірі ортақ тіл мен дүниетанымға ие, кейбірі мүлде бөлек этникалық текке жататын ірілі-ұсақты тайпаларды біріктіріп, мемлекет іргесін бекіте түсетін әлеуметтік саясат пен басқару жүйесіне ие болу аса маңызды болды.

Осы кезеңде ортағасырлық әлемде мемлекеттің саяси өмірінде діннің жетекші идеологиялық жүйеге айналуы қалыптасқан үрдіс болды. Батыста христиан дінінің түрлі ағымдары мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатында жетекші орынға ие болуға тырысып, мемлекетте құрамдас ықпалды жүйе саналды. Ортағасырлық шығыста да конфуций ілімі мен будда тармақтары, исламның түрлі ағымдардың мемлекетте өз ықпалдары болды. Батыстағы қасаң діни догматтарға қарсы ілімдер ретінде пайда болған философиялық көзқарастар мемлекеттегі діннің орныққан дәрежесін иеленуге тырысқанмен әлі жетілмеген идеологиялық тұғырнамасы біршама уақытқа дейін оған жол бермеді. Шығыста болса жаңа философиялық ілімдер батыстағыдай дінмен тайталаса алмады. Мемлекеттік билікпен одактасқан ресми дін басшылығы тарапынан осындай идеялардың қай-қайысы болмасын қудаланып, шеттетілді. Орныққан ресми діни идеологиялық биліктің мазасыздануы заңды болды да–жаңа идеялар бұл кезде мемлекет мүддесі үшін аса маңызды болмады, керісінше мемлекет іргесін шайқалтып, ел ішіне ірікті салып, ішкі әлеуметтік қайшылықтарды одан әрі тереңдете түсті. Сол себепті де Ирандағы биліктің діни зороастризм әлсіреп, өз позициясынан айырыла бастағанда пайда болған Мани ілімі осы елде қуғынға ұшыраса, Византиядағы несториан ағымы ресми шіркеу тарапынан шеттетілді.

Мемлекеттің міндетті құрылымы ретінде жаңа құрылған түркі мемлекетінің де негізін ғұн дәстүрлерінен алатын, әлі пісіп-жетіле қоймаған, бірақ үнемі даму үстіндегі діни негіздегі ұлттық-мемлекеттік идеологиясы болды. Бұл идеологиялық жүйе түркілердің алдында ірі мемлекеттілікке ие болған ғұндардан қалған жүйе ретінде жас мемлекетте одан әрі дами түсті. Түркілердің бұл мәселеде жолдары болды – оларға қандай да бір жаңа идеологиялық жүйе құрудың қажеті болмады. Өйткені, діни идеологияның тұғыры дәстүрлі дүниетаным да ғұндар мен түркілерде ортақ болды [1, 213- б.].

«Тәңір қамқорлығындағы Мәңгі елді» насихаттайтын түркілердің діни идеологиясы олардың дәстүрлі дүниетанымымен тығыз өріле қалыптасты. Түркілер мен ғұндардың идеялық жақындығы түсінікті– генеологиялық, мәдени, діни ортақтықтарға ие екі мемлекеттің діни идеологиясы да бір болды. Екі империяны

күрушылардың идеологиялық айырмашылығы тек олардың көршілеріне қатысты сыртқы саясатта анық байқалды. Ғұндар тұсында көшпенділердің дәстүрлі көршісі Қытай түркілерге тәуелді, қорғанушы ел болса, түркілер тұсында бұл мемлекет күшейіп, шабуылдаушы мемлекетке айналды. Сондықтан да Түркі қағанатының ресми идеологиясы: қытай мәдениетін мойындамау және көршілерінен өздерінің артықтығын ұғыну сияқты екі принципке сүйенді [2, 338-б.]. Түркі қағанатында төмендегідей іргелі саяси мақсаттарды басты ұстаным етіп алынды: Тәңірі қорғауындағы ғұн мемлекетінің ыдырауынан кейін бытырап кеткен түркілерді, түркілермен шаруашылық-мәдени тұрғыда ыңғайлас көшпенділерді қайта біріктіру, босып кеткен түркілерді елге қайтару және Қытайға саяси қысым көрсетуді қайта жалғастыру [3]. Осындай күрделі саяси мақсаттарды іске асыру үшін қағанат билігінен қағанат халқын оларды осындай саяси қадамдарға жұмылдыру үшін ең алдымен тұрақты рухани негіз қажет етілді. Қағанат билеушілерінің өздеріне бағыныштылардан әрдайым қажет етілетін осындай рухани дайындық билеуші топ тарапынан насихатталатын діни идеология арқылы іске асты. Бұл діни идеология болса қағанат көшпенділерінің ұлттық дәстүрлі дүниетанымы негізінде ғасырлар бойы жетілдіріліп, қалыптасты.

Түркілердің өз мемлекеттерінің іргесін бекітуге деген талпыныстары дамыған көршілерінің идеологиялық шабуылдарымен қатар жүрді. Түрлі себептерге байланысты түркі билеушілерінің қолдауына ие болып, ресми дәрежеге қол жеткізген жат жұрттық идеялар, түркі дүниетанымына сәйкес келмесе қағанаттағы консервативті билік қанатының тарапынан белсенді қарсылыққа ұшырап, көшпенділер арасында ұзақ қала алмады. Осындай қарсылыққа қарамастан мүдделі топтардың қолдауымен түркілер мемлекетінде саяси үстемдікке қол жеткізген осындай идеялар түбінде көшпенділер мемлекетінің құлауына бірден-бір себепкер болды.

Жоғарыда атап өткеніміздеі ортағасырлық мемлекеттерде дін жетекші идеологиялық бағытқа ие болғандығы белгілі. Діннің пайда болу тұрғысынан зайырлы, материалдық әлемге тәуелсіздігі, қоғам мен әлеуметтік топтардың ара-қатынасын реттеудегі әмбебаптығы діннің қоғамдағы идеологиялық мүмкіншіліктерін басым ете түсті. Осы орайда идеология тарихтың әртүрлі кезеңдеріндегі билік пен саясат субъектілеріндегі таптардың ақыл-ойы, мақсаты, мүдделері мен көзқарастарының шындықтарында көрініс тапқан көзқарастар мен идеялар жүйесі болып табылатыны анық. Ортағасырлардағы мемлекеттік құрылымның міндетті құрамдас бөлігі саналатын осы жүйенің діни сенімдерден қуат алып, діннің мемлекет ісіне шексіз араласуына себепші болды. Осы орайда идеология түсінігі мемлекеттік-қоғамдық құрылымның ұйымдастырушы, реттеуші және бақылаушы жүйесінің тұрақты қалпы ретінде XIX ғ. басында француз ғалымы А.А. К. Дестют де Тресси арқылы пайда болғанмен [4, 37-б.], дін бұдан бұрын да ұзақ уақыттар бойы осы идеологиялық міндетті атқарушы болды.

Шындығында саяси идеологияның өзі, рухани құбылыс ретінде ерте замандарда-ақ пайда болып, адамзат тарихымен қабаттаса түрлі күрделі даму жолдарын бастан өткізе өмір сүріп отыр. Саяси идеология мәңгілікке қатып семіп қалмай, керісінше, әлеуметтік - қоғаммен бірге дамып, өзгеріске түсіп отырды. Зерттеушілердің пайымдауынша ол сипаты жағынан қоғамда қос рөлге ие - бір жағынан даму мен ескіні теріске шығаратын, өткенмен айырылысып, жаңаны жасайтын эволюция, екінші жағынан өткендегілерден анағұрлым өміршең, жарамды, жалпы адамзаттықты сақтап, келер ұрпаққа жеткізуші [5, 56-б.]. Тарихи даму барысында осындай әмбебап идеологиялық жүйенің негізгі қағидалары өзгеріссіз қалып, тек кейбір қосымша элементтері уақыт талабына сай өзгеріске

түсті. Ортағасырлық түркі мемлекеттерінде де дәстүрлі дүниетаным негізінде қалыптасқан діни идеологияның түркі қоғамының әртүрлі тарихи кезеңдерінде сұрыпталып, дамып, жетіле түскендігін байқаймыз.

Ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі діни идеологияның қалыптасуы, дамуы мен өзгерістерін сараламастан бұрын ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі діни идеологияның міндеті мен негізгі тірегіне түсінік бере кеткен жөн. Біз өз зерттеуіміздің нысаны ретінде алған діни идеологияның міндеті мен негізгі тірегіне түсінік беру мақсатында оның негізгі міндетінің мемлекеттің іргесін бекіту, елді біріктіру екендігін жоғарыда атап көрсеттік. Осы орайда діни идеология өз тұғыры етіп Тәңірі сенімі мен Тәңірі жаратып, қолдаған «Мәңгі ел» ұғымының осы діни идеологияның негізгі тірегі болғандығын байқаймыз. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі «Мәңгі ел» идеясы да мәңгі мемлекет, мәңгі халық мағынасын білдірді. Осы көне түркілік «Мәңгі ел» арманының орындалуы үшін жат жерлік идеяларға тосқауыл болып, қағанатты саяси-экономикалық тұрғыда күшейтуге қабілетті діни идеологияны жетілдіріп, дамыту түркі идеологтарының негізгі міндеті болды. Бірінші Түркі қағанатының құрылуынан бастап, Қазақ хандығының гүлдену дәуірі кезеңі аралығында «айгуджы», «көлеркіндер», «бектер», «билер» деп әртүрлі атауға ие болған осы идеологтар дәстүрдің сақталуын, дамуын жіті қадағалады.

Ортағасырлық түркі мемлекеттерінде «ел» сөзінің мағынасы кең ауқымды болды. «Ел» сөзі тек территориялық аймақтың, немесе мемлекет сөзінің баламасы ғана емес, «ел» деп сол территорияны мекен ететін халықты, тайпаны атады.

Көшпенділік басты шаруашылық тәсілі болған көшпенділер үшін мемлекет (территория) пен халық бір ұғым саналды. Өйткені мал жайылымы ретінде аса маңызға ие өмір сүру сферасы түркілердің ажырағысыз құрамдас бөлігіне айналды. Яғни, жайылыммен тығыз байланысты көшпенділер көшіп-қону кезінде жайылымның жеткілікті болуын қадағалады. Сондықтан да көшпенділер үшін «халық» мағынасындағы «ел» сөзі мен «өмір сүру сферасы», «мемлекет» мағынасындағы ел сөзінің маңызы бір болды. Бұдан өзге, ру-тайпалық құрылымға ие түркілер үшін ел ұғымы әрі ру-тайпа, халық мағынасын, әрі сол тайпаның көшіп-қону аумағын білдіретін территория ұғымын да берді. Ортағасырлық түркі мемлекетінде елді билеуші тұлғаны «елхан», яғни мемлекет билеушісі, халық басшысы деді. Алғашқы түркі қағаны Бумынның билеуші ретіндегі титулы ретінде «ильхан», яғни, мемлекет, халық билеушісі атағын иемденгені белгілі. Түркі қағанатындағы «ел» сөзінің саяси маңызы жайлы С.Г. Кляшторный «түркілер, біз Түркі қағанаты, империясы деп атаған өз елдерін Түркі елі деп атады» деп ел сөзінің мағынасының ауқымдылығын еске салады [6, 4-б.]. Бұл мемлекеттік дәстүр Шыңғысхан құрған мемлекеттерде де сақталды. Мысалы, түркілердің дәстүрлі аймағынан тыс, Иран жерінде 1259 жылы Хулагу хан (1256-1265) құрған мемлекетте де мемлекет билеушілері «ильхан» титулын иемденді. Бұл дәстүрдің ортағасырлық түрлі түркілік мемлекеттерде іске асқандығы жайлы А. Қадырбаев «қыпшақтар мен қаңлыларда қоғамдық құрылымның жүйесі тайпаларға біріккен рулық институтқа негізделді. Сонымен бірге одан да ірі «ел» деп аталатын бірлестіктерге бірікті. Әрбір елдің өз территориясы мен шекарасы болды» деп жазады [7,19-б.].

Яғни, ортағасырларда «ел» сөзі мемлекет пен халықты біріктіре қолданылатын сөз болды. Ал осы «елдің» мәңгілігі түркі мемлекетінің тізгінін ұстаған билеушілер мен мемлекетті мекендеуші халықтың әрқайысына тікелей қатысты болды. Яғни, Тәңірі қолдауымен билікке жеткен билеушіге де, Тәңірі сүйіп жаратқан түркі халқына да Тәңірі қорғаған елдің мәңгілігінің жауапкершілігі бірдей

жүктелді. Сондықтан да біз ғылыми айналымға осы терминді ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі ұлттық-мемлекеттік идеологияны тұтастыра қолданудың ғылыми негізін жасадық.

Сонымен, В.В. Трепавловтың сөзімен айтқанда «әр әлеуметтік институт өзінің табысты әрекет етуі үшін айрықша әрекет тәсілін қажет етті. Яғни, басқару өмір сүру үшін мемлекеттік құрылым мен оның идеялық негізінің тәсілі мен әдісін ашатын мемлекеттік дәстүр қажет» [8, 5-б.]. Әрине, бұл қағида ортағасырлық мемлекеттерді де айналып өтпеді. Сыртқы үздіксіз шабуылдар мен ішкі шиеленіскен әлеуметтік қайшылықтар жағдайындағы мемлекет үшін осы ортағасырлық аласапыраннан белгілі бір идеологиялық бағытты бағдар ету қажеттілігі әрқашан сезілді.

Міне, сондықтан да ортағасырлық түркі мемлекеттеріндегі діни идеологияның негізгі мазмұны Тәңір қолдауына ие құтты қағанды мемлекет басына әкелу, Тәңірі мен қаған және халықтың арасындағы үндестіктің сақталуына кепілдік болу, мемлекеттің дамуын қамтамасыз ету, халықтың әл-ауқатын көтеру, елді сыртқы жаудан қорғап, қауіпсіздікті қамтамасыз ету сияқты маңызды міндеттерге негізделді. Халық пен билеушілер, халық пен қоғам арасындағы қарым-қатынас та осы міндеттерді іске асыруға бағытталды.

Қорыта айтқанда түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетаным негізіндегі діни идеология туралы да осыны айтуға болады. Ғұн дәуірінен бергі бүкіл ортағасырлар бойғы түркі мемлекеттерінің діни идеологиясы жаңадан пайда болған емес, көне, дәстүрлі нанымның жетілген, өзгеріске ұшыраған түрі болды.

Түркі қағанатының құрылуынан бастап, Қазақ хандығының дәуірлеу кезеңіне дейінгі түркі мемлекеттеріндегі діни идеология өзегі дәстүрлі дүниетаным (Тәңірі сенімі) болып табылды. Мемлекеттік дәстүр мен халықтың рухани мәдениетінде дәстүрлі дүниетаным негіз болып қалды да, келімсек, жат идеялар онымен ымыраласып, біте-қайнасып кетті. Ымыраға келе алмаған идеялар не өздері ерткен түркілер мен түркі мемлекеттерінің құлдырап, жоғалуына себепкер болды, немесе олар түркілер арасында мәңгілікке қала алмады. Қоғамдағы тарихи-әлеуметтік өзгерістерге байланысты дәстүрлі дүниетаным да трансформацияға ұшырайды. Бірақ бұл өзгерістер кезеңінде дәстүрлі дүниетаным өз мәйегін сақтап қалуға тырысады.

Түркі мемлекеттеріндегі діни идеологияның осы рухани мәйегіне негіз болған дәстүрлі дүниетанымның қай санаға жататындығы ғылыми ортада өткір талас тудырып келді. Ұсынылып отырған зерттеу үшін аса маңыздылық танытпаса да осы мәселеге қатысты түрлі көзқарастардың бар екендігі белгілі болып отыр. Мысалы, қазақ зерттеушісі С. Ақатаев «дінмен тығыз байланысқа ие түркілердің дәстүрлі дүниетанымының идеялық платформасы жоғарғы Жаратушыға сенуге тартылады. Бірақ, онда халық дүниетанымының қалыптасуы мен дамуына әр түрлі наным мен көне діни табынулар үлкен роль атқарғанымен, діннің негізгі белгілері мен қалыптары болмады» [9, 12-б.] деп түркілердің дәстүрлі дүниетанымының өзегі Тәңірі сенімі екендігін көрсетеді. Осы салада біршама зерттеулер жүргізген С. Ақатаев түркілердің дәстүрлі дүниетанымының қазіргі мұрагерлерінің бірі қазақтардың дүниетанымы жайлы «Қазақтардың синкретикалық дүниетанымы өз негізінде нақты-философиялық немесе діни ілімге, доктринаға ие болмады. Ол негізінен «табиғи» текке ие және қандайда бір діни кітаптарда жинақталмады. Ой синкретизмі рәсімдік кешендерде, халықтың күнделікті өмірінде сақталды Және осы ырым-жоралғылардың қарапайымдылығы сол оны атқаруға дін өкілдері мен храмдардың қажеті болмады. Осыған қарамастан ол адамның әлемге

дүниетанымдық тұрғысын білдірді, ішкі қатаң ұстанымға бағына, және әлем үсті космогенді идеясы – тәңірлікке табиғатты кейіпкерлендіру нәтижесінде және ойлаудың исламдану жағдайында өскен, іштейтүсінді, не табиғат, космос бастауы адамның өзінде және санасында және ол осы әлемнің бір бөлшегі болып табылады [9, 19-б.].

С. Ақатаев Тәңірі сенімінің белгілі бір дінге жататындығына күманмен қарағанмен, кейінгі тарауларда келтірілген мәліметтер Тәңірі сенімінде өзіндік діни ие ерекшеліктер бар екендігін көрсетеді.

Кейбір жағдайларда бұрын діни қалдықтар ретінде қарастырған құбылыстарды қазір этнографтар этностың экологиялық мәдениетінің көрінісі ретінде бағалайды. Олар дәстүрлі сенімдегі рухтар туралы түсінікті де діни сенім ретінде қарауға болмайтынын айтады. Олардың дәлелдеуінше, этнографиялық материалдарды талдау барысында рухтар табыну мен тағзым объектісі емес. Ал адам мен рух арасындағы байланыс партнерлік байланыс сияқты – егер оларға құрмет көрсетсе оларға о дүниедегі туыстары мен ата-бабалары ретінде қараған сияқты. Осылайша дәстүрлі дүниетанымды қарастырғанда олардың элементтерін «діни, діни емес» деп қарсы қоя қарастыру шынайы емес [8,13-б.].

Дәстүрлі дүниетанымды қоғамның ұзақ уақытқы даму барысында жинақталған дүниеге көзқарас жүйесінің жиынтығы ретінде бағалауға болады. Бұл жерде осы дүниетанымның қалыптасуына, дамуына, жетілуіне айтарлықтай әсер еткен жеке тұлғаны кездестірмейсіз. Рас, бүкіл тарих бойында аңыз-әңгімелер арқылы жеткен мәліметтердегі Асан қайғы, Қорқыт Ата, Қыдыр Ата сияқты тұлғаларды дүниетанымды жетілдіруші, жандандырушы тұлғалар ретінде тануға болады. Дегенмен олар қалыптасып болған дүниетанымды дәстүрлі бекітушілер, насихаттаушылар ретінде көбірек белгілі.

Сондықтан да түркілердің дәстүрлі дүниетанымын «шаманизм» деп атау Тәңірі сенімінің дін ретіндегі шеңберін қолмен тарылтумен бірдей деп есептеген жөн. Л. Гумилев бұл туралы «Түркіттердің ертедегі сенім-нанымдары жөнінен айтқанда мен оларды алғашқы қауымдық сенім деп айтудан аулақпын. Түркіттердің өздері әртүрлі тайпалардан тек V-VI ғғ. ғана құрылған сол себепті олардың өз дәуіріне жататын сенім-нанымы, сол уақыттың өзге де діни жүйелері сияқты дамып, жетілген болды» [10, 74-б.],- деп мәселеге шынайы пікірін білдірді.

Осы орайда Л.П. Потапов та этнографиялық материалдарды талдай отырып түркілердің күрделі дүниетанымдық жүйесін дінге жатқызады. Оның айтуынша «Оңтүстік Сібір түркілерінің дінінің көнелігі олардың басқа әлемдік діндердің әсерінен жырақ болуына байланысты. Бұл дін де басқа әлемдік діндерден өзгеше табиғи түрде, діни нанымның қоршаған орта мен олардың әсерлерімен тығыз байланыста әр түрлі формаларының тарихи жолмен пайда болды» [11, 85-б.]. Яғни, Тәңірлік дінін халықтың нақтылы дүниетанымынан туындаған, табиғатқа табыну және сиыну салтынан өрбіген, еуразиялық кеңістікте өркениеттік дәрежеге жеткен ұлттық дін деп санауға негіздер бар [12, 34-б.]. Ежелгі Тәңірлік діні бізге өзінің антологиясымен–екі ұдай өзара бірлік құдайы туралы ілімі; космологиясымен – өзара қарым-қатынастық мүмкіндіктері бар үш дүние тұжырымдамасымен; жанама әлемдерімен – жеті қат көк аспан, жеті қат жер асты; этикасымен – адалдық, уәде бұзбау, жалғандықты айыптау; мифологиясымен–көк Тәңірі, көк бөрі; демонологиясымен–ата-баба әруақтарының табиғат рухынан айырмашылығы жайлы дүниетанымдық негіздемелерімен келіп жетті. Яғни, діни сенім қалпында әлеуметтік қызмет жасай отырып қоғамдағы адамдардың Жаратушы алдындағы, қоғам мен әлеумет алдындағы, отбасы мен ауыл-аймақ алдындағы жауапкершілікті парыздарын орындалуын қатаң қадағалаушы ролін мүлтіксіз атқарды [12,37-б.].

Түркілердің дәстүрлі діни сенімі Тәңірлік сенімі қазіргі ғылыми ортада осы сенімнің діни өкілінің атауына байланысты «шаманизм» деп аталатыны белгілі. Бұл кезінде еуропалықтардың ислам дінін «магометанство» немесе «басурманство» деп төмендете атағаны сияқты көпе-көрнеу бұрмалау болды. Тәңірі сенімінің діни өкілі шаманға немесе бақсыға қатысты шамандық дін емес - бар болғаны айрықша қасиеті бар жеке тұлғаның жеке іс-әрекеті еді. Өзіне Тәңірі тарапынан бақсылық немесе шамандық қасиет қонған кісі емшілікпен, көріпкелдікпен, адам санасынан тыс кереметтер көрсетумен айналысты. Өзіне қонған ғажайып қасиет, сырттан итермелеген еріксіз күш екенін сезінген шамандар, бұл қасиеттің ата-баба әруағы арқылы Тәңірінің берген күші екеніне сенімді болды. Сондықтан да олар Тәңірі қалауымен діни қызметпен айналысып, Жаратушы еркіне қарсы әрекетке ұрынбауға тырысты. Көрнекті қазақ философы Ғ. Есім шаманизм тақырыбындағы әдебиеттерді саралай отырып, қазақ халқының арасында сақталған, бақсылықты зеріттеушілердің оны дінмен шендестіруіне қарсылық білдіре отырып, Д. Самонвасовтың «шаман сенім мен дін емес-жеке адамның әрекеті» деген ойына қосылады [13,17-б.].

Көне түркі қоғамында діни идеологияның мемлекеттік жүйенің негізгі тірегі ретінде қалыптасу кезеңінде бақсы-шамандардың түркі қоғамындағы орыны маңызды болғанымен, билікке қатысы болмады. Олардың ерекше діни жағдайларына қарамастан мемлекеттегі бақсылар көріпкелдік, сиқыр көрсету сияқты қажет жағдайда ғана пайдаланылатын міндетерді атқарды. Түркілер дүниетанымында бақсылар арқылы ауа райына әсер етуге болады деген түсінік қалыптасқан. Мұны «ядачы» – шаман істей алады деген түсінік қалыптасты.

Сиқыршылық пен діни-саяси құрылымдарды бір қолда шоғырландырған корольдіктің Шуларда да болғандығы белгілі. Кейін «хақан» (қаған) рухани билікке де ие болып, оның орынбасары, яғни «юғруш» зайырлы істермен айналысатын болғандықтан, осы жобада жалғаса берген қос корольдік жүйе аргиппайларда, одан соң бұлардың ізбасарлары ретінде Орта Тянь-Шаньда көрінген Көктүріктердің ұрпақтарында орныққан. Сондай-ақ ол «дүниеге билік жүргізуді қамтамасыз ететін тылсымды «йеденің» нағыз иесі «Түрік» еді» дейді. «Йеде, йада» тасының түрікте болуы, түркі халықтарының барлық істе балгерлікпен көріне білуі, билеушінің ақылшысы, уәзірлерінің де балгерлікпен, жұлдызшылықпен айналысып алдағы істерін жори білгені түркі халықтарының аңыз-әңгіме, ертегілерінен мәлім. Сонда ол сөз биік, жоғары ұғындырушы кеңес беруші дегендей мағынада айтылған сияқты. [14, 18-б.]. Кейбір жекелеген жағдайларды бақсылардың мемлекеттік билікке қол жеткізген кездері де болды. Мысалы, эпикалық батырлар «Таншю» хроникасында да осындай бір қызық деректер келтірілген. Онда жетпіс ағайындының ішінде Нишанду ғажайып қасиетке ие болды. Жел мен жаңбыр келтіре алды. Оның екі әйелінің бірі – жаз пірінің, екіншісі – қыс пірінің қыздары болды. Бірінші әйелінен туған үлкен ұлы таулы жерлерде жылылық алып келіп соның әсерінен Тюку мемлекетінің басшысы болып сайланды. Көне түркі мемлекетінің іргесін қалаған көне түркі тайпасының бастауы сиқыршымен байланыстыруда да үлкен мән бар. Бірақ, көне түркі мемлекеттілігінің әрі қарай қалыптасуымен бақсылардың билікке келуі шектеулі болды. Бұған біріншіден, қағандықтан үміткер билеуші әулеттің ішінде мұрагерлердің осындай қасиетке ие бола бермейтіндіктері себеп болса, екіншіден сиқырға ие қағанның билікке келуінің құрылтай мүшелері, билеуші таптың өкілдерінің мүдделерімен әрдайым сәйкес келе бермейтіндіктеріне байланысты болды.

Түркі қағанатының даму кезеңдерінде дін мен мемлекет істерінде шаман-бақсылардың араласуы шектеулі болды. Сахалардың дәстүрі бойынша төменгі әлем рухтарына құрбандық алып келген шамандар, Yungagi тоуоп құрметіне рәсімдер жасамақ түгілі осы құдайға арналған isiah мейрамына қатыса алмайды. Хакас шамандары да Quday-ға мінәжәт ете алмайды [15, 98-б.]. Көне түркі жазба ескерткіштерін талдау барысында бақсылардың мемлекеттік маңызға ие тұлға екендіктері байқалмайды.

«Шахнамада» да Иран-Түран қақтығыстары кезінде түркілердің арасында жұлдызшылар мен бақсылардың маңызды орынға ие болғандықтары жайлы деректер мол. Солардың бірінде:

Зе Туркон иеки буд Бозур ном
Бофсун бехар джой гостарде кам
Биомухте кажи ва джови [16, 359-б.]

Аудармасы: Түркілерде Бозур атты біреу болды
Сикыр мен жадылықты меңгерген.
Оның сикыры барлық жерге жүреді.

Осы бақсыны Пиран ирандықтарға жұмсайды:

Ке аз ой дар бороу то саре тиге кух
Барф ва сармо ва бод дамон.
Баройшон биобар хам ондар замон. [16, 359-б.]

Аудармасы: Осы жерден тау басына бар,
сол мезет оларға қар,
суық, жел жібер.

Бақсылардың көне түркі қоғамындағы орынына қатысты М. Қашқари «тойын» сөзіне мынадай түсіндірме береді: «Тойын – ислам дініне кірмегендердің дінбасы. Ол біздің имам мен муфтилерге тең. Тойын әрқашан бұтхананың алдында тұрып, кітаптан кәпірлердің үкімін оқиды. Олардың күпірлігінен құдай сақтасын!» [17]. М. Қашқари тойын туралы өз заманының екі мақалын жазған: 1) «Бір тойын башы ағырса, Қамуғ тойын башы ағрымас» – «Бір тойынның басы ауырса, барлық тойынның басы ауырмас» [17, 45,70-бб.], «Тойын табуғсақ, Тәңрі сәфінчсіз» – «Тойын (күнде) табынар, Тәңірдің (онда) шаруасы жоқ».

Сонымен, ерте ортағасырлық түркі мемлекеттерінің діни идеологиясына рухани тірек болған діни дүниетаным Тәңірілік сенім болды. Осындай пікірлер қайшылығына қарамастан түркілердің дәстүрлі дүниетанымынан дінге тән элементтердің көп болуы, ең бастысы діндерге тән Жаратушы ұғымының болуы Тәңірі сенімінің діни сипатын анықтай түседі. Ата-баба рухына тағзым, тотемдік сенім, анимистикалық наным сияқты сенім формалары өзегі Тәңірі сенімі болған түркілердің дәстүрлі дінінің қосымша элементтері болып табылатын алғашқы қауымдық кезеңнен келе жатқан қарапайым сенімдердің қалдығы деуге болады.

Әдебиеттер

1 Жумагулов К.Т. Гунны в истории Евразии IV-V вв. // Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер (Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына

арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Астана қаласы, 2001 ж. 18-19 мамыр). – Алматы: Ғылым, 2001. – 207-215-бб.

2 Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. – Москва: ООО «Издательство АСТ», 2000. – 439 с.

3 Төлеубаев Ә.Т. Ғұндар мемлекеті – түркі мемлекеттілігінің бастауы // Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер (Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Астана қаласы. 2001 ж., 18-19 мамыр). – Алматы. 2001. – 584 б.

4 Бухаева. А. Идеология Казахстана: проблемы становления // Мысль. – 2003. – № 2. – С. 37-40.

5 Давыдова И.М. Проблемы формирования новой политической идеологии в Казахстане // Саясат. – 2000. – декабрь. – С. 56-59.

6 Кляшторный С.Г. Имперский фон древнетюркской цивилизации // XXI ғасыр: Ұлы дәстүр жолымен (қазақтың ұлы философы А.Х. Қасымжановтың туғанына 70 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары. – 19-20 қазан, 2001 ж.). – Алматы: Қазақ Университеті, 2001. – 386 б.

7 Қадырбаев А.Ш. О государственности кочевников средневекового Казахстана // Казахстан и мировое сообщество. – 1996. – № 4. – С.16-29.

8 Трепавлов В.В. Государственный строй монгольской империй XIII в. Проблемы исторической преемственности. – Москва: Наука, изд. фирма «Вост. Лит», 1993. – 278 с.

9 Акатаев С. Мировоззренческий синкретизм казахов: Автореферат дисс. ... д.и.н. – Алматы, 1995. – 38 с.

10 Гумилев Л.Н. Көне түркілер. – Алматы: Білім, 1994. – 381 б.

11 Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. – Ленинград: Наука, 1991. – 320 с.

12 Әмірғазин С. Дін және жауапкершілік. Монография. – Астана: «Фолиант», 2002. – 192 б.

13 Есім Ф. Шаманизм деген не // Ақиқат. – 1996. – № 2. – 11-25-бб.

14 Бекжан О. Тонықөк // Түркі тұлғалары. – Түркістан: Тұран, 2006. – 600 б.

15 Алексеев Н.А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири (опыт ареального сравнительного исследования) / Отв. редактор И.С. Гурвич. – Новосибирск: Наука, 1984. – 233 с.

16 Фирдауси А. Шахнама. Тольқ текст. – Техеран: Қатре баспасы, 1374. –1368 б.

17 Қашқари М. Түрік сөздігі: 3 томдық шығармалар жинағы / Қазақ тіліне аударып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А. Егеубай. III том. – Алматы: Хант, 1998. – 600 б.

References

1 Zhumagulov K.T. Gunny v istorii Evrazii IV-V vv. // Bajyrgy tyrki orkenieti: zhazba eskertkishter (Kazakstan Respublikasy tauelsizdiginin 10 zhyldygyna arnalgan halykaralyk gylymi-teorijalyk konferencija materialdary. – Astana kalasy, 2001 zh. 18-19 mamyr). – Almaty: Gylym, 2001. – 207-215-bb.

2 Gumilev L.N. Tysjachiletie vokrug Kaspija. – Moskva: ООО «Izdatelstvo AST», 2000. – 439 s.

3 Toleubaev A.T. Gyndar memleketi – tyrki memlekettiliginin bastaуy // Bajyrgy tyrki orkenieti: zhazba eskertkishter (Kazakstan Respublikasy tauelsizdiginin 10 zhyldygyna arnalgan halykaralyk gylymi-teorijalyk konferencija materialdary. – Astana kalasy. 2001 zh., 18-19 mamyr). – Almaty. 2001. – 584 b.

4 Buhaeva. A. Ideologija Kazahstana: problemy stanovlenija // Mysl'. – 2003. – № 2. – S. 37-40.

5 Davydova I.M. Problemy formirovaniya novoj politicheskoj ideologii v Kazahstane // Sajasat. – 2000. – dekabr'. – S. 56-59.

6 Kljashtornyj S.G. Imperskij fon drevnetjurkskoj civilizacii // XXI gasyr: Yly dastyr zholymenten (kazaktyn yly filosofy A.H. Kasymzhanovtyn tuganyna 70 zhyl toluyna arnalgan halykaralyk gylmy konferencija materialdary. – 19-20 kazan, 2001 zh.). – Almaty: Kazak Universiteti, 2001. – 386 b.

7 Kadyrbaev A.Sh. O gosudarstvennosti kochevnikov srednevekovogo Kazahstana // Kazahstan i mirovoe soobshhestvo. – 1996. – № 4. – S.16-29.

8 Trepavlov V.V. Gosudarstvennyj stroj mongolskoj imperij XIII v. Problemy istoricheskoj preemstvennosti. – Moskva: Nauka, izd. firma «Vost. Lit», 1993. – 278 s.

9 Akataev S. Mirovozzrencheskij sinkretizm kazahov: Avtoreferat diss. ... d.i.n. – Almaty, 1995. – 38 s.

10 Gumilev L.N. Kone tyrkiler. – Almaty: Bilim, 1994. – 381 b.

11 Potapov L.P. Altajskij shamanizm. – Leningrad: Nauka, 1991. – 320 s.

12 Amirgazin S. Din zhane zhauapkershilik. Monografija. – Astana: «Foliant», 2002. – 192 b.

13 Esim G. Shamanizm degen ne // Akikat. – 1996. – № 2. – 11-25-bb.

14 Bekzhan O. Tonykøk // Tyrki tylfalary. – Tyrkistan: Tyran, 2006. – 600 b.

15 Alekseev N.A. Shamanizm tjurkojazychnyh narodov Sibiri (opyt arealnogo sravnitel'nogo issledovanija) / Otv. Redaktor I.S. Gurvich. – Novosibirsk: Nauka, 1984. – 233 s.

16 Firdausi A. Shahnama. Tolyk tekst. – Teheran: Katre baspasy, 1374. – 1368 b.

17 Kashkari M. Tyrk sozdigi: 3 tomdyk shygarmalar zhinagy / Kazak tiline audaryp, algy sozi men tysinikerin zhazgan A. Egeubaj. III tom. – Almaty: Hant, 1998. – 600 b.

ЖЕНИС Ж.

Ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, к.и.н.

ТРАДИЦИОННОЕ МИРОВОЗРЕНИЕ В ТЮРКСКОМ КАГАНАТЕ И РЕЛИГИОЗНАЯ ИДЕОЛОГИЯ

Резюме

В настоящей статье рассматривается влияние традиционных мировоззрений тюрков к становлению и развитию государственной идеологии средневековых тюрков. В средневековых тюркских государствах по разным причинам традиционная религиозная система рассматривалась как государственная идеология. Однако, в ходе данного процесса традиционное мировоззрение трансформировалось и отдельные элементы продолжали существовать в системе новых религий, таких как ислам.

ZHENIS ZH.

Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch.Valikhanov
Leading Researcher, Candidate of Historical Sciences

TRADITIONAL WORLDVIEW IN TURKIC KAGANATE AND THE STATE IDEOLOGIA

Summary

This article examines the influence of the traditional worldview of the Turks on establishment and development of the state ideology of medieval Turks. In the medieval

Turkic states, for various reasons, some religious systems were considered as a state ideology. However, during this process the traditional worldview was transformed, and some elements continued to exist in the system of new religion, such as Islam.

ӘОЖ 94 (574. 51). 09: 297

ШАШАЕВ Ә.К.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
жетекші ғылыми қызметкері, т.ғ.к.

ЖЕТІСУДАҒЫ МҰСЫЛМАН ТҮРҒЫНДАРЫН БАҚЫЛАУҒА АЛУ ЖҮЙЕСІ (XIX Ғ. СОҢЫ-XX Ғ. БАС КЕЗІ)

Аннотация

Бұл мақалада Жетісулық мұсылман тұрғындарын бақылауға алудың полицейлік әдіс-тәсілдері қарастырылады.

Арнайы іс-құжаттарда, құпия нұсқауларда, сонымен қатар полиция департаментінің айналымдық хаттарында мынадай мәліметтерді жинау туралы бұйрық берілді: жергілікті тұрғындардың көңіл-күйі қайда ауады, аймақтағы билікке деген көзқарастары, халықаралық шиеленістер бола қалса олар қандай ұстанымда болады, өздерінің тәуелсіздігі туралы еске ала ма, жастары кімді жақтайды, болашақта олардан не күтуге болады, мектептер мен медреселерде кімдер сабақ береді, жаңа тәсілдік мектептер қанша, оларда қанша ұстаз бен шәкірт бар, қандай пәндер оқытылады. Жыл сайын осындай мәліметтер полицияның құпия тыңшылары арқылы жиналатын.

Осындай тәсілдердің бірі жергілікті тұрғындар санасындағы тәуелсіздікті, діні және т.б. туралы естеліктерді жоюға бағытталды. Халықтың санасына қарсыласудың мүлдем бекер екендігін сіңіруге күш жұмсалды.

Түйін сөздер: әкімшілік билік, мұсылман тұрғындары, полиция қадағалауы, мектеп, медресе.

Оңтүстік Қазақстанда соның ішінде, Жетісу жерінде отарлық кезеңдегі әкімшілік биліктің мұсылман тұрғындарын қатал бақылауға алғандығы мұрағат деректерінен айқын көрінеді. Патшалық Ресейдің сақшылар бөлімінің тыңшылары арқылы алуға ынталы болған мәліметтері ең алдымен мұсылмандық қозғалыс жайында болды. Мұрағаттың құпия қорларының бірінде жеке жандармдар корпусының ротмистрі В.Ф. Железняковтың мәліметі сақталған. Онда «тыңшы «Гардь» (шын аты Габдулали Сангатула Юнусов) магазинде ет сатушы қызметін атқарып мұсылмандық қозғалыс жайында мәлімет жинайды. Оған 40 руб. жалақы төленді» - деп баяндайды [1].

Деректерде «Слива», «Смелый», «Сметливый» деген жалған атпен Верный сақшылар бөлімінде қызмет атқарған Аристов, Кучинов, Семенов және басқалардың әр түрлі мәліметтері сақталған [2]. Жетісу жеріндегі сақшылар бөлімінде қызмет атқарған тыңшылардың жергілікті мұсылман тұрғындарына қатысты жүгенсіздік әрекеттері полиция департаменті бойынша жіберілген айналымдық (циркулярное) хаттары арқылы көрініс береді. Жандармдар корпусы ротмистрі Астраханцевтің мәліметінде олардың (тыңшылардың) өз әрекеттеріне жауапсыз қарайтындығы, маскүнемдігі, анықталмаған мәліметтер беретіндігі, төбелес-кикілжіндерге жақындықтары және өздерін әшкерелеп қоятындығы жайында айтылады [3]. Қызмет бабын пайдаланып, тұрғындарға

катысты күш көрсету жағы да орын алып отырған. Оның бір мысалы ретінде Түркістан генерал-губернаторына Верный қаласының тұрғыны Құрбан Ходжиев Махмуд-қажының батыс - Талғар ояздығы қазақтары атынан жазған арызын келтірдік: «Верный қаласында тұратын мұсылмандардың басына түскен ауыр жағдай маған қолыма қалам алғызып төмендегіні баяндауды міндеттейді» - дей келіп, бұрыннан Верный қаласында Наманғандық сарт Закирбай Исабаевтың тұратындығын айтады [4]. Ол бастапқыда ұсақ саудамен айналысып, кейінірек саудасы жүрмей, тақыр кедей болып қалады. Верный қаласының полицмейстрі қызметіне штаб-ротмистр Поротников (кейін пара алғаны және жүгенсіздігі үшін жұмыстан қуылған) отырған соң, Исабаев пысық адам ретінде полицияға құпия тыңшы болып қабылданады. Осы салада екі-үш ай қызмет еткеннен кейін, полицмейстрге қай қылығымен жаққанын, әйтеуір оны Қашқарлық сарттардың ақсакалы етіп бекітеді. Деректерге жүгінер болсақ, бұған не халықтың келісімі, не әскери губернатордың бұйрығы берілмеген. Соған қарамастан осы қызметте Закирбай Исабаев екі жыл жұмыс істеп, өзін тек жаман жағынан ғана көрсетті. Халықтан әр түрлі салықтар жинап, ауқатты адамдардан пара талап етті. Пара бермегендерді саяси сенімсіз ретінде полицияға ұстатамын деп бопсалады, оған көнгісі келмегендерге, осы айтқанын іске асырды.

Өзіне бағынышты Қашқар сарттарын тонаудан басқа, мұсылман тұрғындарының барлығының ісіне араласты. Оның бас сұқпайтын ісі болмады, олар жайында үнемі полицияға өз баяндауын беріп отырды. Оның өтініштерін полицмейстр Поротников еш қарсылықсыз орындайтын.

Арызда осы мәселелер айтылып, бұл тұрғындардың ашу-ызасын келтіріп отырғанын, оған қарсы шаралар қабылданбағандығы, полиция бастығының керісінше өз қызметкеріне көмек көрсетіп, қолпаштап отырғандығы айтылады.

Ал, Исабаевтың құпия қызметкер екендігінің шындығын, мұрағат қорынан алынған Верный қаласы мен Жетісу облысы іздестіру пунктінің берген анықтамасы дәлелдейді [5].

Құпия қорларда Исабаев Закирбайға қатысты бірнеше құжат сақталған. Біріншісі, жеке жандармдар корпусының ротмистрі Астраханцевтің бұйрығы: «1913 жыл, 1 шілде, жұма. Мен - жеке жандармдар корпусының ротмистрі Астраханцев, келіп түскен құпия мәліметтер бойынша, тараншылар Садыбек Бүшіриев және Тұрсын Түрдиевтің ақсақал Закирбай Исабаевқа қарсы лаңкестік әрекет жасамақ болғандығы, бірақ бақытымызға орай жүзеге аспай қалғандығын анықтадым. Оның жүзеге асу мүмкіндігі барлығын ескере отырып бұйырамын, Бүшіриев пен Түрдиевті ұстап, Верный қаласы түрмесіне қамалсын» [6].

Осы құжаттың 32 парағында олардың 5 шілдеде ұсталып, Мемлекет қауіпсіздігі ережесінің 21 бабына сай, түрмеге қамалғаны айтылады. Құпия тыңшылардың мәліметі бойынша қастандық жасаушылардың мақсаты полицмейстр мен қала ақсакалы Исабаевты өлтіру болған. Деректерді мұқият зерттей отырып, бұл айыптардың әдейі ұйымдастырылған арандату әрекеті екендігі байқадық.

Іздестіру бөлімінің берген анықтамасында қастандықты ұйымдастырушылар мен жүзеге асырушылардың тізімінде мына адамдар көрсетілген:

1 Абдрахманов Пірімқұл. Ташкенттік сарт, 65 жаста, саудагер. Верный қаласында тұрады.

2 Мәуленқұлов Көбілжан. Маргеландық сарт, 44 жаста, саудагер. Верный қаласында тұрады.

3 Бүшіриев Садыбек. Қарасу болыстығы, тараншы, 38 жаста, саудагер. Верный қаласында тұрады.

4 Түрдиев Тұрсын, Қарасу болыстығы, тараншы, 41 жаста, ұста. Верный тұрғыны.

5 Абдрахманов Райымқұл. Ташкенттік сарт, 23 жаста, Верный тұрғыны.

6 Триерст Давид Яковлевич, бұрынғы Верный қаласы аймақтық сотының жеке істерімен айналысқан сот қызметкері.

Мәлімет бойынша 1913 жылдың шілдесінде Верный арестант бөлімінің лазаретінде (біздің топшылауымыз бойынша, сірә, соққыға жығылып емделуге жіберілген) жатқан Абдрахманов Пірімқұл, Мәуленқұлов Көбілжан, Абдрахманов Райымқұл (Пірімқұлдың ұлы), Триерстің ақылымен (арандатушы болуы мүмкін) полиция бастығы мен қала ақсақалы Исабаевқа қарсы қастандық жасауды көздейді. Оларды өлтіруге жалдау үшін қайсарлығы және батылдығымен көзге түскен Бүшіриев Садыбек пен Түрдиев Тұрсынға тоқталады.

1914 жылдың қаңтарында Верный жандармдар корпусының ротмистрі Соколов, Түркістан аудандық сақшылар бөлімі бастығының бұйрығына сай Бүшіриев пен басқалардың да саяси сенімділігін анықтауды одан әрі жалғастырған [7].

Жетісу облыстық прокуратурасының «Пішпек ояздығындағы 1898 жылғы қырғыздардың (қазақ) көтеріліске шықпақ ойын» тексеру барысында мына мәселелер анықталды: Осылай деп арыз берген шаруалар Яков Мумелков, Иван Прокопьев және Степан Пойдиннің мәліметтерін тексеру барысында, қазақтар арығындағы суды емін-еркін пайдалану үшін және олардың әлсіз қарсылығын болдырмау үшін жала жапқандықтары анықталды. «Олар, қазақтар үкіметті балағаттап, орыс шаруаларын қырып саламыз деп айтты дейді. Шаруалардың бұл айтқандарының жаны жоқтығын қазақтар айтып отыр, олай дейтін себебіміз қырғыздардың көпшілігінің маған берген түсінігінде (тергеуші Игнатов) орыс шаруалары қырғыздардың арығындағы суларын өз қалауларында пайдаланғысы келгендіктен, қарсылық көрсеткендерге, орыс үкіметіне қарсы бүлік ұйымдастырды деген жала жабамын деп қоқан-лоққы жасауында екен» [8]. Сонымен тексеру қорытындысы бұл арыздардың қазақтар үстінен жабылған жала екендігін анықтады, нәтижесінде іс тоқтатылды.

Міне, осындай істердің бірнешеуін келтіруге болады. Қапал ояздығының орта шаруасы Шаяхмет Мұстафиннің, трактирде орыс өкіметін балағаттағандығы [9], Балғалы болыстығының тұрғыны Есенбай Жүрбаевтың Илек ауылы орыстарын [10], Кәрібжан Байсақовтың (шалғынға таласып) барлық орыстарды қырып саламын дегені прокуратура жағынан тексеріліп, дәлелденбеу себепті істері тоқтатылған [11]. Орыс шаруаларының бұл бассыздық әрекетіне жол берген жергілікті полиция өз тарапынан бұрын соңды Ресей империясында болмаған жүгенсіздіктерге барды, тежеусіз тонаулар мен арсыздықтарға, күштеуге жүгініп пара алды. Қатардағы орыс полиция қызметкерлері ақшалай да, кез-келген қазақтың әйелін тартып алумен де, өз қажетіне сай күшке жүгініп отырды. Егер қарсылық көрсеткендер болса ұрып-соғып, қылышпен шапты, атып өлтірді, яғни ойына келгенін істеді. Олардың үстінен шағымданғандардың арызын полиция бастықтары басып тастап отырды. Оңтүстік Қазақстандағы полиция қызметкерлері Ресейден әр түрлі жағымсыз қылықтары үшін жазаға ұшырағандар қатарынан толықтырылған еді. Жетісу жеріндегі полиция қызметінің басты бағдары мен әдіс тәсілдері де өзінің аса қатыгездігімен көрінді. Жоғарыда айтылғандай орыс шаруалары қазақтардың жерін жайлап, суын пайдаланып, шалғындарын өз меншіктеріндей иемдене отырып, оларды заңмен қорқытып, үнсіз мойын ұсынуларын қалаған еді. Қарсылық көрсеткендер аяусыз жазаланды.

Заң орындары ең алдымен орыс шаруасының мүддесін қорғады. Орыс шаруаларының бассыздығының тым шектен шығып кеткендігі соншалық, заң орындары, олардың шағымдарын шектеп, тексеру арқылы тәртіп орнатуға, белгілі бір дәрежеде жергілікті тұрғындардың құқын ескеруге мәжбүр болды.

Отаршылдық жүйенің атқарушы органы Полиция департаментінің Верный калалық сақшылар бөлімі арандатушылары мен құпия тыңшылары патша өкіметінің жарлықтарының орындалуы мен мемлекет тұғырына қауіп төнбеуін қадағалауға тиіс болды.

Әр түрлі айла-шарғылар арқылы тұрғындардың көңіл-күйі мен іс-әрекеттерін анықтауға тырысты. Басты мақсат жазалаудың пәрменділігін арттыру үшін қылмыскерді табу керек болды. Жергілікті тұрғындар қадағалау мекемелері алдында үнемі қылмысты адамдай тартыншақтап жүруге тиіс болды. Полиция департаментінің қол астындағы мекемелерінің қызметі осы мақсатқа жұмылдырылды.

1907 жылдың сәуір айында Түркістан генерал-губернаторы атына «Түркістан станциясы сауда жасаушыларынан» деп қол қойылған домалақ арыз келіп түседі. Арыздағы мәлімет бойынша 1903-1905 жылдары салынып жатқан теміржолдың Түркістан учаскесінің бұрынғы подрядчигі Ариф Ходжа Азиз-Ходжиков Муцикевич ай сайын Түркістан станциясы жандармдары: вахмистр Макаровка, унтер-офицерлер Устиновқа, Глухов, Ступанов, Козлов, Кутыров, Саксоновтарға 10 руб. ақы төлеп тұрған. Сол үшін сауда жасауға мүмкіндік алып, жандармдар жағынан қысым көрмеген. Жергілікті саудагерлерге еркін сауда жасауға жол ашылды. Участоктегі жол салу жұмысы аяқталуымен жандармдар өздерінің пайда көздерінен айырылды, төленетін ақы тоқтатылды нәтижесінде аталған жандармдар коммерциялық кәсіпкерліктермен айналысып қызмет бабын пайдаланып, бөсекелесті азайту үшін жергілікті саудагерлерге қысым көрсетіп, қуа бастады [12].

1906 жылдың наурыз айында вахмистр Макаров Илецкі қаласынан 1 вагон тұз жаздырып алып, Түркістан станциясындағы саудагерлерге 80 тиыннан сатып алуға мәжбүр етті (базарда тұздың бағасы 75 тиын болса да). Жергілікті саудагерлердің бірі Грушин осы бағамен алуға келіспегендіктен вахмистр Макаров әр түрлі қитұрқы қысым жасаулар арқылы, оның кетуіне және саудасын тоқтатуына әсер етті. Бұдан басқа вахмистр Макаров пен унтер-офицер Кутырев қазынаға тиісті сексеуілді жергілікті саудагерлерге өткізіп, базардағы бағасы 13-15 тиын (пуды) болса да, оны 20 тиыннан сатып алуға күштеп көндіреді. Саудагер Қадыров унтер-офицер Кутыревтен сатып алмақ болғанда, вахмистр Макаров тек қана өзінікін алу керектігін нығыздап айтады. Қадыров Макаровтың мінезіне қанық болғандықтан сексеуілін айтылған бағаға алуға мәжбүр болды. Бұған ашуланған Кутырев шикі нан сатты деп Қадыровтың үстінен протокол толтырып 50 р. айып төлетті. «Ары тартсаң ат өледі, бері тартсаң арба сынадының» кері осы емес пе?!

Қызмет бабын пайдалану, сауда-саттықпен айналысу заң бойынша полиция шендегілеріне тыйым салынған әрекеттердің бірі болатын. 1890 жылғы 5 қыркүйектегі «Полиция қызметімен қатар жеке істермен айналысу ережесіне» сәйкес былай делінген:

1 Барлық полиция қызметкерлеріне тікелей өздері немесе аралық делдалдар арқылы болсын сауда жасауға, кәсіпкерлікпен айналысуға және қызметінен тыс басқа істермен айналысуға тыйым салынады.

2 Полиция қызметкерлерінің жұбайлары мен отбасы мүшелеріне саудамен, кәсіпкерлікпен және саудаға қатысты құжаттар беретін жерде істеуге, шеберханалар ашуға тыйым салынады. Сонымен қатар полиция бақылауындағы барлық қызмет атаулылар (жезөкшелер үйін ұстау, жеңіл және ауыр арбалы арбакештер және т.б.) тыйым салынғандардың қатарына жатады» [13].

Міне осы ережеге қатысты баптардың Оңтүстік Қазақстандағы полиция шендері үшін құны болмаған сияқты. Оның дәлелі жоғарыдағы келтірілген

мысалдар. Полиция қызметкерлері өздерінің жазаға тартылмайтынын сезініп, өлкенің толық қожайындарына айналған еді.

Жас түрікшілер комитетінің Ресейге енген үгітшілері қызметі нәтижесінде мұсылман тұрғындары арасында ислам идеясы кең тарала бастады. Жетісу өлкесіндегі осы идеяны таратушылар негізінен татарлар болды. Олардың қызметіне тыйым салу және бақылау үшін Жетісу облысының әскери губернаторы, ояз бастықтарына аса құпия хат жолдайды [14].

Хатта ояз бастықтарына қарамағындағы аудандағы пайда болған еш бір әрекетсіз жүргендерді және мұсылмандардың қандай да болмасын бас қосуларын астыртын бақылауға алуды бұйырады. Сол үшін Пішпек оязы бастығына екі құпия қызметкер алуға, Жаркент пен Лепсі ояз бастықтарына -әрқайсысына айына 25 р. жалақы төленетін бір-біреуден құпия тыңшылар жалдауға рұқсат береді.

Бұл орынға сәйкес келетін адам табылмаған жағдайда жандармдар офицері ротмистр Астраханцев ояз бастықтарына құпия тыңшылар бөліп, саяси іздестіру ісімен таныстырады делінген болатын.

Сонымен қатар ояз бастықтары құпия тыңшылармен қатар сенімді адамдар арқылы, ояздағы христиан тұрғындары мен мұсылмандардың көңіл күйі жайында аса қауіпті қылмыстар жайында, жергілікті жердегі үстем болған өсек-аяң, әкімшіліктегі, қоғамдағы қызметкерлер арасындағы қызмет бабын пайдаланушылық туралы, жалпы қоғамдағы қобалжулар мен ой-пікірлер туралы мәлімет жинауға міндеттелді.

Барлық мәліметтер саяси іздестіруді басқарушы ротмистр Астраханцевке жіберілді. Ол мәліметтерді өңдеп аса маңызды деп тапқандарын әскери губернаторға баяндап отырды.

Жетісу облысының Батыс Қытай мен Қашқарға жақын орналасуы себепті Құлжа ауданына бөлінетін қаржының есебіндегі, ерекше шараларға жұмсалатын қаражат құпия агенттер мен тыңшыларға сый ретінде берілетін. Қашқардағы ағылшындар әрекеті жайында жіберілген тыңшылық бір мәліметке тоқталар болсақ, оны № 119-шы 1874 жылдың 12 қазанындағы генерал-адъютант Игнатовтің императорға жіберген рапортынан көруге болады: «ағылшын елшісі Г.Форсит Қашқарда көп жетістіктерге қол жеткізгені белгілі болды. Ол Қашқар басшысы Атталыға «Падишахтың сенімді әмірі» атағын ұсынды. Осы саясаттың дәлелі ретінде жылына оған 10000 фунт бөлінбек. Менің алған мәліметім бойынша (агент Капуке-хан) жақында Қашқардан Англия мен Константинопольге елші жіберіліп, дін жағынан сұлтанға бағыну жайында келісімге келмек. Форсит жауынгер қашқарлықтарды бізге қарсы айдап салуда еш нәрседен тайынбайды. Жаппай қарулануды ұсынып, бізге қарсы көтерілуге үндеуде. Атталықтың сеніміне кіріп алған ағылшын тыңшысы Г.Шоу саяси және коммерциялық әрекеттерге ғана емес әскери миссияға да рұқсат алды. Бұрынғы үнді-ағылшын армиясының отставкадағы офицерлері Қашқар әскеріне нұсқаушылыққа (инструктор) ұсынылды» [15]. Кейінгі кезеңдегі шекарадағы жағдайлардың шиеленісе түсуі нәтижесінде, ішкі бақылау мен сыртқы барлауды күшейту үшін тыңшылар мен агенттер санын көбейту қажет болды. Олардың қазіргі кездегі жалақысы мен аса маңызды мәліметтер үшін берілетін сый ақылары мардымсыз еді. Міне, сондықтан Жетісу облысы әскери губернаторы, Түркістан генерал-губернаторына жіберген рапортында бұрынғы 2 мың руб. орнына қазіргі кезде 6 мың руб. керек екендігін баяндайды. Оны Құлжа ауданына бөлінген қаржыдан алу мүмкін еместігі де айтылады [16].

Мемлекеттің тыңшылық әрекеттерге жұмсаған шығындары өте зор болды. Ал ол шығындар қаншалықты ақталғандығына келетін болсақ, тыңшылардың

берген мәліметтері әр қашанда шын жағдайды дәл сипаттаудан аулақ болды. Оны мұрағат деректері анық түрде дәлелдейді. Түркістан аудандық сақшылар бөліміне келіп түскен құпия анықтамаларда Жетісу облысы Пішпек ояздығында тұратын қоныстанушылар Костюков пен Ковалев 1908 ж. қаңтарында революциялық үгіт жайында мәлімет берген еді. Олар агентуралық қызметі үшін ақы сұраған. Анықтау барысында олардың Жижимовтың үстінен «Ұлы мәртебелімізді сөзбен балағаттады және революциялық үгіт жүргізді» деп жалған мәлімет бергендігі анықталды. Олардың бұндай әрекетке баруы, қоныстандыру мәселесіне байланысты кикілжіңнен туындаған [17]. Бұл мәлімет, тыңшылардың қызмет бабын пайдалануының тағы бір көрінісі болды.

Келесі бір деректе Тибилиси губерниясы, Гори қаласының бұрынғы тұрғыны Владимир Андреевич Давидов жалған аты «Восточный» Түркістан аудандық сақшылар бөлімінде құпия қызметте болған. Мұрағат қорларының мәліметіне талдау жасай келе, оның бопсалаумен (шантаж) айналысқандығы мәлім болды [18].

Жетісу облысы, Верный қаласы іздестіру пунктінде малдәрігерінің әйелі Ольга Андреевна Люблинская құпия қызметте болады. Ол негізінен социал-демократиялық партия қызметі бойынша әрекет еткен. Бірақ оның берген мәліметтері мардымсыз болып, сенім көрсетуге тұрмайтын еді [19]. Сол себепті өзінің қызметін ұсынған жағдайда жоғарыдағы қызметкерлердің барлығынан бас тарту ұсынылды.

Осы Верный қаласының тұрғыны мешанин Кузьма Митрофанов Левинский (партиялық жалған аты «Митяй») іздестіру бөлімінің құпия қызметкері ретінде жергілікті социал-демократиялық ұйымда әрекет етіп, мәлімет жинауға тиіс еді. Бірақ ол өзіне жүктелген сенімді ақтамады. Жоғарыдағы тыңшылар тиісті жалақыларын алып отырғанымен, өз қызметтеріне жауапсыздықпен қарап, маскүнемдікке, бопсалауға, қызмет бабын пайдалануға және өздерін әшкерелеп қоюымен бөлімше үшін тиімсіз болып, олардың қызметінен бас тартылды.

Жергілікті қазақтар арасынан тыңшылыққа тартылғандар жайында мәліметтер аз, оның басты бір себебі олардың тыңшылық әрекетті ар санап одан бас тартқандығы және келіскендердің санының аздығы. Соған қарамастан бірлі-жарымды тыңшылық қызметке тартылғандар туралы мәліметтерді мұрағаттан кездестірдік. Соның бірі «Жетісу облыстық басқармасы» деген 44 қорда, Қарқаралы оязы Шұбартау болыстығының тұрғыны Жиенкүлов Баймолда полицей Поляковтың, Верный іздестіру (сыск) бөлімінің бастығы Петровтың және іздестіру бөлімінің құпия тыңшысы Қасым Абдуллиннің заңсыздық әрекеттеріне шағым берген [20]. Осы қордың келесі бір құжатында Жиенкүлов Баймолда полиция шенеуніктерін балағаттады деп, Верный полициясының әкімшілік айыбына тартылған. Екі деректің бір-біріне қарама қайшы келіп тұрғанын жай көзбен-ақ байқауға болады. Әділеттік іздеп полиция қызметкерінің үстінен шағымданғанда «қарға - қарғаның көзін шұқымайтындығы» белгілі болды. Арызданушының өзі айыпқа тартылды [21].

Келесі бір деректе Кіші Алматы болыстығының № 10-шы ауылының тұрғыны Батырбеков Көшебай өзін Верный іздестіру бөлімінің тыңшысы Қасым Абдуллиннің бопсалағандығын, сол үшін арызданғанда, іздестіру бөлімінің бастығы Петровтың оны соққыға жыққандығы баяндалған [22]. Оқ-Ақши болыстығының тұрғыны Батырхан Азимов өзін іздестіру бөлімінің тыңшысымын деп айтатын Үзгембай Байсауатовтың қысым көрсетіп салық жинағандығына арызданады [23].

Жоғарыдағы айтылған деректердің мәліметтерін қорытар болсақ, жоғарыда жарылқаушы - қорғаушысы бар тыңшылыққа тартылғандар барлық ереже

қағидаларды бұза отырып, жасырын әрекеттен ашық әрекетке көшкенін көреміз. Жергілікті тұрғындардың азаматтық құқын аяққа басып, олар үшін заң шығарушы да, оны орындататын жазалаушы да нақ осы полиция қызметкері болды. Бұл бізге деректер арқылы белгілісі ғана, ал белгісіз жақтарының жергілікті тұрғындарға қатысты қаншалықты қасіретті болғанын ойша жобалай ғана аламыз.

1916 жылғы бұратаналарды тыл жұмысына алу туралы патша жарлығына байланысты қазақтар арасындағы орын алған көтеріліске қатысты зерттеу еңбектері молымен жарық көрді.

Біздің мақсатымыз Түркістан аудандық сақшылар бөлімінің құпия тыңшылары мен мәлімет берушілер арқылы алған мәліметтеріне тоқталу.

Жетісу облысы бойынша Патша жарлығына сәйкес 19 бен 31 жас аралығындағы 60000 адам қара жұмысқа алынылуға тиіс болды. Тыңшы «Красивый» мен мәлімет беруші «Нияздын» мәліметтерінде, «қалада жұмысшы болып істейтіндер, жалшылар, қызметтерін тастап далалық аймақтарға кетуде. Верный ояздығы қазақтары «қара жұмысқа» бармау туралы шешім қабылдады - делінсе, тыңшы «Гардь» «қала мен болыстықтардағы тараншылар жұмысқа бармайтындығын жариялады және олар жағынан қарулы қарсылық көрсетілуі мүмкін» - деп мәлімдейді.

«Алматинский» - қазақтардың арасында соғысқа біз қазақтар сияқты, әскери жасақ ретінде барамыз деушілердің басым екендігін баяндайды.

Міне, осы сияқты Түркістан аудандық сақшылар бөлімінің тыңшылары (Красивый, Ниязбек, Гардь, Алматинский, Ахмет) қазақтардың ақ патша біздің жерімізді қоныстанушыларға тартып әперді, енді міне бізді алдыңғы шепке окоп қазуға жұмсап, өлімге айдап құтылмақшы дегендерін мәлімдейді.

Қара жұмысқа шақыру мал санағымен, егін жинаумен дәл келуіне байланысты, шаруашылықта күйзелістің орын алу мүмкіндігін де тыңшылар баяндауды ұмытпаған.

Осы жағдайларға байланысты толық мәлімет алу үшін әскери губернатор облысқа арнайы мақсатпен жіберілген тыңшылармен қатар («Ахмет») аудармашы Токсанбаевты Пішпек оязына жіберсе, хат тіркеуші отставкадегі полковник Мальковскиді сарттар арасындағы жағдайды қадағалау үшін жолына 70 руб. беріп іс сапар деп бұркемелеп жібереді.

Сонымен қатар губернатор бүлік басталған жағдайда оны басуға қажетті үш жүз казак жасақтарын жинауға өтініш жасады [24]. Бұл мәліметтерге қарап отырып өлкедегі патша жарлығына наразылықтың өршіп тұрғандығы жайында берген тыңшылардың мәліметі неге ескерусіз қалып, Жетісудағы 1916 жылғы көтеріліске жол берілді деген сұрақ туындайды. Сірә бұл, мәліметті қарастырып шара қабылдайтын өлке басшыларының сауатсыздығы мен мәселенің қатты шиеленіскендігін есепке алмай, өз өктемдігіне толық сенімі болғандығында шығар.

1916 ж. 13 шілдеде келіп түскен агентуралық мәліметте 7 шілдеде «Бұрған» жайлауында барлық казак болыстарының өкілдері бас қосқандығы жайында баяндалады. Сөз сөйлегендер бұрынғы болыс бастығы Сәт Ниязбеков, болыс бастығы Қалшабаев және Тәнеке.

Олардың айтуы бойынша Жетісу облысы Ресейге қосылған кезде генерал Г.А. Колпаковский салтанатты түрде қырғыздар (казак) ешқашан әскерге алынбайды деп уәде берген еді. Бірақ уәдесін орындамады, қазақтарды алдымен ақшалай тонады, артынан киіз үй, алашасын алса, енді мұсылмандардың дені-сау жарамды дегендерін соғыс отына тастамақ. Оларды орыс солдаттарының алдына қойып, окоп қаздырмақ. Алдынан неміс әскері, артынан орыс әскері оқ жаудырып қазаға

ұшыратар. Сонымен қырғыз (қазақ) халқында кәрі-құртаң мен әйелдер ғана қалады. Осылайша орыстардың ойластырған «мұсылмандарды қыруы» жүзеге асады. Міне, сондықтан деді сөз алған шешендер «көмүсіз ит сияқты окоп қазып өлгенше, туған жердің топырағында өлгеніміз артық» деп қарсылық көрсетуге шешім қабылдады [25].

Шыдамы шегіне жеткен халық шокпармен, күрек, кетпенмен қолына ілінген байырғы құралдармен қарулы әскерге қарсы шықты. Бүлікті басудың нәтижесі аса қатігездік пен айуандықтың көрінісі болды.

Жизақ ояздарындағы қышлақтар мен Жетісу және Сырдария облыстарындағы ондаған ауылдар жер бетінен жойылып кетті. Әйел, бала-шаға мен шал-кемпірлер қойша бауыздалды. Судай болып аққан қан, құлаған саз балшық қабырғалармен араласып қойыртпақ батпаққа айналып жатты. Жер, дүние-мүлік, мал, қора қопсы мен үй жайлар тәркіленіп көтерілісті басуға белсене қатысқан орыс кулактарына сыйға берілді. Осы 1916 жылы елді тонаудан байып алған кулактар революция кезінде де, ескі заманды еске алып тонаумен айналысты. Оған мысал ретінде Пржевальскі депутаттары тобының Өлкелік Кеңестегі баяндамасынан үзінді келтіруге болады: («Наша Газета», 20 июня 1917 г.) «Бір шаруа қырғыздарды (қазақ) жұмысқа жалдайды, ал екіншісі оларды өлтіреді. Шаруалар топ-топ болып қырғыздарды (қазақ) тонауға аттанады, оларды өлтіруден де тайынбайды. Қолыдовка селосында бір қашқын бар (бұрынғы Сазоновканың тұрғыны) оның айтқаны, біздің мақсатымыз қырғыздар арасында көтерілісті болдыру, соны сылтау етіп оларды қырып салу. Григорьев селосында шаруалар 5 қырғызды алдымен киізге орап, өртеп жібереді. Тура осындай жағдайда 18 сәуірде Кольцовка жанында 9 қырғыз өлтірілді. Біз 3 болыстың өкілдерін, барлығы 30 адамды сұрауға алдық. Біріншіден, қырғыздар арасында толық ашаршылық, өздерінде үн жоқ, ал шаруалар оларға бермейді. Екіншіден, орыс шаруалары мен демалыстағы солдаттар аяусыз тонап қырғыздарды өлтіруде».

Жетісулық кулак революцияның алғашқы күнінен-ақ, патша өкіметінің құлауымен қатар, бұрыннан санасына сіңірілген құлиеленушілік, содырлық аң сияқты тағылық инстинктерінің оянуына жол ашылғанын сезінді.

Міне, осы сәтті жағдайды пайдаланып 1916 жылды қайталады. Революция басталысымен-ақ кулактар айуандық әрекеттерге барып қазақтардың жерін, дүние-мүлкін тіпті әйелі мен балаларын тартып алып қатыгездікпен тонауға көшті. 1916 жылғы қырғыннан Қытайға өтіп кеткен жергілікті тұрғындардың Жетісуге қайта оралуы туралы сыбыс та бұған өз әсерін тигізді. Жетісуге жіберілген уақытша өкіметтің комиссары О.А. Шкапский шын мәнінде осы жаппай қырғынға басшылық жасап «еш қандай да бітім жайында сөз болмайды, қырғыздар күшпен көшірілуі керек» - деп айылын жимастан жария етті [25, 123-б.].

Жетісудағы тағылық әрекеттерді, қырғынды тоқтатуға бағытталған прогрессист - демократтар (Низамеддин Ходжаев және т.б.) ұйымдастырған (18 тамызда Ташкентте) қарсылық демонстрациясы болды. Қазақ зиялылары бірнеше рет өлкелік қырғыз депутаттары Кеңесі мен өлкелік шаруа депутаттары Кеңесінің біріккен отырысын ұйымдастыруға, сөйтіп «жоғарыдағыларды» татуластыру арқылы жергілікті жерлердегі қырғынды тоқтатуға тырысты.

А.Ф. Керенский өзбек делегациясының Петербургке келіп, («Қабылдау» 1917 жылы 24 тамызда болды) Түркістандағы жерді саудалауды тоқтатуды өтінген өтінішіне монархтық өр көкіректікпен ескі саясатқа беріктігін көрсетті: «Сендердің отанға деген берілгендіктеріңе сенемін, Түркістанда Ресейге қарсы қобалжулар

дайындалуда дегенге сенбеймін, бірақ та ескертемін, егер де ондай жағдай орын алса аса қатал шаралар қабылданады» деп ескертті [25, 126-б.].

Сырттан таңылған ақпан революциясы жергілікті тұрғындарға не берді дегенде өлкеде пайда болған жаңа өкіметтің қызметіне тоқталайық. Кезіндегі орыс зеңбірегіне артылған міндет ендігі жерде «Жұмысшы, солдат және шаруа депутаттары Кеңесіне» жүктелді. Шындығында жұмысшы, шаруа және солдаттар бұрынғы орыс солдатын алмастырды. Кеңестер бұрынғы Түркістандағы басқыншы орыс армиясындағы таяққа жүгінген орыс отаршылдық «әкімшілігінің» беделін сақтауға тиіс болды. Бұл үшін Түркістандағы отаршылдық үстемдікті сақтап қалуда олар орыс келімсектері арасында «азаматтық бітім» орнатуы керек болды.

Азғана орыс ұлтшылдары ондаған жылдар бойы, өз ұлтының артықшылығын санасына сіңіре отырып тонау мен зорлық-зомбылыққа барған еді. «Бұратанадан» қалағаныңды күшпен алуға болады деген сенімнің болуы «әдеттік - заңдық» түсінікке айналды. Түркістандағы орыс революциясы да осы отаршылдық бағыттан ауытқи алмады.

Бұл жайында Мұстафа Шоқай былай деген еді: «Жергілікті жұмысшы, солдат кеңестері депутаттарының бассыздығы, бұратана тұрғындардан - біз Совдептер - жаңа орыс өкіметіненбіз деп, бұрынғы приставтардан да қатаң түрде бағынуын талап етуі, кеңестер идеясы ғана емес революцияның да құнын түсірді» [26].

Кеңестік кезеңде де ескі патшалық - әкімшілік жүйенің жазалаушы ұйымдарының әрекет ету тәсілдері көрініс берген еді. Көптеген жерлерде милиция бастықтары атқару комитетінің ең жоғарғы ұйымына айналып, нағыз бассыздықтарға барып отырды. Мысалы, Алматыдан 25 шақырым жердегі Талғар селосында милиция бастығы Лопатин жергілікті атқару комитеті мен «Қосшы» одағын көзге ілместен, айналадағы қазақтарды ешбір дәлелсіз ұры деп айыптап, 30 адамды түрмеге қамады. Оларды тұрақты түрде таспен, мылтықтың түбімен соққыға жықты [27].

Сонымен жоғарыдағы айтылған пікірлерге жүгіне отырып жергілікті мұсылман тұрғындары үшін қай өкімет кезінде болса да, патша өкіметі, уақытша өкімет және кеңестер дәуірінде де орыс билігінің өктемдігі өзгермегендігін көруге болады.

Пайдаланған деректер мен әдебиеттер

1. ҚРОММ. 41-к., 1-т., 226-іс, 141-п.
2. ҚРОММ. 73 құпия-к., 2-т., 2-іс, 3-п.
3. ҚРОММ. 73 құпия-к., 2-т., 2-іс, 7- п.
4. ҚРОММ. 73 құпия-к., 2-т., 2-іс, 15-п.
5. ҚРОММ. 73 құпия-к., 2-т., 2-іс, 77-п.
6. ҚРОММ. 41-к., 1-т., 256-іс, 141-п.
7. ҚРОММ. 41- к., 1-т, 256-іс, 141-п.
8. ҚРОММ. 73құпия қ, 1-т., 13-іс, 13-п.
9. Спиридович А. Записки жандарма. Репринтное воспроизведения издания, 1930. – Москва, 1991. – 123 с.
10. ӨзРОММ. 1-к., 4-т., 1199-іс, 5-п.
11. ҚРОММ. 64-к, 1-т., 430-іс, 53-п.
12. ӨзРОММ. 467-қ, 1-т., 90-іс, 41-п.
13. ӨзРОММ. 1-к, 18-т., 361-іс, 1-п.
14. ҚРОММ. 825-қ., 1-т., 36-іс, 1-2-пп.

15. ӨзРОММ. 461-к, 1-т., 338-іс, 26-п.
16. ӨзРОММ. 461-к, 1-т., 970-іс, 6-п.
17. ӨзРОММ. 461-к, 1-т., 970-іс, 33-п.
18. ӨзРОММ. 461-к, 1-т., 1886-іс, 145-п.
19. ҚРОММ. 44-к., 1-т., 20105-іс, 12-п.
20. ҚРОММ. 44-к., 1-т., 20332-іс, 28-п.
21. ҚРОММ. 44-к., 1-т., 20425-іс, 36-п.
22. ҚРОММ. 44-к., 1-т., 21056-іс, 48-п.
23. Рыскулов Т. Собр. соч. В 3-х т. – Алматы: Қазақстан, 1997. – Т.2. – 51 б.
24. ҚРОММ. 44-к., 1-т., 20423-іс, 6-п.
25. Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана). – Алматы: Жалын, 1996. – 73 с.
26. Мустафа Чокаев и большевизм. Сб. статей. / Сост. С.Ж. Сапанов. – Алматы: Қазақ университеті, 2000. – 25 с.
27. Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 16 с.

References

- 1 KROMM. 41-k., 1-t., 226-is, 141-p.
- 2 KROMM. 73 kypija-k., 2-t., 2-is, 3-p.
- 3 KROMM. 73 kypija-k., 2-t., 2-is, 7- p.
- 4 KROMM. 73 kypija-k., 2-t., 2-is, 15-p.
- 5 KROMM. 73 kypija-k., 2-t., 2-is, 77-p.
- 6 KROMM. 41-k., 1-t., 256-is, 141-p.
- 7 KROMM. 41- k., 1-t, 256-is, 141-p.
- 8 KROMM. 73 k.-k, 1-t., 13-is, 13-p.
- 9 Spiridovich A. Zapiski zhandarma. Reprintnoe vosproizvedeniya izdaniya, 1930. – Moskva, 1991. – 123 s.
- 10 OzROMM. 1-k., 4-t., 1199-is, 5-p.
- 11 KROMM. 64-k, 1-t., 430-is, 53-p.
- 12 OzROMM. 467-k, 1-t., 90-is, 41-p.
- 13 OzROMM. 1-k, 18-t., 361-is, 1-p.
- 14 KROMM. 825-k., 1-t., 36-is, 1-2-p.
- 15 OzROMM. 461-k, 1-t., 338-is, 26-p.
- 16 OzROMM. 461-k, 1-t., 970-is, 6-p.
- 17 OzROMM. 461-k, 1-t., 970-is, 33-p.
- 18 OzROMM. 461-k, 1- t., 1886-is, 145-p.
- 19 KROMM. 44-k., 1-t., 20105-is, 12- p.
- 20 KROMM. 44-k., 1-t., 20332-is, 28-p.
- 21 KROMM. 44-k., 1-t., 20425-is, 36-p.
- 22 KROMM. 44-k., 1-t., 21056-is, 48-p.
- 23 Ryskulov T. Sobr. soch. V 3-h t. - Almaty: Kazakstan, 1997. – Т.2. – 51 b.
- 24 KROMM. 44-k., 1-t., 20423-is, 6-p.
- 25 Safarov G. Kolonialnaja revoljucija (Opyt Turkestana). – Almaty: Zhaly, 1996. – 73 s.
- 26 Mustafa Chokaev i bolshevizm. Sb. statej. sost. S.Zh. Sapanov. – Almaty: Kazak universiteti, 2000. – 25 s.
- 27 Tynyshpaev M. Istorija kazahskogo naroda. – Almaty: Kazak universiteti, 1993. – 16 s.

ШАШАЕВ А.К.

ВНС Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, к.и.н.

**НАДЗОРНАЯ СИСТЕМА МУСУЛЬМАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В
СЕМИРЕЧЬЕ (конец XIX в. – нач. XX в.)**

Резюме

В данной статье рассматриваются методы полицейского надзора мусульманского населения в Семиречье.

В деловых бумагах, секретных инструкциях, а также циркулярных письмах департамента полиции имеются указания о сборе данных об: умонастроении местного населения, их отношении к администрации края, какую позицию они могут принять в международных конфликтах, сохранилась ли память о независимости, кого поддерживает молодежь, чего можно ожидать от них в будущем, кто преподает в мектебах и медресе, сколько новометодных школ, какие предметы и сколько учителей и учащихся в них обучается и т.д. Каждый год эти сведения собирались негласно полицейскими через тайных агентов.

Одним из таких методов являлось искоренение из памяти коренного населения мысли о своей независимости, религии и т.д. В сознании народа укреплялась мысль о бесполезности сопротивления полицейско- административной власти.

Ключевые слова: административная власть, мусульманское население, полицейский надзор, мектеб, медресе.

SHASHAEV A.K.

Leading Research Fellow of the Institute of History and
Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Candidate of Historical Sciences

**SURVEILLANCE OF THE MUSLIM POPULATION
IN ZHETYSU REGION
(late XIX - early XX centuries)**

Summary

This article is devoted to the methods of police surveillance of Muslim population in Zhetysu region.

In official papers, secret instructions and in circular letters of the Police department, there were instructions on data gathering about frame of mind of local population, their attitude to the territory's administration, what position they could accept in the international conflicts, whether an idea of independence was kept in their memory, who was supported by youth, what could be expected from them in the future, who taught in schools and madrasahs, how many schools taught by new methods, how many teachers and students they have, what subjects they taught, etc. This information was collected each year by police privately through secret agents.

One of such methods was the eradication of ideas on independence, religions etc. from the memory of local population. The idea of uselessness of resistance to police - administrative authority had to be strengthened in consciousness of native population.

Keywords: administrative authority, Muslim population, police surveillance, schools, madrasahs.

МҰҚТАР Ә.Қ.

М. Өтемісов атындағы БҚМУ профессоры, т.ғ.д.

НҰРМҰХАНОВ Ж.Қ.

М. Өтемісов атындағы БҚМУ магистрі

РЕСЕЙ МҰРАҒАТЫНДАҒЫ ҚОЖАЛАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ (XVIII-XIX ғғ.)

Аннотация

Мақалада XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ қоғамындағы қожалардың рөлі, қоғамдық-саяси қызметі Ресей мұрағаттары негізінде зерделенеді. Мұрағатта олар қазақ хандары, сұлтандары мен би-батырлары жанында тұрақтағаны, олардың тапсырмасымен елшілік қызметтер атқарғаны дәлелденеді. Зерттелген кезеңде ел алдында Сырым батыр замандасы Әбдіжәлел қожа, оның ұрпақтары, Жәңгір хан замандасы Қарауыл қожа мен оның ұрпақтары көзге түседі. Қожалардың қазақ қоғамында айтарлықтай күшке айналмағаны анықталады.

Түйін сөздер: Мұхаммед, қожа, қазақ-орыс қарым-қатынасы, Ресей саясаты, тарихи тұлғалар.

Қожалар қай заманда да елдің рухани өмірінде мұсылмандық мәдениеттің қызметшісі саналды және Орта Азия мен қазақ халқы арасында ислам дінін таратып уағыздаушы, әрі Мұхаммед пайғамбардың алғашқы ізін қуушы болып есептеледі.

«Қожа» ұғымы парсы тілінде «хаджа» - «ие», «еге», «мырза» деген мағынаны білдіріп, ислам діні тараған елдерде діни адамдарға берілетін құрметті атақ болды, ал араб тілінен аударғанда «ағартушы» деген мағынаны білдіреді. Олар белгілі бір халықтың құрамына еніп, ортаазиялық тарих шеңберінде «қазақ-қожа», «өзбек-қожа», «түрікмен-қожа» деп аталады. Ислам дінін таратушы Қожа Ахмет Ясауидің аталары да қазақ, өзбек халықтарының ішіне сіңіп кеткен-ді [1, 45-6.].

Қожалар тарихымызда аксүйектер қатарына кіргенімен, оның иерархиялық сатысында екінші қатарда тұрды. Орыс зерттеушісі И.Г. Георги «Описание всех в Российском государстве обитающих народов» атты еңбегінде: «Дворянство их многолюдно: нижний род оного называют они ходжами... высший же состоит из салтанов», - деп анықтаған болатын [2]. Тарихшы И. Ерофеева: «Второй слой наследственной кочевой аристократии «белой кости» был представлен в традиционном казахском обществе XVI-XIX вв. социальными группами сайидов (сеид, сейид, сеит, сейит; от араб. саййид – «вождь», «глава») и жожа (ходжа, хожа, худжа; от перс. хваджа – «хозяин», «господин»), - дей келе, олардың қоғамдық-саяси қызметін өзінше жіктейді [3, с. 11-18].

Қожалар қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымында екінші сатыда тұрғанымен, олар да сұлтандар тәрізді зекет салығынан босатылған. Ол турасында Ресей мемлекеттік тарихи мұрағатындағы құжаттар: «От усмотрения хана зависело назначение этого сбора, причем хан основывался на предварительном собранных им сведениям о количестве скота в Орде, в каждом роде и отделения ея, стараясь, чтобы с лошади и верблюда поступало в сбор не более 1 рубля ассигнации (мұндағы ассигнация – Ресей империясының қағаз ақшасы – Ә.М., Ж.Н.), с коровы 50 копеек и барана и козы 15 копеек ассигнации. От платы зякета на основании древнего значения этого сбора, освобождаются султаны, ходжи, бии, старшины, муллы и тарханы», - деп тарқата түседі [4, 9 п.].

Сонымен қатар, орыс мұрағаттарында Бөкей Ордасындағы қожалардың, олардың меншігіндегі малының, кейбір жерлерде ер адамдардың белгілі бір жылдардағы статистикалық саны берілген. Мәселен, 1827 жылы Орынбор шекаралық комиссиясының ассессоры Кузнецов құраған Ішкі Бөкей Ордасы бойынша үй және қырғыздардың (қазақтардың – Ә.М., Ж.Н.) әр түрлі бөлімдері бойынша ер адамдардың саны және әр рудың мал саны туралы жазылған есебінде нақты көрсетілген. Құжатта: «Еще особое не принадлежащее ни к какому роду отделение ходжей людей свободного состояния, перешедших с Киргизской степи. Зимуют по разным отделениям смешенно с киргизами и состоят под управлением старшины Караула ходжи. Число кибиток – 80, душ мужеска пола – 320, верблюдов – 400, лошади – 1600, коровы – 800, бараны – 24000», - десе [5, 161 п.], 1844 және 1845 жылдардағы әр рудағы үй және мал саны жөніндегі есебінде: «Название родов: поколения ходжей – число кибиток: 300. Обыкновенного зякята и сугума не собирается», - делінген [6, 3 п.]. Бұл арада ескеретін бір жайт, 1827 жылы тек старшын Қарауыл қожа билік еткен қожалар саны берілсе, 1844 және 1845 жылдары Бөкей Ордасындағы қожалардың жалпы саны айтылады.

1851-1852 жылдары Орынбор губернаторы мен Самар генерал-губернаторы өз есептерінде: «По последним, собранным в 1850 году сведениям считается во Внутренней Орде 23598 кибиток, или, полагая по 5 душ на кибитку, до 118 000 обоого пола душ. Перед тем, в первой половине 1840-х годов, кибиток показывалось 21 363 или до 107 000 обоого пола душ. Увеличение числа кибиток в 1850 году против 1840-х могло произойти как вследствие действительного народонаселения, так и в следствие большей точности при перечислении, но ни в каком случае при переселения во Внутреннюю Орду Киргизов Зауральских, ибо перепуск сия последних воспрещен с 1828 года. Из числа 23 598 кибиток считается: 1. Киргизов 16 родов...23 223; 2. Ходжей или потомков Магомета...178; 3. Султанов или потомков прежних киргизских ханов...197», - деп нақтылайды [4, 40 п.]. Ал 1854 жылы қырғыз (қазақ – Ә.М., Ж.Н.) Ішкі ордасы руларының үй саны мен мал саны көрсеткіштері туралы есебінде: Наименование рода: ходжи – 1. Число кибиток: 179. 2. Число скота (верблюдов): 956. 3. Лошадей: 2662. 4. Рогатого: 1354. 5. Баранов и коз: 12092. 6. Всего: 16 064», - делінеді [6, 1 п.].

Мұның өзі XVIII-XIX ғасырларда қожалардың қазақ қоғамында біртіндеп көбейе бастағанын айғақтайды. Олар Қазақ хандығында мемлекеттік және қоғамдық қызметтерде ерекше белсенділік танытқан.

Тарихымызға сәл шегініс жасасақ, 1731 жылдың қаңтар-қараша айлары аралығында Әбілқайыр мен Сәмеке хандардың, Нұралы сұлтанның, Бопай ханымның, қарақалпақ ханы мен старшындарының Ресеймен қарым-қатынасында Мұхаммед қожаның елшілік қызметі байқалады [7, с.37-38]. Міне, осы Мұхаммед қожаны 1731 жылы 26 тамызда А.И. Тевкелев Сыртқы істер алқасына жолдаған хабарламасында айрықша атап өтіп, оның ағасы (есімі жазылмаған – Ә.М., Ж.Н.) Әбілқайыр ханның жанында жүрген белгілі адам, әрі руханияттағы бірінші адам екенін, барлық хандар мен старшындар оны аса құрметтейтінін алға тартады [7, с. 45-46].

Мұрағат деректеріндегі осындай деректер қожалардың хан сеніміне ие болғанын айғақтайды. Сондықтан да олар көршілес елдермен жасалған қарым-қатынаста көзге түседі. Алдымен, орыс елшісі 1731 жылы тамызда Уфаға Әбілқайыр хан атынан келген қазақ елшілерімен кездеседі. Қазақ елшілеріне жол бастаушы башқұрт тарханы Алдар Есенгелдин болатын. Алғашқы кездесу барысында-ақ А.И. Тевкелев Мұхаммед қожаға назар аударып, оның бүкіл қазақ мойындаған Түркістандағы атақты пірдің немере туысы екенін анықтайды. Кейін Мұхаммед қожа Әбілқайыр ордасында өткен қазақ-орыс келіссөзіне қатысып, Бас

ханның саясатын қолдайды. Алғашқы келіссөз барысында – ақ орыс патшасына жіберілетін қазақ елшілері қатарына енеді. А.И. Тевкелев өз күнделігіне елшілер қатарына Әбілқайыр хан атынан Бөкенбай батырдың туысы Баке батыр, Сәмеке хан атынан Құлеке батыр, Батыр сұлтан атынан Мұхаммед қожа қосылғанын жазып алады [8, с.12, 60].

1733-1734 жылдары Мұхаммед қожа қазақ елшілері құрамында орыс патшасы қабылдауында болады.

1742 жылы 7 маусымда А.И. Тевкелев Сыртқы істер алқасына жолдаған хабарында қазақтар, қалмақтар және башқұрттар арасындағы қарым-қатынасы туралы жолдаған құжатында Жәнібек батырдың елшісі Жан-Құрман қожаны атап өтеді [7, с. 203-205]. Мұның өзі орыс шенеуніктерінің қазақтың игілері жанындағы атақты адамдарға, соның ішінде би-батырлармен бірге қожаларға да назар аударғанын дәлелдейді.

Мұрағат құжаттарында XVIII ғасырдың II жартысында Кіші жүзде Әбдіжәлел қожа ерекше көзге түседі. Ол бүкіл қазақ халқының пірі ретінде аталады. Оны қазақ руларының беделді би, батылары 1785 жылы 21 шілдеде II Екатеринаға жолдаған хатта: «Пир всего киргиз-казахского журта Абул-желил жожа», - деп астына қол қоюы растайды [9, с. 50, 56].

Әбдіжәлел қожа 1785 жылы 31 қазанда Жайық өзенінің Еуропа бетіне өткен қазақтарды бақылаушы және солардан салық жинаушы қызметіне бекітіледі [7, с. 45-46]. Аталған құжаттар қожаның тек қазақтар арасында ғана емес, қазақ-орыс шекарасындағы орыс әкімшілігінің де сеніміне ие болғанын дәлелдейді. Кейін Әбдіжәлел қожа, оның баласы Араслан өзге де қазақ рубасыларымен бірлесе ел ішіндегі талас-тартыс мәселелерді шешуде күш біріктіреді. Олар Ерәлі сұлтан қолында болған Сырымды Жайық бойына қайтаруға жұмыстанады [9, с.72-73].

Әбдіжәлел 1787 жылы 14 қыркүйекте белді қазақтармен бірлесіп Орынбор өлкесі бағындырылған Уфа-Симбирскі генерал-губернаторы О.А. Игельстромнан Нұралы ханның елге қайтарылуын өтініп, өтініш орындалмаған кезеңде оған қарсылық ретінде қазақтардың Бұқарадан шыққан орыс керуендерін тоқтатуына келіседі. 1787 жылы 25 маусымда Орынбор обер-коменданты Я.М. Зенбулатовқа жазылған хатта олардың орыс керуендерін тоқтатуы орыс әкімшілігі саясатына қарсылығы екені толық дәлелденеді.

Бұл кезеңде қазақтың игі-жақсылары қазақ-орыс қарым-қатынасын реттеу мақсатында шекаралық орыс әкімшілігімен келісімге келуді де жоспарлайды. Әбдіжәлел оған да қатысады. 1787 жылы тамыз айында О.А. Игельстромға жолдаған хатындағы: «Сырымды хан балалары мен «жауыз» Есқара 110 адаммен ұстап әкетті. Дөнен батырды босатып жіберді. Егер олар Сырымды ерікті түрде бермесе, күшпен барып қайтарамыз. Шекаралық сотқа қажетті 6 адамды дайындаймыз. Оған сеніңіз», - деген жолдар қалыптасқан мәселені шешудің жолдарын іздестіруден туындағанын байқатады. Шекарадағы шиеленісті жағдайды реттеу мақсатында генерал-губернатор Әбдіжәлел қожа, Жанұзақ, Боранбай сынды старшындарды Ерәлі сұлтанға жібереді [10, 146-153-бб.]. Ішкі келісім нәтижесінде көп ұзамай Ерәлі сұлтан шекараға соққы беру райынан қайтады. Ол турасында О.А. Игельстром 1789 жылы 10 мамырда II Екатеринаға полковник Д.А. Гранкин тарапынан жазылған айыпқа жауап ретінде жазған түсініктемесінде Әбдіжәлел қожаның орыс-қазақ келіссөзіне дәнекер болғанын айрықша атап өтеді [9, с. 108, 127].

XIX ғасырдың алғашқы жартысында Әбдіжәлел қожаның жазбаша генеалогиясы сұлтан Жүсіп Нұралиевтің бастамасымен дайындалды. Зерттеуші И.В. Ерофеева: «Заслуга в инициировании создания письменной родословной

авторитетного и влиятельного в степи во второй половине XVIII-первой четверти XIX в. клана западноказахстанских кожа во главе с авторитетным наставником казахов Абу-л-Джалил-кожа б. Фар (Пир)-Мухаммад-кожа, составленной его внуком Тореджан-кожа Араслановым, принадлежит султану-правителю средней части степи Оренбургского ведомства в 1829-1841 гг. султану Жусупу (Юсуфу) Нуралиеву. В 1837 г. он обратился к представителям группы кожа вверенного его управлению административно-территориального подразделения казахов Младшего жуза с предложением о написании генеалогий своих родов и после получения от Тореджана Арасланова рукописи восходящих звеньев его фамильной ветви по алидской силе направил подлинный текст этого материала на турки и его русский перевод в Оренбургскую пограничную комиссию. Благодаря проявленной Ж.Нуралиевым инициативе на свет появилось одно из первых письменных шежире клана корасан казахов кожа, которое и поныне хранится в фонде Пограничной комиссии в Центральном государственном архиве Республики Казахстан», - деп тарқата түседі [3, с. 26-100].

Зерттеушілер осы дерекке сүйеніп, Әбдіжәлелді қожалардың қорасан тобынан таратады. Қожалар негізінен генеалогиялық құрылымы бойынша 9 негізгі топқа бөлінеді. Олар: аққорған, қорасан, дуана, қарахан, саид-қожа (сейіт-қожа), қылауыд (қылауыз), қырық-садақ, керейіт, сунақ. Солардың бірі қорасан тобының өкілдері өздерінің генеалогиясын VII ғасырдағы Әбдіжәлел бабтан (Қорасан атадан) бастайды. Бұл өз кезегінде, бір деректер бойынша, Әли Әби Талиб атты жетінші атасының баласы Мұхаммед әл-Ханафиядан таратады, екінші деректер бойынша, пайғамбардың қызы Фатиманың күйеуі имам Зайн әл-Абидиннің баласы имам әл-Құсайын Әлиден таратады.

Әбдіжәлел қожа генеалогиясының басы Абдулматалаб Гашемовтан басталады. Абдулматалабтан Абиталиб, одан құрметті Әли («құрметті» сөзі есімімен қосарлана келген – Ә.М., Ж.Н.), оның баласы Мұхаммед Ханафия, оның баласы Баттал Гази, оның баласы Жаян қожа, оның баласы Якуб қожа, оның баласы Қорасан қожа, оның баласы Жаян қожа, оның баласы Якуб қожа (шежіреде аттас адамдар өте көп болған – Ә.М., Ж.Н.), оның баласы Ахмет қожа, оның баласы Ғұсман қожа, оның баласы Жүсіп қожа, оның баласы Үнжі қожа, оның баласы Шад-Мұхаммед қожа, оның баласы Атлы қожа, оның баласы Сүлеймен қожа, оның баласы Құдақұлы қожа, оның баласы Құсайын қожа, оның баласы Қожа Ахмет, оның баласы Аюб қожа, оның баласы Якуп қожа, оның баласы Фармұхаммед қожа, оның баласы Әбдіжәлел қожа (шежіреде Абдулзелил қожа деп жазылған – Ә.М., Ж.Н.) таратылады.

XVIII ғасырдың екінші жартысында айрықша көзге түскен Әбдіжәлелде 9 бала болған. Олар Араслан, Құдайқұлы, Нұрмұхаммед, Қарабай, Құстауыр, Әділ, Басман, Досмұхаммед, Есмұхаммед. Арасланда Төрежан, Әділде Сұлтан. Құдайқұлдан 12-ші дистанцияның басшысы Якуб қожа туылған. Басманнан Әжіхан, Иман, Нұрмұхаммедтен Тілеу-Мұхаммед, Сейіт-Ахмет, Шынағали, Ишғали, Қарабайдан Бақыржан, Ишмұхаммедтен Аймұхаммед, Қалды, Меңді қожа тараған. Ал Құстауыр мен Досмұхаммедтен ұл болмаған. [3, с. 26-100].

Әбдіжәлел қожа да ата дәстүрмен Шыңғыс хан ұрпақтарымен тығыз қарым-қатынаста болып, өзара құдандалықты жалғастырған. Мәселен, Әбдіжәлел қожаның баласы, Орынбор шекаралық комиссиясында қызмет еткен, полковник Нұрмұхаммедтың әйелі Той-Қара ханшайым – Нұралы ханның қызы. Ханым Орынбор әскери губернаторы, барон О.А. Игельстромның сеніміне ие болған тұлға. Бұл турасында 1901 жылдың 23 ақпанда «Астраханский листок» газетіндегі И.С. Ивановтың «К столетнему юбилею Внутренней (Букевской) киргиз-кайсацкой

орды» атты мақаласында: «Из дочерей Нурали-хана обращает на себя внимание княгиня Той-Кара, умная и красивая женщина, бывшая замужем за чиновником, служившим в Пограничной комиссии. Она постоянно жила в Оренбурге, но бывала и в столице, где усвоила себе наружную светскость и лоск, но одевалась всегда по-азиатски. Княгиня имела сильное влияние на барона Игельстрома, бывшего в 1797-1799 гг. военным губернатором», - деп жазылады [11].

Мұндай пікірді жалғастырған И.В. Ерофеева: «Одной из самых видных и влиятельных династий сайидов (группа сайид-кожа) в Казахской степи был разветвленный клан потомков племянника некоего авторитетного суфийского пира (шайха – наставника) казахов трех жузов сайида Мухаммад-кожа, который вместе с ханом Абулхайром (1710-1748) еще в конце первой четверти XVIII в. переселился со своим семейством из г. Туркестан в Северо-Западный Казахстан. Внучка этого «святого», дочь его старшего сына Мурза-кожа в начале 50-х гг. XVIII в. была выдана отцом замуж за сына Абулхайра от волжской калмычки Баяны султана Чингиза (ум. в 60-х XVIII в.), а после его смерти унаследована по обычаю левирата ханом Младшего жуза Нурали (1748-1786). Последний имел от этого брака красавицу-дочь знаменитую княгиню (так она именовалась в российских официальных документах той эпохи) Тайкару (Той-Қара – Ә.М., Ж.Н.) (ум. после 1806), ставшую женой одного из знатных «потомков» по восходящей силе имаму Мухаммаду б. ал-Ханафийа (ум. в 700) надворного советника Нур-Мухаммад-кожа (Абжелилова, Абзелилова, Абзялилова; ум. после 1819), сына влиятельного «пира киргиз-казахского йурта» кожа Абу-л-Джалила б. Фар (Пир)-Мухаммад-кожа, а позднее – фавориткой оренбургского военного губернатора (1796-1798) барона Отто Генриха фон Игельстрома (1737-1823), возведенного в 1792 г. в графское достоинство Священной Римской империи германской нации», - деп толықтыра түседі. Бұл деректен біз Той-Қара Нұралықызының нағашылары кожа, нақтырақ айтсақ, сөйт-кожа екенін және оның әжесі Баян есімді қалмақ болғанын, сонымен қатар оның анасы Нұралы ханға әмеңгерлік жолмен келгенін біле аламыз [3, с. 19-20].

1799 жылы 21 мамырда патша жарлығымен Орынбор әскери губернаторы Бахметевке: «Отвести для табунов и стад Тойкара удобную пастьбу в окрестностях Оренбурга ... из уважения к ее породе», - деп тапсырылған болатын [12, с. 140].

Әбдіжәлел қожаның балалары, қожалар қазақ қоғамының алдында болды. Мәселен, 1791 жылы қыркүйек айында құрылған Ерәлі ханның Кеңесі құрамына Әбдіжәлел қожаның баласы Нұрмұхаммед енгізілсе [10], 1792 жылдың 13 қазанында жазылған Уфа-Симбирскі генерал-губернаторы А.А. Пеутлингтің II Екатеринаға Елек қалашығына Сырым батырдың шабуылы туралы баяндамасында Нұрмұхаммед қожаның титулдық кеңесші қызметін атқарғаны (мұндағы титулдық кеңесші – 9-шы категориядағы азаматтық шен) белгілі болады [9, с.140-141]. Ал 1805 жылы Нұрмұхаммед патша жанындағы кеңесші қызметінде болды деген мәліметтер кездеседі [13]. Бұған қарағанда, осы жылдар аралығында Нұрмұхаммед қожаның шенінің жоғарылағанын байқау қиын емес.

Нұрмұхаммед қожа еліндегі өзгерістерді қалт жібермеген. Ол XIX ғасырдың бірінші ширегіндегі дәстүрлі басқару жүйесіндегі Ресейлік саясатты сезе білді. Сондықтан 1817 жылы, шамамен, 16 тамызда Кіші және Орта жүздерінің сұлтандары, билері және старшындарымен бірге Орынбор әскери губернаторы П.К. Эссенге жолданған хатта хандыққа Шерғазы ханның орнына Арынғазы сұлтанды сайлау қажеттігі туралы ашық хабарланды [9, с.302-314]. Кейін 1819 жылдың 27 шілде-5 тамыз аралығында жолданған дәл осындай мәтіндегі хатта

Нұрмұхаммедтің қазақ халқы атынан депутат және империя кеңесшісі болғаны айтылып, хатқа оның жанында жүрген кожалар шөмекей руының атынан қожа, старшын Шүкірәлі Сұлтанмұхаммедов (бір деректе Шүкірғали Сұлтанбетұлы немесе Сұлтанмұхаммедұлы – Ә.М., Ж.Н.) шекті руының жақайым бөлімі атынан Берді қожа Қазырбаев пен Үзекі қожа Бакеевтер мөрлері мен қолдарын қояды [9, с. 322-323].

Әбдіжәлелдің немересі Якуб Құдайкүлұлы 1831 жылы Кіші жүзде басқарудың жаңа бекінісаралық әкімшілігінің құрылуына байланысты 12-ші дистанцияның басшысы болып бекітілген. Оның құзырында жергілікті халықты тыныштықта ұстау, орыс үкіметіне бағынуын қадағалау т.б. болды. 1842 жылы Орта бөлікте толтырылған ақпаратта оның тегі қожа, жасы 46-да екені жазылса, 1852 жылы жасы 62-де, хорунжий атағы бар делінген. Берілген мінездемеде «Уважается киргизами за справедливое и беспристрастное суждение при разбирательстве киргизских претензий» деген жолдарды оқуға болады [14, с. 60, 208].

Жоғарыдағы тарихи деректегі Шүкірәлі қожаның да қазақ-орыс қарым-қатынасында өзіндік орны бар. Шүкірәлі қожаның қоғамдық-саяси қызметі туралы туралы толыққанды мәліметтер тарихшы Ү.Т. Ахметованың «Арынғазы хан» атты монографиясында берілген. Зерттеуші Шүкірәлінің сол кездегі, яғни Аринғазы хан билік еткен кезеңіндегі қоғамдық-саяси қызметін жан-жақты етіп баяндап, оны Әлмұхаметұлы деп көрсеткен. Ғалым бұған қоса, 1821 жылы 9 шілдеде Орынбордан Санкт-Петербургке патшамен кездесуге шыққан Аринғазы ханның жанындағы 10 адамның ішінде қожа Шүкірәлі Әлмұхаметұлының болғанын анықтады [15, 100-107-66.].

Ресей патшасы І Александр Аринғазыны Ресейде қалдыру туралы шешімін қабылдаған кезеңде оның жанында өзге жерлестерімен бірге Шүкірәлі де болатын. Қазақтарды Ресейде ұстап қалу шешімін патша Сыртқы істер министрі К.В.Нессельроде ұсынысы арқылы қабылдайды. Кейін Азия комитеті К.Нессельроде әкімшілігі шығарған қорытынды бойынша 1822 жылы 24 ақпанда В.П. Кочубей, Г.С. Волконский, М.М. Сперанскийдің қатысуымен Аринғазыны Калуга қаласына жер аударуға шешім қабылданады. Дегенмен, бастапқы кезеңде оны Санкт-Петербургте ұстай тұру қажет деген жоспар жүзеге асырылады.

Ресейде Аринғазы хан бастаған қазақтар қарап жатпай ел қамын жеп Ресейдің әскери күшін Хиуаға қарсы пайдалануға ұмтылып, патшаға, орыс үкіметі шенеуніктеріне хат жібереді. 1822 жылдың сәуірінде Аринғазы сұлтанның І Александрға жазған хатында Хиуа ханы Мұхаммед Рақымның тарапынан қожа Шүкірәлінің отбасының қолға түсіп, малының талан-таражға салынғаны хабарланады [9, с.397, 404]. Шүкірәлі қожа да Санкт Петербургте болған кезеңінде жолдастарымен бірге Кіші жүзде қалыптасқан саяси ахуал жайлы І Александрге екі рет хат жолдайды [15, 100-107-66.]. Хат соңында: «Хожа Шукур-Али Султан-Мухамбет улы свою печать приложил», - деп өз қолы мен мөрін қояды [9, с.384-397]. Көп ұзамай Аринғазы мен елшілікке келген қазақтар орыс үкіметінің құйтырқы саясатын толық сезінеді. Содан соң, не болғанда да, елге жетудің жолдары қарастырылады. Аринғазы өтінішінен соң қазақ елшілерінен М. Жәдігерұлы, И. Даниярұлы, С. Сатұлы, Қ. Мұсылманбиұлы елге аттанады. Араға уақыт салып Аринғазы Шүкірәліні, Қаражігітті және Бармақты қырға қайтару мәселесін көтереді. Қаражігіт Бектауұлы бастаған бұл екінші топ елге 1822 жылғы қазан айында жетеді [16].

Шүкірәлі қожа елге жеткен соң, патша үкіметінің құрғақ сөзінен әрі аспайтынын толық сезініп, Ресейге қарсы әрекеттерге көшеді. Ол турасында 1822 жылдың 25

қарашада Орынбор шекаралық комиссиясының Гирьял ауылынан келген, Кіші жүз ханы жанындағы пристав, полковник А.З. Горихвостовтың жазбаларынан байқаймыз. Полковник: «Ресей астанасындағы Арынғазы жанынан елге оралған Қаражігіт молда, Шүкірәлі қожа, старшын Бармақ Болпашұлының Ордаға келгеннен бергі мінез-құлықтары үкімет мақсатымен үйлеспейді. Олар халықты жинап, осыдан бастап үкіметке орыс тұтқындары мен қуылған жылқыларын, шептен тонағандардан ештеңе қайтармауға үгіттеп, көндіруде» - деп хабарлайды [9, с.414-415].

1822 жылдың 22 желтоқсанында Шерғазы хан Сыртқы Істер министрлігінің басшысы К.В. Нессельродеге пристав полковник А.З. Горихвостов пен әскери губернатор П.К. Эссеннің әрекеттері туралы жазған арызында Қаражігіт, Шүкірәлі қожа мен Бармақтың 200-300, кейде 500-600 адам жинап, елдің тыныштығын бұзғаны туралы ашық хабарлайды [9, с.417, 427].

Қазақ хандығы тарихында ерекше көзге түскен қожалардың бірі – Сарығалдақ қожа. Уақ руының рубасшысы Сарғалдақ қожа Өтеш қожаның баласы, Абылай ханның әйелі – Зухраның ағасы еді [3, с. 29-32]. Бұған қоса, діни сауатты Сарығалдақ қожаның кейінгі ұрпақтары да атағы елге жайылып, еліне сыйлы болған. Сарғалдақ қожа тарихи деректерде бірде Уақ, Керей руларының старшыны, енді бір деректе Арғын руының Атығай бөлімінде старшын аталады. Тарихшы Н. Бекмаханова зерттеулерінде қожаның бауырлары Елеусіз, Темірбаймен бірге Е. Пугачев бастаған көтеріліс кезінде орыс шептеріне қарсы жорық жасағанын жазады [17, 124-125-бб.]. Ғалым З. Тайшыбай осындай жайлар белгілі болған соң шекарадағы орыс әскерілері Темірбайды дарға асты деп есептейді [18, 317-б.]. Аталған деректер Өтеш қожа ұлдарының белсенділігін айғақтайды.

Сарығалдақ қожаның қызы Айғаным – Абылай ханның үлкен ұлы Уәлидің кіші әйелі, Шоқан Уәлихановтың әжесі, ал оның ағасы Пірәлі қожа – аузының дуалылығымен тарихта қалған тұлға. Бұл туралы Д. Шөкшир: «Айғаным Сарғалдаққожақызы Ұлы Абылай ханның тұңғыш ұлы, тақ мұрагері, Орта жүзді 38 жыл басқарған Уәли ханның кіші ханымы. Уәли хан қайтыс болғаннан кейін, ханның орнын (1821-1822 жж.) басып хан сайланған. XIX ғасырда қазақ әйелдерінен шыққан қоғам қайраткері. Ұлы ғалым Ш.Уәлихановқа адамгершілікпен, ғылымның жолын ашуда өнеге болған әжесі», - деген мәлімет келтіреді. Сонымен қатар Айғаным 6 тіл меңгерген, озық ойлы, мемлекет ісіне араласқан тұлға болып табылады. Айғаным Уәлиден 9 құрсақ көтереді. Ең үлкені – Шыңғыс. Шыңғыс дүниеге келер күні Айғанымның ағасы Пірәлі қожа келіп қонады. Осы кезде Айғаным толғатып жатса керек. Айғаным аман-есен босанып, дүниеге ұл келеді. Сүйікті әйелінен туған тұңғышына, көңілі шалқып, қуанған Уәли, аузы дуалы қожа қайнағасына балаға ат қоюды өтінеді. Пірәлі арғы-бергі тарихты саралай келе, Уәлидің өз ата-бабаларының атын беруді ұйғарған [19].

XIX ғасырдың I жартысында Батыс Қазақстан территориясындағы қожа өкілдерінің ішінде бірден-бір қуатты, мейлінше күшті және ықпалды адам – Қарауыл Бабажанов (1775-1850) саналды. Ол сол уақыттағы Ішкі Орданың экономикалық, саяси және әлеуметтік-мәдени өмірінде үлкен рөл атқарды және батыс аймақтағы билеуші шыңғыстық элита өкілдерімен терең туыстық қарым-қатынаста болды. Оның Салиха атты қызы 1844 жылы Жәңгір ханға, екінші қызы – Шыңқара сұлтан Сүйінғали Жаналиевке, үшінші қызы Айғана – сұлтан Тәуке Бөкейхановқа, төртінші қызы Ханифа – сұлтан Шыңғали Жанбөбековке тұрмысқа ұзатылған-ды.

Онымен қоса, Қарауыл қожа өзінің қарындасы Жаманы Ішкі орданың ықпалды сұлтаны Қайыпқали Есімовке ұзатады. Бірінші әйелі Ұлбибі Данышмендіқызынан туған ұлдары Мұхамедшах пен Сұлтан-Мұстафаны Шығай сұлтан мен Жанбөбек сұлтанның қыздарына, үшінші ұлы Мұхаммед-Салықты сұлтан Мендігерей Бөкейхановтың қызы Фазизаға үйлендіреді.

Қарауыл қожаның үлкен ұлы Көпболсын 1823 жылы Бөкей ордасынан Орынборда ашылған Неплюев әскери училищесіне барған алғашқы үш баланың бірі болып, сұлтандар Күшікғали Шығаев, Шәмсиддин Досқазиевпен бірге оқуға түседі. Көпболсын Қарауылов училищені тәмамдаған соң, 1831 жылы Хан ордасына қызметке шақырылады [20, 60, 65-6.].

1840 жылы толтырылған формулярлық тізімде хорунжий Көпболсын «28 жаста, 1833 жылдан Ішкі орда ханы жанында, атағын 1834 жылы алған, Неплюев әскери училищесінде француз, неміс, орыс, араб, парсы, татар тілдерін оқыған» делінген [21, с. 576].

Жәңгір хан 1831 жылы Бөкей ордасына қарасты Каспий теңізі жағалауындағы қыстауларды бес саяси элитаға бөліп берген. Олар: сұлтандар Жанбөбек Бегалиев, Дәуіт Қарымсақов, қожа Қарауыл Бабажанов, старшын Қойбас Бекбаев және Жәңгір ханның өзі. Тарихшы С. Ғиззатов аталған деректі Ордадағы есаул Қарауыл қожа Бабажановтың төлеңгіттері 1852 жылы Орынбор Шекаралық комиссиясына жолдаған хаттарында Жәңгір ханның Орда жерлерін 1831 жылдан бастап үлестіргендігі туралы мәліметінен алған. Зерттеуші: «Ордадағы қауымдық жерлердің жеке меншікке берілу уақытын 1831 жыл деп көрсеткен Қ.Бабажанов төлеңгіттерінің, қатардағы көшпелілердің деректері шындыққа жанасады. Оның үстіне бұл тұжырымды Астрахань облыстық мемлекеттік мұрағатынан табылған құжат та дәлелдеп отыр. Мемлекеттік шенеуніктер мен Уақытша Кеңес мүшелері жинастырған осы құжатта «Жер телімдеріне бөлінген Ішкі Орданың картасы» атты сызба кездеседі. Картаның авторы белгісіз, бірақ ұқыптылықпен, дәлдікпен, кәсіби тұрғыдан сызылғанына қарап, межелеуші шенеуніктің ісі деп болжай аламыз», - деген қорытындыға келеді [22, 109-115-66.].

Мұның өзі Қарауыл қожаның ірі жер иеленушіге айналғанын дәлелдейді. Қожа 1805 жылы старшын атанып, 1809 жылы Ішкі ордаға тұрақтап, 1826 жылдан полк есауылы шенін иемденген. Дәл осы уақытта ол ірі саудагерге де айналып үлгереді. Қарауыл қожа осындай іскерлігімен Астрахань, Орынбор, Орал қалаларының мемлекеттік шенеуніктеріне, көпестеріне, помещик саяжайларының қызметкерлеріне танымал болды. Қарастырып отырған кезеңде Жәңгір хан Қарауыл қожаның қызымен әлі некеге тұрмаған. Бұл жайында К.Есмағамбетов: «Зерттеушілер 30-жылдарға қатысты оқиғаларға байланысты Қарауылды Жәңгірдің қайын атасы деп көрсетеді, ол шындыққа келмейді. Жәңгір Қарауыл қожаның төртінші қызы Салихаға 1844 жылы үйленеді», - деп анықтайды [23, 106-6.].

Қожаға берілген жер Кокоревск постынан басталып, солтүстікке қарай Жиделі, Жаманқұм, Бекетай құмдарына дейін созылады және біртұтас аймақты құрайды. Жалпы көлемі 390 000 десятинаны құраған бұл жер телімі Ордадағы жеке иеліктердің ең көлемдісі саналады. Ал сұлтан Дәуіт Қарымсақовтың меншігі Қарауыл қожа Бабажановтың иелігімен жапсарлас орналасқан. Қ. Бабажановтың сол жақ бетіндегі жайылыстар Қойбас Бекбаевқа тапсырылады.

Сонымен қатар жайылымдарды, шабындықтарды бөліске салу үрдісіне Жәңгір хан үнемі араласа бермеген. Мұндай істерді өзі тікелей нұсқау беру арқылы туыстары мен сенімді адамдарына жүктеген. Нәтижесінде хан арнайы

жер үлестірушілер жасағын қалыптастырды. Оның құрамында сұлтандар Тәуке Бөкейханов, Меңдігерей Бөкейханов, Жанбөбек Бегалиев, қожа Қарауыл Бабажанов, төлеңгіт Шоқы Еділбаев, старшын Кенжәлі Құрманқожаев және тағы басқалары болды [22, 109-115-бб.].

Жоғарыда айтылғандай қожалар қазақтар құрамына сіңіп, ХІХ ғасырдың алғашқы жартысында –ақ бір ру ретінде жазыла бастады. Ол жөнінде А. Харузин: «Что касается Ходжей, то родом они официально считались уже при Джангире» - деп анық жазған-ды. Оны зерделеген шежіреші С.Сүйінов: «Шынында да Жәңгір көзінің тірісінде қожаларды бір топ етіп шығарып, ру басына өзінің қайын атасы Қарауыл Бабажановты сайлап, оларға ру белгісі ретінде хан танбасын (М) берген» деген қорытынды жасайды [24, 57-б.]. Бөкей ордасында қожалар үш атаға – Мырза қожа, Түс қожа, Кедей қожа болып бөлінген.

Қайткенде де, қожалар Бөкей ордасында ғана емес, барша қазақ арасында Мұхаммед пайғамбардың ізбасарларының ұрпақтары ретінде саналғаны жасырын емес. Оған лайықты болуы үшін олардың өздері де қоғамда ерекшеленуге тырысты.

Ол турасында Е. Бекмаханов қожалардың өздерін қалай бағалайтыны туралы Орынбор шекаралық комиссиясының төрағасына Кенесарыны жақтаушы ретінде сотқа тартылған Мұхаммед Ғали Оспановтың жолдаған хатындағы «Мен пайғамбардың ұрпағынан тараған қожамын. Сондықтан өзімді асыл тектілерден өрбідім деп есептеймін. Бірақ осындағы абақтыда ұрлыққа, қарақшылыққа байланысты ұсталған, ар-ұяттан жүрдай тексіз адамдардың менімен бірге орналастырылуы мен үшін қорлық, сол себепті сұлтандар, билер сықылды асыл текті адамдар жатқан ерекше бөлімшеге мені ауыстыру жөнінде жарлық берілуін қиыла өтінемін» деген жолдармен анықтайды [25, 102-103-бб.]. Хат қожалардың өмірлік түсінігі мен дәстүрлі қазақ қоғамында қалыптасқан қарым-қатынасты толық аша түседі. Дегенмен Қазақ хандығындағы қожалардың қоғамдық жағдайы Орта Азиядағы хандықтармен салыстырғанда бірдей болды деп анықтауымызға болмайды. Мұрағат құжаттарында ерекше көзге түсіп хатталған қожалар да көп емес. ХУІІІ ғасырдағы Мұхаммед, Сарғалдақ, Әбдіжәлел, ХІХ ғасырдың бірінші жартысындағы Нұрмұхаммед, Шүкірәлі қожалардың қоғамдық-саяси қызметін де толыққанды саралау қиынның-қиыны. Бұл арада ірі жер иеленушіге, әрі ірі кәсіпкерге айналған Қарауыл қожаның орны тіпті бөлек. Онымен өзгелерін салыстыру мүмкін емес.

Е. Бекмаханов: «Мұсылман дінінің шонжарлары арасында, мысалы, ХІХ ғасырдың бас кезінде старшын болған Тамық Шақатаев, Шүкірәлі Сұлтанмұхамметов және басқа қожалар сияқты тек жекелеген өкілдері ғана ерекшеленеді. Мұның себебін, бір жағынан, исламның Орта Азиядағы басқа елдерге қарағанда Қазақстанда едәуір кеш тарағандығымен, екінші жағынан, көшпелі өмір салты қырда исламның нығаюына мүмкіндік бермегендігімен түсіндіруге болады (қазақтарда мешіттер, медреселер, т.т. мүлде дерлік болмады, осыдан келіп мұсылмандықты уағыздаушылар да аз болды) және ақырында мәжусилік дінінің сарқыншақтары (шаманизм) қазақтарда күшті болды, осыдан келіп «бақсы» дейтіндер көбейіп кетті» дей келе, «Демек, қожалар, жалпы мұсылман дінінің өкілдері өзбектерде және Орта Азияның басқа да халықтарында ие болған беделге қазақтардың арасында жете алмаған» деген қорытынды жасайды [25, 102-103-бб.]. Мұндай пікірді со заманның куәгері Шоқан Уәлиханов «Сахарадағы мұсылмандық туралы» еңбегінде: «Мұсылмандық әзірше біздің сүйегіміз бен қанымызға сіңіп қойған жоқ. Қазақтардың арасында әлі Мұхамметтің атын да білмейтіндері көп

және біздің бақсыларымыз қырдың көп жерлерінде өздерінің мәнін жоғалта қойған жок» деп ашық жазған болатын [26, 197-66.]. Біздіңше ғалымдар пікірі ақиқат. Мұрағаттағы құжаттар соны айғақтады.

Әдебиеттер

- 1 Ибадуллаева З. Қожалар әлеуметтік топ ретінде қазақ руларынан жоғары тұрды // Аңыз адам. – №13. – 2014. – 55 б.
- 2 Георги И.Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. – Санкт-Петербург: Типография Шнора И.К., 1776. – 117 с.
- 3 Ерофеева И.В. Родословные казахских ханов и кожа XVIII-XIX вв. (история, историография, источники). – Алматы: ЖШС «Print-S», 2003. – 178 с. + вкл. 8 с.
- 4 Ресей мемлекетінің Тарихи мұрағаты (алда РМТМ). 853-қ., 1-т., 22- іс, 51-п.
- 5 РМТМ. 1291-қ., 82-т., 1-іс, - 52- п.
- 6 РМТМ. 853-қ., 2-т., 31-іс, 15-п.
- 7 Казахско-русские отношения Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. Сб. документов и материалов. – Алма-Ата, 1961. – 740 с.
- 8 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. III том. Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759 гг.). – Алматы: Дайк-пресс, 2005. – 484 с.
- 9 Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828 гг.). – М.-Л.: АН СССР, 1940. – 543 с.
- 10 Мұқтар Ә.Қ. Азаттық таңы жолында (Қазақстанның батыс өңірі: XVIII ғасырдың екінші жартысы және XIX ғасырдың бірінші ширегі аралығындағы тарихи жағдайлар). – Алматы: Ғылым, 2001. – 258 б.
- 11 Иванов И.С. К столетнему юбилею Внутренней (Букеевской) киргизкайсацкой орды // Астраханский листок. – 1901. – 23 февраль. – №42. – 4 с.
- 12 Крафт И.И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. – Оренбург: Типолитография И.И. Жаринова, 1898. – 867 с.
- 13 Денисов Д. Биография муфтия Габдессаляма Габдрахимова в свете новых исторических источников // idmedina.ru. Пайдаланған уақыты: 9.04.15
- 14 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. VIII том. Часть 2. О почетнейших и влиятельнейших ордынцах. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 962 с.
- 15 Ахметова Ү.Т. Арынғазы хан. – Ақтөбе: ЖШС «А-Полиграфия», 2004. – 168 б.
- 16 Мұқтар Ә.Қ., Ахметова Ү.Т. Ар жақта дүмбірлеген Арынғазы // referat.resurs.kz. пайдаланған уақыты: 15.04.15
- 17 Бекмаханова Н.Е. Көктемір туралы аңыз. – Алматы: Жалын, 1983. – 184 б.
- 18 Қазақтың ханы – Абылай: Дәуірі, өмірі мен қызметі: Ғылыми басылым. – Алматы: Ел-шежіре, 2011. - Т.2. – 640 б.
- 19 Шөкшир Д. Айғаным Ханша еленбей қала ма? // tore.com.kz. Пайдаланған уақыты: 9.04.15
- 20 Масанов Н.Ә., Ивлев Н.П. Белгілі ғалым М.С. Бабажанов // ҚазССР ҒА Хабаршысы. – 1928. – №11. – 60-65-66.
- 21 История Букеевского ханства. 1801-1852 гг. Сб. Докментов и материалов / Сост. Б.Т. Жанаев, В.А. Иночкин, С.Х. Сагнаева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 1120 с.
- 22 Гиззатов С.М. Бөкей Ордасындағы аграрлық саясат (XIX ғасырдың I жартысы): т.ғ.к. ... дисс. – Орал, 2010. – 160 б.
- 23 Есмағамбетов К.Л. Азат рухтың күрескері. – Алматы: Өркениет, 2003. – 176 б.

- 24 Сүйінов С. Бөкей Ордасы. – Алматы: Өлке баспасы, 2000. – 184 б.
- 25 Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы: Санат, 1994. – 416 б
- 26 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2-бас. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.

References

- 1 Ibadullayeva Z. Kozhas as social groups were higher than Kazakh rus // Anyz adam. – 2014. – №13. – 55 p.
- 2 Georgi I.G. Description of all nations living in Russia. – Sankt-Petersburg: Schnor I.K. printing house, 1776. – 117 p.
- 3 Yerofeyeva I. V. Family trees of the Kazakh khans and skin of the XVIII-XIX centuries (history, historiography, sources). – Almaty: LTD«Print-S», 2003. – 178 p. + inc. 8 p.
- 4 Historic Archive of Russia. F. 853. Inv. 1. Act 22. – P. 51.
- 5 Historic Archive of Russia. F. 1291. Inv. 82. Act. 1. – P. 52.
- 6 Historic Archive of Russia. F. 853. Inv. 2. Act 31. – P. 15.
- 7 Kazakh-Russian relations Kazakh-Russian relations in XVI-XVIII centuries. Collection of documents and materials. – Almaty, 1961. – 740 p.
- 8 History of Kazakhstan in Russian sources of XVI-XX centuries. III vol. Journals and work notes of diplomat A.I. Tevkelev on history and ethnography of Kazakhstan (1731-1759). – Almaty: Daik Press, 2005. – 484 p.
- 9 Materials on history of Kazakh SSR (1785-1828). – M.-L.: Academy of Sciences of USSR, 1940. -543 p.
- 10 Muktar A.K. On way to independence (The west region of Kazakhstan: The historic events in the second half of XVIII century and quarter of a the XIX century). – Almaty: Science, 2001. – 258 p.
- 11 Ivanov I.S. To a centenary of Internal (Bukeevskaya) of a Kyrgyz-kaysatsky horde // Astrakhan leaf. – 1901. – February 23. – №42. – 4 p.
- 12 Craft I.I. The collection of legalizations about Kyrgyz of steppe areas. – Orenburg: I.I. Zharinov typolithography, 1898. – 867 p.
- 13 Denissov D. The biography of the mufti Gabdessalyam Gabdrakhimov in the light of new historical sources // idmedina.ru. Used period: 9.04.15
- 14 The history of Kazakhstan in russian sources of the XVI-XX centuries. – VIII vol. – Part 2. About the most honourable and most influential ordynets. – Almaty: Daik-Press, 2006. – 962 p.
- 15 Akhmetova U.T. Khan Aryngazy. – Aqtobe: «A-polygraphy» LTD, 2004. – 168 p.
- 16 Muktar A.K., Akhmetova U.T. Grumbling Aryngazy (Ar zhakta dumbirlegen Aryngazy) // referat.resurs.kz. used period: 15.04.15
- 17 Bekmakhanova N.E. Legend about Koktemir. – Almaty: Zhalyn, 1983. – 184 p.
- 18 Kazakh Khan Abylay: Epoch, life and activity: Scientific printing. – Almaty: «Yel-shezhire», 2011. – V.2. – 640 p.
- 19 Shokshir D. Whether Ayganym Khansha will remain unattended? // tore.com.kz. Used period: 9.04.15
- 20 Massanov N.E., Ivlev N.P. Famous scientist M.S. Babazhanov // Herald of Academy of Science of Kazakh SSR. – 1928. – №11. – 60-65 p.
- 21 The history of Bokei khanate. 1801-1852. Collection of documents and materials / Cont. B.T. Zhanayev, V.A. Inochkin, S.Kh. Sagnayeva. – Almaty: Daik-Press, 2002. – 1120 p.
- 22 Gizzatov S.M. Agrarian policy in Bokey horde (The first half part of XIX c.): Diss. ... candidate of historical sciences. – Uralsk, 2010. – 160 p.

23 Yesmagambetov K.L. The fighter of independent spirit. – Almaty: Orkeniyet, 2003. – 176 p.

24 Suyinov S. Bokey Horde. – Almaty: Publishing center Olke, 2000. – 184 p.

25 Bekmakhanov Ye. Kazakhstan in 20-40-s of XIX century. – Almaty: Sanat, 1994. – 416 p.

26 Ualikhanov Sh. Elite. 2-edition. – Almaty: Zhazushy, 1985. – 560 p.

МУКТАР А.К.

ЗКГУ им. М. Утемисова, профессор д.и.н.

НУРМУХАНОВ Ж.К.

магистр ЗКГУ им. М.Утемисова

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХОДЖИ НА МАТЕРИАЛАХ РОССИЙСКИХ АРХИВОВ

Резюме

В статье анализируется общественно-политическая деятельность ходжей и их роль в казахском обществе в XVIII-XIX вв. В исследуемом периоде они кочевали вместе с казахскими родами и входили в элиту общества. Ходжи выполняли различные поручения ханов, биев и батыров. Исторические материалы доказывают общественно-политическую активность потомков Абдулжалела и Карауыл ходжи в казахском обществе.

Ключевые слова: Мухаммед, ходжа, казахско-русские отношения, политика России, исторические личности

MUKTAR A.K.

Professor of the M. Utemissov WKSU, Doctor of Historical Sciences

NURMUKHANOV ZH. K.

Master of the M. Utemissov WKSU

THE SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY OF HOJAS (BASED ON MATERIALS OF THE RUSSIAN ARCHIVES)

Summary

In this article the authors analyzed the social and political activity of Hojas and their role in the Kazakh society in XVIII-XIX centuries. In the studied period they wandered together with the Kazakh tribes and were the part of the Kazakh elite. Hojas fulfilled various tasks of khans, bis and batyrs. Historical materials prove the social and political activity of of Abdulzhalel Hoja's and Karauyl Hoja's descendants in the Kazakh society.

Keywords: Muhammad, Hoja, Kazakh-Russian relations, Russian policy, historical person.

ШАФИКОВ И.

Казанский Федеральный Университет
(Татарстан, г. Казань)

МИСТИЧЕСКИЕ ПРАКТИКИ В СТРУКТУРЕ ПОВСЕДНЕВНОСТИ ТАТАРСКОГО ОБЩЕСТВА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию мистических и оккультных практик, бытовавших в татарском социуме начала XX века. Рассматривается и раскрывается их роль в повседневной жизни, распространенность и реакция мусульманской общественности.

Ключевые слова: мистика, оккультизм, Ислам, травничество, заговоры, девиантность, джины, поклонение могилам.

Мистический опыт – неотъемлемая часть религиозной практики. Вера в действенность определенных ритуалов и слов является основой большинства теологических учений.

Для татар-мусульман всегда был свойственен религиозный мистицизм, связанный с суфизмом в Исламе. Суфийские тарикаты накшибандия и ясавия инкорпорированные в религиозную жизнь мусульман Волго – Уралья имели большое количество последователей среди татар. Шейхи (или ишаны) этих тарикатов занимали высокое положение в структуре общества, являясь духовными лидерами и моральными авторитетами для рядовых членов. Окутанные ореолом святости они набирали себе мюридов (учеников), наставляя их на пути к пониманию Бога. Часто, их привилегированное положение, становилось объектом зависти, вследствие чего иногда объявлялись сомнительные личности, «претендующие на ишанство» [1, 109-б.].

Влияние ишанов и лже-ишанов было настолько велико, что люди часто спешили обращаться за помощью к ним, а не к официальной медицине. Например, в 1906 году произошел знаковый случай. В одной из деревень Мамадышского уезда, местного муэдзина покусала бешеная собака. Вместо больницы больного отправили в соседнюю деревню к ишану, который используя опиум и заговоры, попытался вылечить больного. На все просьбы отправить пострадавшего в больницу ишан отвечал: «Не ездите туда, погибнете». Позже по дороге в родную деревню муэдзин скончался. «Такие случаи демонстрируют, что вперед ишанов нужно обратиться к врачам» [2, 3-б.] – писала газета «Вақыт» об этом происшествии.

Подобные случаи дискредитировали суфизм и суфийских шейхов в глазах общественности. В том же 1906 году известный поэт Габдулла Тукай опубликовал стихотворение «Голос из могилы мюрида», в котором обвинил ишанов в гибели нации и распространении язычества:

«Ишаны губят наш народ, а я не знал об этом.

Они не любят наш народ, а я не знал об этом.

... Все их учение – обман, язычество простое,

Слепого заблужденья плод, а я не знал об этом [3, с. 55]».

В начале XX века кроме религиозного мистицизма, для повседневной жизни татар мусульман были характерны так же и формы оккультных практик, такие как: спиритизм, целительство, травничество, гадания и т.д.

Наиболее распространенными практиками были услуги в области медицины и здоровья. Так в 1913 году в Казани жена имама седьмой соборной мечети Газиза Алтынбаева «заявила в полицию» о том, что «знахарка» Шамсутдинова похитила у нее из письменного стола 21 рубль 78 копеек. Однако, разыскав Шамсутдинову, полиция выяснила, что деньги были получены за лечение бездетности с помощью специальных трав. Как пишет «Казанский телеграф» знахарка использовала «одни травы для рождения мальчика, а другие – девочки, одни травы оказывают быстро свои действия – через год. Иные же медленнее – через 3 – 4 года» [4, с. 4].

«Такое чародейство Шамсутдиновой прямо поразило Газизу и несказанно обрадовало» [5, с. 3], так что женщина тут же дала согласие на лечение. Но закупив соответствующие травы у Шамсутдиновой так и не забеременела. Не дождавшись результата, Алтынбаева, обратилась в полицию. Шамсутдинова вернула все деньги, взятые со своей пациентки. Полиция конфисковала «чудодейственные травы» для исследования.

Известно, что к травничеству прибегал известный татарский просветитель Шихабетдин Марджани. В 1885 году пытаясь вылечить обмороженную ногу сына Махмуда, он использовал масло душицы. Однако, как пишет сам Марджани «от этих лекарств не было пользы» [6, 349 – 350-бб.] и спустя несколько месяцев молодой человек умер после ампутации ноги.

Другим популярным направлением «народной медицины» было излечение от алкоголизма. В 1900 году внимание казанской полиции привлек «турецкий подданный» некто Салих Алиев [7, л. 1 об.]. По сведениям поступившим в канцелярию казанского губернатора Алиев пребывая в деревне Большие Менгеры у Мустафы Шарипова Дяминаева «лечил сына Дяминаева наговорами и пилюлями из писчей бумаги» от алкоголизма [7]. Как показало дознание «целитель» постоянно проживал в Казани уже два года и «занимался лечением» используя заговоры и аяты Корана написанные на бумаге.

Понятно, что потенциально опасные методы лечения и лиц их практикующих администрация старалась держать под контролем, четко предписывая: «при врачевании ядовитых или сильнодействующих веществ привлекать... к законной ответственности» [7, л. 2 об.].

Стоит отметить, что лечение с помощью написанных молитв и заговоров само по себе было распространенным ритуалом. К примеру, ярлык хана Сахиб-Гирея 1523 года, обнаруженный археографом Сагидом Вахидовым в 1912 году в деревне Мамалаево Мамадышского уезда Казанской губернии, использовался как лечебный талисман [8, с. 26].

Самым массовым видом целительства была форма народного спиритизма, заключающаяся в посещении могил святых и обращения к их духам с просьбами об излечении или исполнении желаний. Один из озабоченных имамов описывал его так: придя на могилу, страждущие, втирают пыль в глаза и взывают к духам покойных: «О, ходжа Бахаэтдин! О, шейх Габделкадир! О, ходжа Ахмед Ясави!» [9, 2-б.] прося их о выздоровлении.

Наиболее популярными местами подобных паломничеств были руины Булгара и Биляра в Спасском уезде Казанской губернии. Описывая посещения Булгарского городища, Юсуф Акчура, отдельно остановился на реакции муджавира (хранителя), на восхищение архитектурой, а не могилами: «Возле могил сахабов ты не плакал, зато возле камней рыдаешь, сам начитанным кажешься, и все ж на могилах Корана не читал, руки сложив молитвы, не сотворил...» [10, 108-б.]. Для хранителя показалось возмутительным, что приезжий не стал взывать к душам

усопших, но растрогался при виде средневековых руин. Сам автор указывает, что действительно большинство «паломников»: «приезжают поклониться могилам и просить заступничества мертвых» [10].

Посещение Биляра требовало соблюдения определенного церемониала: вперед молитвы с просьбами о заступничестве или излечении, необходимым было принесения в жертву животных. По свидетельству одного из жителей селения Старый Разяп летом к «Хужалар тавы» – почитаемой горы в окрестностях Билярска, по средам стекаются толпы мусульман ведя с собой «коз и овец» [1, 109-б.]. А жители деревни Акбулат Чистопольского уезда Казанской губернии в лето 1906 году намеривались принести в жертву белого коня на «Хужалар тавы» [11, 3-б.]. Таким образом, жители деревни хотели избавиться от засухи губившей урожай. Лишь увещевания местного имама убедили селян отказаться от этого намерения.

Один из очевидцев так отозвался об этом случае: «Если подобные нововведения будут распространяться, то нас (татар – И.Ш.) или за шаманистов или за шабалистов примут...» [12, 4-б.]. Учитывая, что на это мероприятие приход тратит по 40 рублей, автор, предлагал лучше отстроить медресе и тратить деньги на его содержание.

Проблема подобных ритуалов выходящих за рамки традиционного Ислама очень беспокоила не только религиозные круги, но и всю интеллектуальную элиту татарского общества. Поэтому официальные печатные издания уммы Волго-Уралья старались внести ясность и прекратить распространения суеверий и мистификацию определенных ритуалов и местностей связанных с ними.

Журнал Ад – Дин ва ал – Адаб в 1917 году напечатал ответ на вопрос о дозволенности жертвоприношений в местности «Хужалар тавы». Определив его словом «бидгат» (от арабского бида – нововведение), выступая категорически против подобных ритуалов как противоречащим нормам шариата и духу Ислама. Вину за появление этих мистических обрядов автор статьи возлагал на «невежественных имамов», которые порой сами инициировали жертвоприношения [1, 112-б.].

В 1914 году в журнале Шура, один из подписчиков сетовал: «Многие из наших (мусульман – И.Ш.) не идут к докторам, как заболеют, а идут к могилам почивших лет двести как, и просят у них выздоровления» [13, 376-б.]. На что, автор отвечает: «Пророк, указывал, не хождениями к могилам лечится, а молитвой...». В целом журнал Шура последовательно отстаивал необходимость квалифицированной медицинской помощи на примере происшествия с одним из сахабов (сподвижников) Саадом ибн абу-Ваккасом. Когда он заболел, то сам Пророк призвал табибов (врачей) для помощи больному [13, 377-б.].

В проблеме целительства и медицинских «чудес», автор придерживается здорового скептицизма: «Прибавление рода без вмешательства мужчин или возвращение жизни в мертвое тело, а еще прозрение от рождения слепых... по нашему мнению если все это и чудо, то чудо имеющие естественное объяснение...» [13, 376-б.].

Другой формой спиритизма были прямые контакты с потусторонними силами. Каримом Гинчурином был описан любопытный случай: в одном из медресе ученики стали замечать, что после наступления полуночи керосиновая лампа, подвешенная под потолком спальни комнаты, гаснет сама по себе. Молодые люди, сочли, что это чья-то шутка и следующей ночью поставили четырех сторожей по четырем углам комнаты, что бы поймать загадочного шутника. Однако ровно в полночь лампа снова погасла сама по себе. Наутро шакирды удостоверившись в том, что лампа вполне работоспособная и «керосина больше половины», отправились к

одному из преподавателей. Выслушав студентов, учитель уверенно заявил: «Тот, кто в вашей комнате лампу выключает – джин!» [14, 190-б.]. Для ловли джина шакирды использовали: листы Корана и молитв обмотанные вокруг лампы, а так же специальную веревку на одном конце которой были косточки хурмы, а на другом камни называемые «слезы девы Марии» [14, 191-б.]. Однако, не смотря на все ухищрения джин, не дал себя поймать.

Другим распространённым видом оккультных практик были гадания. Речь идет не о гаданиях как о народных обрядах, а об сверхъестественных услугах оказываемыми специальными людьми называемыми «багучы» (гадалка, ворожея).

Например, в 1880 году в журнале «Всемирная иллюстрация» была опубликована репродукция с картины художника К.Ф. Гуна «Внутренность татарской избы. Гадающая цыганка», где была показана молодая татарская девушка, и цыганка, гадающая для нее на картах [15, с. 69]. В другом журнале «Иллюстрированная неделя» на одном из разворотов помещен сюжет о марийской девушке гадающей татарке «на поясе» [16, с. 344].

Заки Уразый – один из постоянных авторов журнала Ад-Дин ва Ал-Адаб, поведал весьма примечательный сюжет из повседневной жизни татарской общины Вятской губернии. На местном заводе работало большое количество татар – мусульман, имевших две мечети. Рабочие, как пишет автор, приезжие «из разных губерний и уездов» [17, 350-б.], живут вместе на «квартирах». И в одной из таких квартир у одного молодого рабочего было украдено 10 рублей. Однако, к удивлению очевидца, вместо того, чтобы направится в полицию пострадавший поддерживаемый остальными жильцами решил обратиться к женщине «күрээ» – прорицающей на зеркале. Для большинства собравшихся это решение показалось наиболее привычным и рациональным. Тем же кто стал, сомневается в способностях «күрээ» тут же привели примеры успешных предсказаний ворожеи. Одна из присутствовавших женщин поведала, что несколько лет назад «пропало хасите (женское украшение – И.Ш.), и мы эту женщину [ворожею] попросили по зеркалу посмотреть. Так вот она, показала даже то, как такая-то женщина, кралась, по сторонам поглядывая, и как взяла его [хасите] из сундука» [17].

Эта история окончательно убедила всех в правильности решения, однако на всякий случай обворованного молодого человека направили еще и к гадалке на картах, живущей в том же доме. Какого, же было удивление скептиков, когда обе женщины указали на одного и того же человека. И более того Заки Уразый, человек весьма далёкий от разного рода суеверий и мистификаций был просто поражен, реакцией подозреваемого «Я клянусь, что не брал, но описание вора совпадает с моим. А раз так из своих денег отдам украденное» [17, 350 – 351-бб.]. Никто из собравшихся не выразил и тени сомнения в вердикте «обвинителей», и более того сам «обвиняемый» будучи уверенным в своей правоте согласился с доводами ворожей.

Определенную роль в распространении мистических практик сыграло европейское влияние, транслируемое через городское русское население. Перенимая европейские ценности, образ жизни и досуг, татары были подвержены влиянию трендов доминирующих в обществе. Как известно во второй половине XIX – начале XX веков высшие слои Российской империи были весьма увлечены «спиритическими или медиумическими явлениями», которые широко практиковались «как в семейных кружках, так и в среде отдельных ученых» [18, с. 3].

Таким образом, мистические практики и ритуалы были распространенным проявлением девиантного поведения в структуре повседневности татарского общества. Несмотря на увещевания со стороны интеллектуальной элиты и религиозных лидеров, оккультизм продолжал бытовать как среди горожан, так и среди сельского населения.

Литература

- 1 Иске Рәжәпдә хажи-әл-Ислам Мансуриның астисагы... // Әд – Дин вә Әл – Әдәп. – 1917. – № 5. – С. 109 – 114.
- 2 //Вақыт. – 1906. – № 87. – 4 б.
- 3 Тукай Г. Стихотворения и поэмы. – Л.: Советский писатель, 1988. – 432 с.
- 4 //Казанский телеграф. – 1913. – № 6006. – 4 с.
- 5 Камско – Волжская речь. – 1913. – № 111. – 4 с.
- 6 Марджани Ш. Мөстәфәдел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар. – Казан: Тат. Китап нәшрияты, 1989. – 415 б.
- 7 Национальный Архив Республики Татарстан. ф. 1. – оп. 6. – д. 9.
- 8 Усманов М.А. Жалованные акты Джучиева Улуса. – Казань: Изд-во Казанского университета, 1979. – 320 с.
- 9 //Вақыт. – 1907. – № 191. – 4 б.
- 10 Акчуря Ю. Русия мөселманларында мәктәп, мәгариф вә әдәбият // Шура. – 1908. – №4. – Б.107 – 111.
- 11 //Вақыт. – 1906. – № 82. – 4 б.
- 12 //Казан мөхбире. – 1906. – № 89. – 4 б.
- 13 Мөрасәлә вә мохәбәрә // Шура. – 1914. - № 12. – Б. 376 – 377.
- 14 Тинчурин К. Сайланма хикәяләр. – Казан: Татарское книжное изд-во, 1967. – 442 б.
- 15 К.Ф. Гун «Внутренность татарской избы. Гадающая цыганка» // Всемирная иллюстрация. – 1880. – Т. 23. – № 4. – С. 69.
- 16 Серяков Л.Л.«Черемисская (марийская) девушка гадает на поясе молодой татарк» // Иллюстрированная неделя. – 1875. – № 122. – С. 344.
- 17 Уразый З. Мөселманчылыкмы бу? // Әд – Дин вә Әл – Әдәп. – 1916. – № 12. – Б. 347 – 354.
- 18 Менделеев Д. Материалы для суждения о спиритизме. – СПб.: Тип. тов. «Общественная польза», 1876. – 278 с.

References

- 1 Iske rəzhəpdə xazhi-əl-islam Mansurinyñ astisagy... // Әд – din vә әл – әдәп. – 1917. – № 5. – b. 109 – 114.
- 2 Vakyt. – 1906. – № 87. – 4 b.
- 3 Tukaj G. Stixotvoreniya i poemu. – L.: Sovetskij pisatel. 1988. – 432 s.
- 4 Kamsko – volzhskaya rech. – 1913. – № 111. – 4 s.
- 5 //Kazanskij telegraf. – 1913. – № 6006. – 4 s.
- 6 Mardzhani Sh. Möstəfədel-əxbar fi əxvali kazan vә bolgar. – Kazan: Tat. kitap nəshriyatı, 1989. – 415 b.
- 7 Nacionalnyj arhiv respubliki Tatarstan F. 1. – Op. 6. – D. 9.
- 8 Usmanov M.A. Zhalovannye akty dzhuchieva ulusa. – Kazan: Izd-vo kazanskogo universiteta, 1979. – 320 s.
- 9 //Vakyt. – 1907. – № 191. – 4 b.
- 10 Akchura U. Rusiya möselmanlarynda мәктәп, мәгариф вә әдәбият // Shura. – 1908. – №4. – b.107 – 111.
- 11 //Vakyt. – 1906. – № 82. – 4 b.
- 12 //Kazan möhbire. – 1906. – № 89. – 4 b.
- 13 Mərasələ vә möhəbərə // Shura. – 1914. - № 12. – b. 376 – 377.
- 14 Tinchurin K. Sajlanma xikəyalər. – Kazan: Tatarskoe knizhnoe izd-vo, 1967. – 442 b.
- 15 K.F. Gun «Vnutrennost tatarskoy izbyi. Gadayuschaya tsyiganka» // Vsemirnaya illyustraciya. – 1880. – T. 23. – № 4. – S. 69.
- 16 Seryakov L. L «Cheremisskaya (mariyskaya) devushka gadaet na poyase molodoy tatarke» // Illyustrirovannaya nedelya. – 1875. – № 122. – S. 344.

- 17 Urazyj Z. Mөselmançylykmy bu? // Әд – дин вә әл – әдәп. – 1916. – № 12. – б. 347–354.
18 Mendeleev D. Materialy dlya suzhdeniya o spiritizme. – Spb.: Tip. tov. «obshhestvennaya polza», 1876. – 278 s.

ШАФИКОВ И.

Қазан Федералдық Университеті
(Татарстан, Қазан)

**XIX Ғ. СОҢЫ МЕН XX Ғ. БАС КЕЗІНДЕГІ КҮНДЕЛІКТІ ТАТАР
ҚОҒАМЫНДАҒЫ ТЫЛСЫМДЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ**

Түйін

Мақала XX ғасыр басындағы татар қауымында қолданылған тылсым және табиғаттан тысқары күшке сенуді (соқыр сенім) зерттеуге арналған. Олардың күнделікті өмірдегі орны, мұсылман қауымдастығына таралуы мен ықпалы туралы қарастырылады.

Түйін сөздер: тылсымдық, табиғаттан тысқары күш, Ислам, шөппен емдеу бағыты, дуалау, әумесерлік, жын, бейітке табыну

SHAFIKOV ILDAR FARITOVICH

Kazan (Volga region) Federal University.
(Tatarstan, Kazan)

**MYSTICAL PRACTISES IN THE STRUCTURE OF EVERYDAY LIFE
OF THE TATAR SOCIETY (LATE XIX- EARLY XXth CENTURIES)**

Summary

This article is dedicated to the study of mystical and occult practices that existed in the Tatar society at the beginning of the XXth century. Their role in daily life, their popularity and the reaction of the Muslim public to them is examined.

Key words: mysticism, occultism, Islam, herbalism, spells, deviation, jinn, grave worship

**ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ
ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES**

УДК: 930.1(574)

ХАРУН ЫЫЛМАЗ

Научный сотрудник Британской академии,
лектор Лондонского университета Квин Мэри, PhD

**КОНСТРУИРОВАНИЕ ОБРАЗОВ КАЗАХСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ
ГЕРОЕВ ПРИ СТАЛИНЕ**

Аннотация

В 1930-х гг. были сделаны самые важные шаги по интерпретации батыров как героев национальной истории Казахстана. Строители государственности советского Казахстана представили видных батыров отдельных племенных союзов и территорий в национальном масштабе. Эта статья исследует эту важную веху в истории казахского нациестроительства.

Ключевые слова: национальная историография, нациестроительство, батыры, Советский Союз, сталинизм.

Батыры – это народные герои кочевых скотоводческих казахских племен, которые заслужили это звание благодаря своим героическим делам. В большинстве случаев эти герои были выдающимися личностями только в отдельном регионе обширной Казахской степи. Когда казахская национальная история создавалась при советской власти, батыры были включены в повествование как национальные герои. Хотя в долгой истории казахской степи было большое количество батыров, национальная история сосредоточилась на тех, кто поднимал восстания против российского колониального расширения в XIX в. Однако, современная историография не объясняет, как советское нациестроительство в Казахстане использовало этих батыров. Прослеживается тенденция, по которой антироссийские восстания XIX века, имевшие место в Казахской степи, были нежеланными и даже запрещенными темами в советской историографии. В постсоветский период казахские ученые «воссоздали» и обнародовали эту «потерянную главу» национальной истории [1, с. 231–232]. В истории Советского Союза имеются два аспекта, которые подтверждают вышеназванную концепцию, содержащуюся в современной исторической литературе. Один из этих аспектов – это новый и сильный акцент на российское национальное самосознание, что прослеживается после 1936 г. Это акцентирование породило известную формулу «наименьшего зла», которая объясняла российское расширение, например, на Украине и Грузии как большую выгоду для этих территорий, чем выгода от вхождения в состав Польши или Турции соответственно [См.: 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9]. Эта перемена в оценке событий на западных границах Советского Союза экстраполировалась на казахскую историографию. В большинстве современных исследований считается, что антироссийские восстания были вычеркнуты из казахской национальной истории, чтобы изобразить русско-казахскую дружбу в прошлом. Второй аспект, который подтверждает предположения в современной исторической литературе – это осуждение казахского историка Ермухана Бекмаханова (1915–1966). Бекмаханов был чиновником и историком, который был обвинен как националист и заключен в тюрьму в 1951 г. за исследование истории антироссийского восстания

во главе с казахским ханом Кенесары Касымовым в XIX в. [4; 10, с. 44–96; 11, с. 63–95; 12; 13; 14; 15; 16]. Указанная литература по вопросу разработки темы батыров в советской историографии дополняет постсоветский казахский нарратив, определяя советский период как только лишь репрессивный для казахской страны, а этап независимости после 1991 г. как единственный период в истории народа, способствовавший возрождению национального наследия.

Настоящая же статья утверждает, что казахские советские историки использовали батыров и другие героические фигуры антироссийских восстаний XIX в. для построения национальной истории. Это продолжалось и после 1936 г., параллельно общесоюзной тенденции, акцентирующей российскую идентичность. Кроме того, казахские историки превратили этих батыров из малоизвестных фигур местного уровня в национальных героев. Другими словами, народные рассказы о некоторых фигурах местного значения собирались, систематизировались и возводились до общенационального масштаба. В конце концов, эти личности и события племенного либо местного значения стали частью общенационального наследия, выходя за пределы сильной племенной или региональной привязки. Этот аспект советской модернизации и строительство казахской национальной истории (и идентичности) в сталинский период имели длительные последствия, которые ощущаются и в наши дни.

Батыры кочевого мира

Личная храбрость и харизма были весьма ценными чертами у кочевых скотоводческих народов Средней Азии. В отсутствие бюрократического аппарата или учреждений, правитель являлся ключевой фигурой в кочевых государствах [17, с. 5]. Кочевые лидеры должны были обладать особыми качествами, чтобы скрепить многочисленные племена и кланы степи. Героический воин-предводитель, который был одарен небесами удачей и харизмой, осыпал своих приверженцев подарками [17, с. 3, 5; 18, с. 149–200]. Среди других титулов в Среднеазиатских степях, указывающих на личную харизму и храбрость, часто совпадающих в одном определении, было звание батыра. Батыр – это казахский вариант слова, которое обнаруживается и в других языках народов Азии и Европы. Хотя этимологические корни слова «батыр» не ясны, наиболее вероятно, что оно имеет монгольское или тюркское происхождение, и древнетюркское *батур* или *багатур* означает храброго, решительного, зрелого, смелого, отважного героя или лидера¹. Эти герои были конными воинами, которые стали известны благодаря своим героическим подвигам в боях и, поэтому это звание им было дано за заслуги. Это слово также использовалось, чтобы восхвалить храбрость определенной группы воинов [19, с. 343; 20, с. 435]. Быть батыром было столь престижно, что во многих кочевых империях слово «батыр» стало означать чин в армии. В пасторальных кочевых обществах батыры часто выполняли военные (либо следуя обычаям, либо из духовных побуждений) функции в одном или двух родовых кланах. Известные

¹ Подробно о происхождении и вариантах слова на различных тюркских языках и диалектах см.: Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 89; Севортян Е.В. Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские основы на букву «Б». – М.: Наука, 1978. – С. 82–85. О развитии слова в монгольском языке: Cleaves, F.W. The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc // Harvard Journal of Asiatic Studies. 1949. – Vol. 12. – N. 3–4. – P. 436. Русское «богатырь», украинское «богатыр» и персидское «багатур» происходят от этого тюрко-монгольского слова. Также см.: Етимологічний словник української мови. Т. 1. Гол. ред. О.С. Мельничук. – Київ: Наукова думка, 1982. – С. 220; Фасмер М. [Max Vasmer]. Этимологический словарь русского языка. Т. 1. – М.: Прогресс, 1986. – С. 183.

батыры становились главными героями народных сказаний и песен. Акыны (поэты-барды) и жырышы (эпические певцы) тюркского кочевого мира передали героические дела батыров следующим поколениям, путешествуя на далекие расстояния и рассказывая эти истории и исполняя песни, аккомпанируя себе на домбыре (домбре) или кобызе – инструментах, популярных среди тюркских народов [21; 22, с. 5–93]. Батыры были конными воинами; именно поэтому эпические рассказы о героических батырах всегда включали в повествование также и их скакунов как основных персонажей: например, Манас и его верный конь Ак-Кула, Жангар и Аранзал, Алпамыс и Байчибар [23].

Есть легендарные батыры, такие как Алпамыс (Алпамыш) или Шора (Шура или Чора), которые жили до возникновения Казахского ханства, но были включены в казахские героические эпосы. Аналогичные легенды были также известны среди других тюркских народов. Было много и других батыров, таких как Ер-Таргын, Ер-Саин и Камбар, являвшихся главными героями легендарных сюжетов [24; 25; 26, с. 192]. Джунгарско-казахский конфликт XVIII в. стал источником для появления серии казахских батыров, которых не было у других тюркских народов [27; 28; 29, с. 71; 30; 31; 32, с. 149; 33, с. 429–430; 34, с. 19; 35, с. 248; 36, с. 5–6; 37, с. 111; 38, с. 246; 39]². Последняя волна батыров появилась в качестве ведущих фигур восстаний XIX в. против российского колониального расширения в Казахской степи, таких как Сырым (восстание 1783–1797 гг.), Исатай (восстание 1836–1838 гг.), Есет батыр (восстание 1847–1858 гг.) и Бекет (восстание 1855–1858 гг.). Батыр Жанходжа, предводитель рода Шекты, боролся против Кокандского и Хивинского ханств на юге Казахстана в период 1835–1845 гг. и российских вооруженных отрядов на севере в 1856–1857 гг. [40, с. 298]. Влияние этих батыров и восстаний было ограничено определенным регионом, но позже они были выдвинуты советской программой нацистроительства в Казахстане на общенациональный уровень.

Причины выдвижения батыров Советами

Идеологические причины советского выдвижения батыров могут быть прослежены в историографии школы М.Н. Покровского. Историки школы Покровского преуменьшали роль в истории таких исторических персонажей, как короли, принцы, султаны, императоры, генералы, их идеологию и национальное самосознание. Вместо этого они выискивали народных вождей, имеющих скромное происхождение и пользующихся народной поддержкой. Любой член кочевого общества потенциально мог стать батыром. Другими словами, каждый пастух мог стать предводителем. Этот эгалитарный факт был связан с социально-экономической структурой этих обществ. В пасторальных кочевых обществах племенное членство накладывало сильные узы общинных обязательств и привязанностей на каждого человека. Однако вследствие свойственной подвижности жизни кочевника, которая требовала уверенности в своих силах и умения брать на себя ответственность за решения, в случае недовольства отдельные кочевники могли проявлять автономию и откочевать со своим хозяйством на новые места [41, с. 8; 42, с. 10]. Каждый кочевник был в тоже время скотоводом, ремесленником, охотником и воином. В отсутствие земельной аристократии даже простой член общества мог стать батыром благодаря своим делам. Следовательно, большинство батыров были простыми скотоводами. Поэтому батыры были личностями, добившимися успеха самостоятельно, для которых личное обаяние и навыки были ключевыми факторами

² Джунгары (ойроты) были западными монгольскими племенами, которые в XVII веке создали сильную федерацию, также известную как Джунгарское ханство.

в их выдвижении. Кочевая культура прославляла военную отвагу и личный героизм [17, с. 2; 43, с. 131]. Фактически, проявлять личную инициативу, чтобы занять место в обществе, было древней тюркской традицией. Каждый член племени, достигший 15-летнего возраста, получал новое постоянное имя, отражающее его рождение, дела или способности в юности [44]. Например, Кабанбай батыра называли так (от казахского *қабан*), потому что будучи подростком он защитил стадо лошадей от нападения кабана [36, с. 5–6.]. Это изображение «простого работника, ставшего народным лидером» и эгалитарная система кочевого общества были неоценимыми активами для советской казахской исторической литературы и написания национальной истории. Точно к этому стремилась и Советская власть в Казахстане.

В соответствии с планом модернизации, тысячи молодых пастухов получили образование, чтобы стать руководящими работниками, учителями, инженерами или рабочими на железных дорогах и фабриках. Они были простыми людьми, которые были превращены в подобных батыров-героев и активных проводников советской модернизации. Для этого грандиозного модернизационного проекта батыры из популярных народных историй оказались местными темами и символами, которые могли быть включены в советскую литературу по искусству, национальной истории и политической пропаганде. Поскольку эпические рассказы о батырах всегда были самыми популярными и известными темами среди казахского населения, батыры могли быть использованы как примеры, достойные восхищения, и элементы пропаганды среди населения, для передачи посланий советской власти в местных символах.

Однако не каждый казахский батыр был включен в национальную историю. Удивительно, но казахские батыры, боровшиеся против джунгар в XVIII в., отсутствовали в ранней советской историографии³. При создании казахской истории в тот период акцент был сделан на батырах, возглавивших восстания XIX в. в районе Северного Прикаспия против опиравшейся на силу оружия русской колониальной администрации. Опять же, это было следствием влияния школы Покровского. Во-первых, Покровский был заинтересован в повышении роли рабочего класса и классовой борьбы в истории советских народов. По аналогии с Жакерией во Франции, гуситскими войнами в Богемии и крестьянскими войнами XVI в. в Германии⁴, казахские восстания в северной части Прикаспийской низменности против российской колонизации в XIX в. могли показать, что у казахов тоже был революционный дух, и что они были частью исторического процесса по материалистическому образцу. Во-вторых, эти антирусские восстания произошли в течение исторического периода, который Покровский и его коллеги сочли самым релевантным. Они усматривали Французскую революцию и последующие века как период, в большей степени заслуживающий внимания. В то

³Три казахских исследователя работали в 1917–1941 гг. над темой нападения джунгаров и борьбы с ними батыров этого периода. Однако все трое являлись бывшими членами Алаш Орды и поэтому были уничтожены. Их работы были переизданы только после 1991: Дулатов М. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1994; Букейханов А. Избранное. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995; Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы: Қазақ университеті, 1993 (1925) и др. Затем в течение нескольких десятилетий эта тема не поднималась. См.: Ерофеева И.В. События и люди казахской степи (эпоха позднего средневековья и нового времени) как объект исторической ремистификации // Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 141.

⁴ Жакерия была популярным восстанием крестьян, которое произошло в северной Франции летом 1358 г. Гуситскими войнами было названо восстание Яна Гуса и его последователей против римско-католической церкви в королевстве Богемия в 1419–1434 гг. Крестьянская война в Германии была описана Фридрихом Энгельсом на материале крестьянских восстаний 1525 г. в Германии. При этом Энгельс преуменьшил важность политических и религиозных причин войны и сосредоточился на материалистических и экономических факторах.

время как французские крестьяне нападали на Бастилию, а в Европе происходило возвышение Наполеона, наиболее значительными событиями, происходящими на казахской земле, являлись российская колонизация и сопротивление ей казахских племенных конфедераций. Казахи, казалось, впервые появились в современной мировой истории в период их антиколониальных выступлений. В-третьих, Покровский показал российскую власть над нерусскими народами (поляками, евреями, украинцами, кавказскими, сибирскими народностями и т.д.) как безжалостную силу, совершавшую притеснения, грабежи и массовые убийства. Он категорически отказался признавать любой прогрессивный аспект в этом отношении. Казахское сопротивление во главе с батырами против российского расширения в XIX в. очень хорошо соответствовала этой парадигме. Казахи, как угнетенная нация, выступали против их российских угнетателей/колонизаторов. Таким образом, это был момент в истории, который мог быть изображен и как классовая борьба трудящихся масс, и как антиколониальное движение. Российская империя была властью колонизаторов и тюрьмой для народов Средней Азии, и казахские племенные восстания были направлены против этой реакционной власти. Так, российское колониальное расширение стало популярной темой для среднеазиатских историков в этот период [45; 46; 47]. Эти приоритеты заметны в резолюции первого Всесоюзного Конгресса тюркологов в 1926 г. Конгресс призвал историков отнестись с большим вниманием к современной эпохе, экономической и социальной истории, народным и революционным движениям у тюркских национальностей [48, с. 403]. Согласно Асфендиарову, ведущему казахскому историку и стороннику Покровского, характер казахских освободительных движений в период завоевания казахской степи царской Россией определялся как спонтанные крестьянские восстания против колониального разбоя и феодального угнетения [49, с. 171]. Они также составили особенную часть глобального сопротивления трудящихся империалистам-колонизаторам. Он связал казахские восстания с теми, что происходили на других колониальных территориях: Индии, Малайзии, Судане (во главе с Махди) и недавними событиями на Ближнем Востоке. Во всех этих восстаниях общим фактом было то, что местные крестьяне подняли флаг свободы против европейского капитализма и местной феодальной аристократии, сотрудничавшей с колонизаторами [49, с. 172]. Наконец, предпочтения советской казахской историографии в 1920-х и 1930-х гг. определялись легкой доступностью письменных памятников.

Местными источниками для выявления батыров, боровшихся против Джунгарского ханства или среднеазиатских ханств и эмиратов, был фольклор, оставленный жырау или акынами. Однако кочевые племена Дешт-и-Кыпчака (степи, простирающейся от Украины до Средней Азии), не оставляли письменных описаний событий. Близостью к России объясняется наличие множества письменных документов в российских архивах на тему социальной и политической системы, а также экономического развития в Младшем жузе – одном из трех больших союзов племен, на которые в течение многих веков были разделены казахи.

Младший жуз (*Кіші жуз*) был расположен в западной и северо-западной части казахской степи, граничащей с Россией. Другие два жуза были: Большой жуз (*Ұлы жуз*) на юге и юго-востоке и Средний жуз (*Орта жуз*) в центре и северо-востоке [50, с. 345–346]. В первой половине XIX века было также автономное ханство в Младшем жузе, известное как Внутренняя орда (*Бөкей ордасы*), которое находилось под особым контролем царизма. Поэтому восстания в Среднем жузе и

Внутренней орде и их борьба против русско-казацких сил были хорошо описаны представителями российского бюрократического аппарата, большинство этих записей находятся в Оренбургских архивах⁵.

Батыры антироссийских восстаний становятся советскими героями

А.Ф. Рязанов был первым историком, который использовал Оренбургские архивы для написания марксистской истории казахов в духе Покровского [51; 52]⁶. Его работы о восстаниях в Младшем жузе и Внутренней орде в 1783–1797 и 1836–1838 гг. также возвысили события племенного или регионального значения до антиколониального и общенационального масштаба. Они были описаны одновременно как «прогрессивные крестьянские» восстания против иностранных и местных угнетателей и как «борьба за национальную независимость» против европейской колониальной державы и местных коллаборационистов. Заключением автора, отразившемся в названии и содержании книги, стало утверждение, что эти восстания вызвали цепную реакцию. От Сырыма до Кенесары, то есть в течение половины века, все предводители были представителями одной идеи, одной цели. Исатай Тайманов был неграмотным батыром, бросившим вызов хану в попытке устранить эксплуатацию класса землевладельцев, также как и самого деспота-хана [51, с. 6–15, 82; 52, с.288–298]. В повествовании Исатай был помещен в воображаемую цепочку, проведенную советской историографией от Спартака до большевиков, как лидер трудящихся классов. До восстания Исатай батыр находился в российской тюрьме за убийства и кражи. Согласно Рязанову, этот опыт был «неизбежной школой всех великих революционеров». Здесь автор предлагает читателям вспомнить российских революционеров, которые «пожертвовали» своими жизнями и провели годы в тюрьмах и в изгнании ради трудящихся масс.

Хотя Рязанов писал согласно правилам школы Покровского, он успешно построил национальную историю, и идентифицировал казахских революционных деятелей с фигурами и событиями регионального значения [51, с. 16–17]⁷. Это был первый опыт реконструкции прошлого в целях создания общенациональной истории. Ранее российская имперская администрация в Оренбурге предпочитала называть действия Исатая и его последователей «возмущением» [51, с. 82] вместо «восстание» или «мятеж». Наиболее вероятно, что администрация не усмотрела в этом движении политического характера.

Вторую попытку национализации батыров сделал Санджар Асфендиаров (1889–1938) – казахский историк, большевик, общественный деятель, который занимал важные партийные и государственные должности. Асфендиаров был автором одной из первых национальных историй казахов, которая была написана в соответствии с принципами М.Н. Покровского [49]⁸. В работе Асфендиарова

⁵ Некоторые из этих документов были опубликованы в первом томе запланированного многотомного издания (Материалы по истории Казахской ССР (1785–1828). – М.–Л.: АН СССР, 1940). Том к изданию подготовил М.П. Вяткин. Однако ответственным редактором его был В.И. Лебедев (См. подробное объяснение: Козыбаев М.К. Казахские источники по истории XVIII – начала XX вв. // Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана: избранные труды. Под ред. М.К. Козыбаева. – Алматы: Гылым, 2006. – С. 120–145).

⁶ Для написания этих работ Рязанов широко использовал архивы Оренбургской пограничной комиссии.

⁷ В этом повествовании были две другие фигуры, которые испытали подобное возвышение: Махамбет Утемисов и султан Каип-Гали Ишимов.

⁸ Ссылки на издание 1993 г. Санжар Асфендиаров был руководителем секции социально-экономических дисциплин в КазПИ. В то же время работал заместителем председателя КазФАН, членом Научного совета и Президиума КазФАН до осени 1937 г. См.: АП РК. Ф. 141. Оп.1. Д.10598. Л. 4–5, 11 ноября 1936; АП РК.Ф. 708. Оп. 1. Д. 39. Л. 117–118. 10 ноября 1937 г. Подробную биографию также см.: Такенов А.С. Санджар Джафарович Асфендиаров и его «История Казахстана (с древнейших времен)» // Асфендиаров С. История Казахстана (с древнейших времен). – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – С. 3–11; Политические репрессии в Казахстане в 1937–1938 гг. Сборник документов. Отв. ред. Л.Д. Дегитаева. – Алматы: Қазақстан, 1998. – С. 265–266.

Сырым батыр (Датов) предстал как первый казахский герой и значительная фигура в казахской истории. Сырым описан как «лидер движения, главный враг султанов [аристократов] и популярный руководитель масс». Кроме того, это движение было названо «революционным движением масс» [49, с. 156–157]. Исатай батыр (Тайманов) был преподнесен как руководитель «борьбы поработенных масс против «белокостных» [казахских феодальных аристократов – *авт.*] и, далее, «против царизма» [49, с. 163–166].

Большой террор в Алма-Ате

В ответ на резолюцию Центрального комитета ВКП(б) от января 1936 г. Совет Народных Комиссаров КАССР (Казахская автономная Советская социалистическая республика, союзная после 1937 г.) и Бюро Казкрайкома ВКП(б) (Казахский краевой комитет Всесоюзной коммунистической партии (большевиков), с апреля 1937 г. – Центральный Комитет Коммунистической партии (большевиков) Казахстана (ЦК КП(б)К)) выпустил совместное решение относительно создания истории казахской литературы. В соответствии с этой резолюцией, в Наркомпросе КазССР был создан комитет с целью создания книги, которая в общих чертах должна была изложить историю казахской литературы, а также учебника по казахской литературе для средних школ. Комиссия, заседавшая под председательством наркома просвещения Темирбека Жургенева, включала выдающихся интеллектуалов, писателей, педагогов и партийных чиновников (аппаратчиков), таких как Сакен Сейфуллин (1894–1938), Мухтар Ауезов (1897–1961), Габбас Тогжанов (1900–1938), Молдагалий Жолдыбаев (1887–1937), Телжан Шонанов (1894–1938), Арыстанов (вероятнее всего, аппаратчик), Султан Лепесов (1904–1937?) и Сабит Муканов (1900–1973)⁹. Эта резолюция от 15 марта 1936 г. была первым шагом к сочинению национальной истории. Спустя месяц после приказа о разработке учебника по истории национальной литературы, первый секретарь Казкрайкома партии Левон Мирзоян (1897–1937) поставил также цель – написать казахскую национальную историю в сжатые сроки. На данном этапе историю называли «Историей казахов и Казахстана». В этом названии подразумевалось ее назначение. Географический акцент (Казахстан) охватил бы другие народы этой республики (уйгуры, дунгане, узбеки, русские и т.д.). Архивные документы свидетельствуют, что вначале отдел агитации и пропаганды Крайкома партии в Алма-Ате был интенсивно вовлечен в написание национальной истории, но недостаточная подготовленность части работников отдела агитпропа и историков края неоднократно задерживала представление работы в Бюро Казкрайкома. На самом же деле подлинные причины задержки были связаны с началом Большого террора.

После официального низложения школы Покровского, историк Томсинский, который был ведущей фигурой в Ленинградском отделении школы Покровского, был выслан из Ленинграда в Алма-Ату [53; 54; 55; 56; 57]. Малоизвестен тот факт, что он был отправлен в Казахстан в качестве первого директора секции истории, недавно основанной в КазФАН (Казахстанский филиал Академии наук). Томсинский был ответственным за подготовку труда по национальной истории, но у него в распоряжении оказалось слишком мало времени, чтобы выполнить требования Бюро Казкрайкома партии. Вскоре после его прибытия в Алма-Ату 29 апреля 1936 г. он был арестован.

⁹ Фактически, поэт, писатель и общественный деятель Сакен Сейфуллин написал учебник по истории казахской литературы. Очевидно, эта книга была запрещена и изъята из обращения. Члены комиссии: Г. Тогжанов, С. Муканов и С. Сейфуллин активно участвовали в организации ССПК (Союз советских писателей Казахстана). В 1937 г. он председательствовал в ССПК. См.: АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.10583. Л. 268–270. 15 марта 1936 г.

Бюро Казкрайкома, однако, было заинтересовано в написании истории и принятии соответствующей резолюции¹⁰. После ареста Томсинского главой исторической секции КазФАН¹¹ стал Санджар Асфендияров. В это время возникла особая причина для написания истории Казахстана. Весной 1936 г. Всесоюзная конституционная комиссия в Москве подготовила проект новой конституции, которую назовут конституцией Сталина, и представила его для общенационального обсуждения. Согласно этой новой конституции 1936 г. Казахстан должен был стать союзной республикой¹². С повышением статуса до уровня союзной республики для казахов как титульной нации стало чрезвычайно важным обладать национальной историей.

После ареста Томсинского в апреле 1936 г. потребовалось больше месяца, чтобы реорганизовать работу в КазФАН и подготовить проект учебника истории. Наконец, в конце мая 1936 г. Бюро Казкрайкома получило структуру проекта учебника и проинструктировало историков о дальнейших шагах. Согласно решению Бюро Казкрайкома учебник истории о казахах и Казахстане для учеников выпускных классов средних школ должен был быть готов к сентябрю. Как указано было в решении, историки тогда стояли перед лицом серьезных проблем. Они должны были решить вопросы, связанные с периодизацией, источниками и материалами по казахской истории. Задание было дано, в основном, исторической секции КазФАН. Краткое содержание казахского учебника истории, который был подготовлен после московской резолюции января 1936 г., напоминает предпочтения М.Н. Покровского. С целью разработки национальной истории была назначена постоянная комиссия из историков и аппаратчиков. Комиссия возглавлялась опытным туркменским большевиком Халмурадом Сахат-Мурадовым, секретарем отдела школ и науки Бюро Казкрайкома, которая занималась организацией и управлением работой проекта. Задача разработки учебника была поручена Асфендиярову. Кроме того, к некоторым известным представителям казахской интеллигенции, таким как Сакен Сейфуллин и Турар Рыскулов, обратились с просьбой участвовать в этой колоссальной работе. Проблемы при дальнейших исследованиях были так огромны и сложны, что оказалось невозможным закончить эту задачу в течение трех месяцев¹³. Асфендияров быстро подготовил и представил для партийных органов структуру учебника. Им был предложен подход, представленный ранее в его последней книге 1935 г. Большая часть книги (три из четырех глав) была посвящена российскому периоду, начинающемуся с 1717 г. Новый учебник мог бы стать более кратким вариантом истории Казахстана Асфендиярова 1935 г. В главах, посвященных российскому доминированию, руководители племенных восстаний были обозначены как лидеры восстаний «кочевников-крестьян». Сырым Датов из Младшего жуза был одним из них. При проектировании учебника предполагалось, что дальнейшие исследования будут проведены по восстаниям Есета (Исета)

¹⁰ АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 10585. Л. 377. 15 апреля 1936 г.; АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 10586. Л. 471. 4 мая 1936 г.

¹¹ АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 10598. Л. 4/5. 11 ноября 1936 г.; АП РК. Ф. 708. Оп. 1. Д. 39. Л. 117–118. 10 ноября 1937 г.

¹² Очевидно, изначально мнение Сталина было другим. В 1934 г. он предпочел, чтобы Казахстан остался как автономная республика в пределах РСФСР. Возвышение Казахстана до уровня союзной республики было решено на более поздней стадии. См.: РГАСПИ. Ф. 81. Оп. 3. Д. 100. Л. 67–71. 28 августа 1934 г.

¹³ Другими членами комиссии были: руководитель отдела агитации и пропаганды И. Кабулов, нарком просвещения КазССР Т. Жургуев, историк Коммунистической партии Е.Г. Федоров. АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 10587. Л. 323. 28 мая 1936 г. Тем временем Институт национальной культуры слился с Институтом истории и Институтом языка и литературы.

батыра, Бекета батыра, Жанходжи и Садыка, и восстанию в Западном Казахстане в 1869–1870 гг.¹⁴ Хотя их движения никогда не распространились на все три жуза, опять же, эти личности были подняты до общенационального уровня.

После получения закрытого письма от 29 июля 1936 г. от ЦК ВКП(б), Бюро Казкрайкома ВКП(б) собиралось два раза, чтобы обсудить чистки в партии. Эти заседания начали первую волну репрессий¹⁵. Нужно отметить, что к этому моменту чистки еще не достигли своего пика¹⁶. Однако их было достаточно, чтобы воспрепятствовать тому, чтобы проект учебника национальной истории был отправлен из Казахстана в Москву, так как террор начался прежде, чем работа над ним была закончена. Привлечение неопытных местных выпускников-историков или же большего количества специалистов из Москвы были тогда единственно найденными решениями¹⁷. Местные выпускники были не только молоды, но и не имели достаточных знаний в силу того, что подготовка специалистов-историков в местном университете на тот момент была лишь экспериментальной¹⁸.

Волна арестов охватила весь 1937 г. Пленум Казкрайкома партии от 16–23 января 1937 г. потребовал, чтобы в крае было выявлено больше контрреволюционных террористов, казахских националистов и троцкистов, которые были, якобы, также шпионами Германии и Японии в партийной организации¹⁹. Пленум ЦК партии, проходивший в феврале–марте 1937 г. в Москве, внезапно привел к усилению террора в Казахстане²⁰. На этом пленуме Сталин публично подверг критике Мирзояна за перевод своих протеже из Кавказа и Урала в Казахстан [58, с. 20]. После своего возвращения в Алма-Ату Мирзоян, как первый секретарь Казкрайкома, теперь должен был показать все свои способности и усердие. В отчете Мирзояна Сталину в конце июля 1937 г. им уже было представлено 400 членов «национал-фашистской организации» во главе с Рыскуловым, Нурмаковым и Ходжановым, которые были якобы также и японскими агентами. В числе арестованных оказались важные общественные деятели, представители партийного и государственного чиновничества и персонала²¹. Очевидно, этих арестов оказалось недостаточно. В сентябре 1937 г. статья в «Правде» подвергла критике партийную организацию Казахстана за неспособность к разоблачению врагов народа [59]. После публикации статьи аресты и казни еще больше участились. С 22 сентября до 14 ноября 1937 г. были арестованы сотни членов партии Казахстана. Среди обвиняемых были народные комиссары сельского хозяйства, финансов, председатели совхозов, и т.д.²²

Вначале террор коснулся партийных и государственных чиновников. А летом и осенью 1937 г. были обвинены ведущие казахские писатели Бейимбет Майлин,

¹⁴ АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 10587. Л. 324. 28 мая 1936 г.

¹⁵ АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 10592. Л. 430. 5 августа 1936; АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 10599. ЛЛ. 501–503. 1 ноября 1936 г.

¹⁶ В период с августа по октябрь было представлено 43 «троцкистско-зиновьевских» контрреволюционера. АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 10599. ЛЛ. 501–503. 1 ноября 1936 г.

¹⁷ АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 10620. Л. 46, 64. 25 сентября 1936 г. Среди арестованных историков были не только руководящие лица, такие как Томсинский и Асфендияров. В 1937 г. многочисленные помощники, такие как Бутовская, Паламарчук и Прусак также были репрессированы. См.: АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 11793. Л. 45. Осень 1936 г.

¹⁸ АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 11792. Л. 3. 1936 г. Согласно документу Асфендияров должен был проводить эти лекции восемь часов в неделю.

¹⁹ Для пленума Казкрайкома 16–23 января 1937, АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 12801. ЛЛ. 8/21, 22 января 1937; и также см. АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 12811. Л. 377. 4 февраля 1937 г.

²⁰ Пленум ВКП(б) состоялся 23 февраля – 5 марта 1937. Следуя указаниям Москвы, Казкрайком партии также организовал пленум 19–20 марта 1937 г. Пленум информировал, что в список врагов, которые должны быть разоблачены, добавлены Бухарин, Рыков, и их сторонники, АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 12801. ЛЛ. 179–180. 20 января 1937 г. Осуждение писателей и поэтов последовало после пленума февраля-марта 1937 г.; АП РК. Ф. 708. Оп. 1. Д. 604. ЛЛ. 35–41. 13 июля 1937 г.

²¹ АП РК. Ф. 708. Оп. 1. Д. 82. ЛЛ. 24–27. 30 июля 1937 г.

²² АП РК. Ф. 708. Оп. 1. Д. 106. ЛЛ. 176–177. 14 ноября 1937 г.

Ильяс Джансугуров, Габбас Тогжанов, Сакен Сейфуллин, Сабит Муканов и Мухтар Ауезов, и в последующие месяцы большинство из них было арестовано²³. Фигуры, вовлеченные в первый проект написания истории, исчезли один за другим. Нарком просвещения КазССР Темирбек Жургуев был взят под арест в августе 1937-го²⁴. Асфендияров был также арестован 22 августа 1937 г. и обвинен в шпионаже в пользу Германии, Японии и Великобритании и распространении антисоветской идеи пантюркизма. Он был расстрелян в числе других казахских интеллектуалов и общественных деятелей после последнего показательного процесса в Москве в феврале 1938 г.²⁵ Вскоре был арестован и приговорен к расстрелу в первой половине 1938 г. другой местный историк и секретарь КазФАН Л.П. Мамет, временно возглавлявший историческую секцию²⁶. В течение трех лет (1936–1939) руководители этой организации в Казахстане сменились пять раз, трое из них закончили свои жизни в неизвестных могилах²⁷. «Охота на ведьм» во время Большого террора имела свою специфическую логику для чистки кадров историков. Это была кампания обнаружения и ликвидации «националистов». В то время, когда историки пытались спастись от обвинений в «национализме», практически не было возможности «стать» интернационалистами. Школа Покровского являлась единственной марксистской интерпретацией истории в Советском Союзе, и она была осуждена. Те, кто полагали, что до настоящего времени писали марксистскую историю, как, например, Асфендияров, теперь объявлялись антимарксистскими «фальсификаторами» истории. Арестованные историки были осуждены как фальсификаторы – сторонники Покровского и националисты. Асфендияров обвинялся как антимарксист-покровсковец, так и как лидер контрреволюционной националистической организации²⁸.

Создатели национальной истории и образов батыров после Большого террора

Большой террор истребил тысячи местных коммунистов, включая первого секретаря Казкрайкома Левона Мирзояна. Чистки также открыли путь *выдвиженцам*, стремящимся заполнить новые вакансии. Эти новые советские кадры, включая историков, этнографов, археологов, партийных пропагандистов и идеологов, «построили» дальнейшую казахскую национальную историю. Хотя есть множество примеров этой волны новой номенклатуры, однако, один из них заслуживает подробного упоминания. Абдулла (Габдулла) Уразбаевич Бузурбаев (1908–1943) был молодым и энергичным казахом, делающим стремительную карьеру и представлявшим собой новое советское поколение. До обучения на рабфаке в Омске (1927–1931) он был крестьянином, а позже рабочим низшего разряда на строительстве плотины. В 1928 г. он стал членом партии. После рабфака работал учителем медрабфака в Омске, затем окончил Институт марксизма-

²³ Только Муканов и Ауезов остались после чисток 1937–1938 гг.

²⁴ АП РК. Ф. 708. Оп. 1. Д. 25. ЛЛ. 2–4. 1–5 августа 1937 г.

²⁵ Согласно архивному материалу, имеющемуся в Алматы, он был расстрелян 23 февраля 1938 г. ЦГА РК. Ф. 2178. Оп. 1. Д. 12. Л. 1. Однако согласно архивам КГБ в Алматы, его расстреляли 25 февраля 1938 г. См.: Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. – М.: Восточная литература, 2002. – С. 237.

²⁶ АП РК. Ф. 708. Оп. 2.1. Д. 752. Л. 6 (1937 г.); АП РК. Ф. 708. Оп. 2.1. Д. 752. Л. 15. Первая половина 1938 г.

²⁷ Томсинский, Асфендияров, Мамет, Баймурзин, Шахматов.

²⁸ После резолюции ЦК ВКП(б) в январе 1936 г. относительно написания истории начальник отдела агитации и пропаганды ЦК КП Казахстана Кабулов обвинил Асфендиярова и Федорова в том, что те были представителями школы Покровского в Казахстане, и в то же время казахскими националистами (Кабулов И. За марксистскую историческую науку // Большевик Казахстана. – 1936. – № 3. – С. 47–62). В следующем же году он тоже был обвинен как казахский националист и затем арестован (Исаков П. О национальной консолидации казахского народа // Большевик Казахстана. – 1937. – № 5. – С. 68–78).

ленинизма в Новосибирске (1932–1937). Во время чисток он очень быстро продвинулся вверх (1937–1940) на административные должности, и наконец, в 1940 г. стал заместителем секретаря отдела пропаганды и агитации ЦК КПК. Летом того же года он также стал заместителем председателя КазФАН. За две недели до нападения Германии на Советский Союз, он был назначен секретарем отдела агитации и пропаганды ЦК Компартии Казахстана²⁹. Кроме того, в 1941 г. он стал членом редакционного совета КазОГИЗ³⁰. Ему было только 32 года, но у него уже было высокое положение и в партии и в академии. Пример Бузурбаева важен по двум причинам. Во-первых, он был типичным выдвиненцем 1930-х, и был вовлечен в написание национальной истории. Это было общим явлением, который мы можем наблюдать также и в других союзных республиках. После Большого террора большинство официальных представителей партии и историков, вовлеченных в написание истории, были «выдвиненцами». Во-вторых, главный пропагандист и идеолог Казахстана играл ведущую роль при создании истории Казахстана. Молодой Бузурбаев был предвестником советских методов в последующие десятилетия. Его два следующих преемника в качестве глав пропагандистского отдела были также соавторами первых и вторых официальных национальных историй Казахстана, изданных в 1943 и 1947 гг. Это участие секретарей партии, ответственных за агитацию и пропаганду, было также общим явлением, которое имело место и в других союзных республиках.

Николай Скворцов (1899–1974), новый первый секретарь ЦК КПК после периода Большого террора, олицетворявший собой энергичное начало, возобновил работу над написанием национальной истории. Летом 1938 г. отдел школ и науки ЦК партии республики выпустил приказ, который призывал к интенсивному сотрудничеству между подразделениями истории Института марксизма-ленинизма и КазФАН, КазПИ и КазГУ в целях создания «Истории Казахстана». К 20 сентября 1938 г. должен был быть подготовлен рабочий план, а предварительные тексты представлены к 1 января 1939 г.³¹ Но этого в 1938 г. не произошло, потому что все эти учреждения были затронуты чисткой³². Согласно официальным сообщениям, в 1935 г. 51% казахского населения был неграмотным, и образованная элита включала лишь небольшую часть казахов³³. Перед Большим террором уже имелось небольшое количество обученных местных кадров, включая историков. С точки зрения количества кадров, например, даже Азербайджан тогда был в лучшем положении. Следовательно, Большой террор на казахскую интеллигенцию повлиял более разрушительно, чем, опять же, в азербайджанском случае.

²⁹ В июле 1941 Бузурбаев стал главой пропагандистской секции и освобожден от своей должности в КазФАН. Однако, как учитель истории и глава пропагандистского отдела, он продолжал вовлекаться в формирование национальной истории. АП РК. Ф. 708. Оп. 5.1. Д. 77. 8 июля 1941 г.

³⁰ АП РК. Ф. 708. Оп. 4.1. Д. 170. Л. 68. 29 мая 1940 г.; АП РК. Ф. 708. Оп. 5.1. Д. 13. Л. 58. 4 января 1941 г.

³¹ АП РК. Ф. 708. Оп. 2.1. Д. 752. Л. 56. 16 августа 1938 г.

³² Не были также изданы в то время другие запланированные к публикации работы историков Казахстана. Большинство из них ожидало в течение десятилетия перед опубликованием. Например, публикация работы М.П. Вяткина «Батыр Срым» была запланирована на 1938-й, но вышла в 1947 г. В 1938-м у исследования, подготовленного Аполловой, Вяткиным и Бекенбаевым, было название: «Национально-колониальная политика царизма в Казахстане в 1750–70-х гг. XVIII в.» (Хроника // Историк-марксист. – 1937. – № 5. – С. 266). После идеологических изменений в исторической науке, прошедшей в следующее десятилетие, монография Н.Г. Аполловой, изданной в 1948, называлась «Присоединение Казахстана к России в 1730-х гг. XVIII века» (Аполлова Н.Г. Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. – Алматы: Изд-во АН КазССР, 1948).

³³ АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 11661. Л. 3. 26 октября 1936 г.

В конце 1938 г. А. Баймурзин, аппаратчик ЦК КПК, не имевший ученого звания, стал новым главой секции истории³⁴. В мае 1939 г. ЦК КПК возобновил задачу для исторической секции – подготовку учебника по истории Казахстана для вузов к 1 июля 1939 г.³⁵ Однако, когда крайний срок наступил, секция истории даже не могла назвать дату окончания работы над написанием национальной истории. Ни одна глава не была готова. Чтобы преодолеть нехватку опытных историков, за помощью обратились в соответствующие учреждения Ленинграда и Москвы. В 1939–1940 гг. Институт истории в Москве был вовлечен в проект написания национальной истории казахов [60, с. 8; 61]. Из Ленинграда в Алма-Ату в феврале 1939 г. для организации этих работ был приглашен профессор Вяткин. Его группа из Ленинграда подготовила структуру истории с древних времен до 1870-х гг.³⁶ Местные историки Н.Т. Тимофеев, Е. Федоров, А.П. Чижов и А.Ф. Якунин, как было определено, участвовали только в главах, касающихся 1870–1936 гг. Эти историки были главным образом специалистами по истории партии и Казахстана XX века и не являлись казахами³⁷. В последующие месяцы работа КазФАН в целом и секции истории, в частности, не удовлетворяла партию. Приближалась двадцатая годовщина советской власти в Казахстане, которая могла быть отпразднована без официальной национальной истории. Именно поэтому Бюро большевистской партии Казахстана обратилось за помощью в Академию наук СССР для обеспечения компетентными специалистами, параллельно реорганизациям в Алма-Ате³⁸.

В середине 1930-х советская историческая школа испытала большие перемены: принципы Покровского были исключены как вульгарная интерпретация марксистской истории. Эта кампания против школы Покровского оказала глубокое влияние на национальные историографии республик Советского Союза. Некоторые народные лидеры были сохранены в официальной истории и теперь преобразовывались из «классовых» в «народные вожди». Некоторые же местные правители (принцы, ханы, эмиры и т.д.) из «безжалостных эксплуататоров» были превращены в «мудрых властителей», стремящихся к объединению страны и созданию централизованного государства. Российское имперское расширение, которое трактовалось как «меньшее зло», по крайней мере, на украинских и грузинских территориях, и мифическая дружба между русскими и нерусскими народами Союза были подчеркнуты новыми повествованиями. Российская национальная история с ее великими героями и событиями получила акцент, который отсутствовал в предыдущее десятилетие. Рассматривая эти изменения, можно предположить, что антироссийские восстания в казахской степи в XIX в. становились нежеланными темами в Казахстане. Однако антироссийские восстания XIX в. и возглавлявшие их батыры оставались здесь доминирующими и очень популярными предметами исследования. Аналогично, тридцать первый том Большой советской энциклопедии, освещавший Казахстан, и изданный в 1937 г., был написан согласно подходу школы Покровского. Статья не упоминала ни одного национального лидера или героя до антироссийского восстания конца

³⁴ После мая 1939 г. А. Баймурзин был назначен главой казахского отделения Главлита (государственный орган, осуществлявший цензуру печатных изданий).

³⁵ АП РК. Ф. 708. Оп. 3.2. Д. 136. Л.45. 10 мая 1939г.

³⁶ АП РК. Ф. 708. Оп. 3.1. Д. 789. Л. 24. Первый квартал 1940 г.; АП РК.Ф. 708. Оп. 3.2. Д. 136. Л. 4. 10 мая 1939 г.; АП РК.Ф. 708. Оп. 3.2. Д. 137. ЛЛ. 42–43. 26 июля 1939 г.

³⁷ Президиум Академии наук СССР от 5 ноября 1938 и резолюции СНК КазССР от 13 декабря 1938 г. были административными шагами после назначения Бернштама и приглашения М.П. Вяткина в Алма-Ату. См.: АП РК. Ф. 708. Оп. 3.1. Д. 789. Л. 24. Первый квартал 1940 г.; АП РК. Ф. 708. Оп. 3.2. Д. 136. Л. 4. 10 мая 1939 г.

³⁸ АП РК. Ф. 708. Оп. 4.1. Д. 138. ЛЛ. 105–108. 20 мая 1940 г.

XVIII в. Сырыма батыра (Датова). Сырым был представлен как «народный вождь крупного движения казахских масс». Также упоминались другие руководители антироссийских восстаний: Исатай батыр (Тайманов), Махамбет Утемисов и Кенесары Касымов. Расширение Российской империи в Казахской степи было объяснено как мотивируемое «требованиями торгового капитала». Все восстания были также определены как «классовая борьба масс против казахских феодальных правителей» [62]. Тем временем была издана история СССР Шестакова (1937), написанная под контролем ЦК ВКП(б) в Москве. В нем был упомянут только одна казахская историческая фигура в качестве «бесстрашного лидера» – Сырым батыр, в то время как ханы Младшего жуза, способствовавшие русскому завоеванию казахских земель, обвинялись в измене собственному народу [63, с. 73–74]. При этом не делалось никакого различия между Россией, среднеазиатскими ханствами и Китаем. Они все были показаны конкурентами, стремившимися к завоеванию казахского народа. Однако после публикации его книги Шестаков добавил, что российское завоевание казахской степи может быть определено как «наименьшее зло» для казахов [64, с. 91]. Российская колониальная экспансия в казахской степи все еще была предметом дебатов, но не отрицалась.

Когда Большой террор был развязан, многие казахские историки, которые писали в духе Покровского, были арестованы и расстреляны, однако изучения антироссийских восстаний XIX века не были прекращены. Во время Большого террора В.Ф. Шахматов и Л.П. Мамет, оба молодые казахстанские историки, находящиеся под влиянием исторической школы Покровского, продолжали работать над «Восстанием казахов под предводительством Исатая Тайманова в Букеевской [Внутренней] орде в 1836–1838 годах»³⁹. 1936 или 1937 год, возможно, были бы объявлены столетием восстания Исатая Тайманова; однако, непрерывные перестановки и неуверенность в результате чисток в Академии наук и в партии не позволили отпраздновать это событие в большом масштабе. Тем не менее, историческая секция КазФАН подготовила проект проведения торжественных мероприятий и отправила его в Крайком партии и СНК КазССР⁴⁰.

После Большого террора казахские историки продолжали собирать документы о «народных восстаниях Тайманова Исатая [Исатая] и Махамбета, и восстания адаев», и также работали над «историей [российской] колониальной экспансии в Семиречье»⁴¹. В.Ф. Шахматов после того, как его коллега Мамет был репрессирован, продолжал работать над «Восстанием казахов под руководством Исатая Тайманова в 1836–1838 гг.»⁴². В следующем году название рукописи было изменено на «Восстание казахских трудящихся в 1836–1839 гг. под руководством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова». Тема была преподнесена как «одна из величайших страниц революционной борьбы за национальную независимость казахских тружеников против колониального угнетения царизма и его пособников – баев, мулл, султанов»⁴³. В 1940 г. казахстанские историки продолжили работу над темой российского колониального расширения в Казахстане и местными мятежами батыров и издали их предварительные результаты [65; 66; 67].

В 1941 г. занятия по истории на тему антироссийского восстания Исатая Тайманова были все еще в списках лекций, проводимых местной партийной

³⁹ АП РК. Ф. 708. Оп. 2.1. Д. 752. Л. 30. Первая половина 1938 г.

⁴⁰ АП РК. Ф. 708. Оп. 2.2. Д. 66. Л. 2об. 9 апреля 1939 г.

⁴¹ АП РК. Ф. 708. Оп. 2.2. Д. 66. Л. 2об. 9 апреля 1939 г.

⁴² АП РК. Ф. 708. Оп. 3.1. Д. 788. ЛЛ. 43–45. 31 мая 1939 г.

⁴³ АП РК. Ф. 708. Оп. 3.1. Д. 789. ЛЛ. 25–26. Первый квартал 1940 г. Чтобы создать феодальный период в казахской советской историографии, баям (*беу* / *бии* в других тюркских диалектах и языках) была предназначена роль феодальных старшин, в то время как султаны были обозначены как аристократы.

организацией⁴⁴. Даже накануне войны с нацистской Германией, отдел пропаганды и агитации большевистской партии Казахстана использовал тему антироссийских восстаний. Для этого были привлечены лекторы-пропагандисты в каждую область республики, которые должны были провести курсы и лекции в соответствии с политикой партии. Был составлен длинный список лекций, и две из них были на тему героизма среди казахов: «Герой казахского народа Амангельды Иманов» – о созданном советской пропагандой герое восстания 1916 года, и «Восстания казахской бедноты под предводительством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова», описавшее антироссийское восстание «кочевников-крестьян» во главе с батырами в XIX в.⁴⁵

В то время как молодые казахские историки работали над батырами антироссийских восстаний XIX в., М.П. Вяткин и его команда в Ленинграде и Алма-Ате написала первую официальную версию казахской истории «с древних времен до 1870-х гг.», которая была издана в 1941 г. [68]. Он посвятил обширную главу антироссийским движениям XIX в. и интерпретировал большинство из них как «антиколониальные» восстания «кочевников-крестьян». Согласно Вяткину, движение Сырым батыра не могло во всей полноте обладать особенностями крестьянской войны, потому что лидеры движения были старшинами и представителями аристократии различных кланов в пределах только Младшего жуза. Старшины просто хотели покорного хана, и они подняли массы за установление власти «хорошего хана». Вяткин указал на общие черты с крестьянскими восстаниями в России за «доброго царя». Сырым батыр, однако, хотел ликвидации ханства как института. На более поздней стадии, после 1791 г., он боролся как против хана, так и российского колониального господства. Прогрессивная сторона движения трудящихся масс с Сырымом во главе заключалась в том, что оно стремилось к освобождению «кочевых крестьян» и направлено было против колониальных целей царизма [68, с. 197–203]. Сырым никогда не стремился отменить существующую патриархально-племенную структуру. Однако он действовал против старшин и знати, и согласно Вяткину, это уже было достаточно, чтобы казахские массы чтили его как героя [68, с. 210–12]. Другое антироссийское восстание во Внутренней орде было во главе с Исатаем батыром (Таймановым). Хотя Вяткин идентифицировал предыдущие события как «движения», события же, связанные с Исатаем Таймановым, он характеризовал как «восстание». Кроме того, это восстание было «уникальным в истории Казахстана первой половины XIX в., потому что имело четкие признаки крестьянской войны» [68, с. 257]. Вяткин объяснил эту «уникальность» «социально-экономическими изменениями». Угнетаемые и эксплуатируемые крестьянские массы были настроены против феодальных султанов и хана-деспота Жангира. Это восстание соответствовало представлению о восстаниях крестьян, сжигающих поместье лорда дотла и захватывающих его землю. Такая картина восстания привела Вяткина к заключению, что «все это было типично для крестьянской войны» [68, с. 258].

Воображаемое объединение Казахской степи батырами

Советская пропаганда изобразила батыров как исторических вождей всех казахов, помогла создать объединенное общее прошлое и построить современное казахское национальное самосознание. Сбор местной информации сопровождался созданием последовательной общенациональной истории и конструированием

⁴⁴ ЦГА РК. Ф. 1692. Оп. 1. Д. 514. Л. 1. 1941 г.

⁴⁵ АП РК. Ф. 708. Оп. 5.1. Д. 570. ЛЛ. 38–39. 11 апреля 1941 г.

категории или идентичности, которую мы называем «национальной» на территории, где такая идентичность на самом деле отсутствовала. Раздробленность и разобщенность были характерны не только для XIX в.; в течение многих веков казахи были разделены на большие союзы племен: Младший, Средний и Старший жузы. Как было упомянуто выше, каждый жуз владел определенной частью казахской степи и передвигался согласно ежегодному кочевому циклу в пределах этой территории [50]. В более ранний период истории эти области Казахстана следовали абсолютно разным траекториям развития.

После монгольского вторжения в XIII в., важные события имели место в западном Казахстане, к юго-востоку от Актобе и к северо-западу от Южного Казахстана, на территориях, где Младший жуз был сформирован в ближайшие века. Формирование Золотой Орды, ее борьба с Тамерланом и последующий упадок, появление Казанского, Астраханского и Крымского ханств и их борьба за наследство Золотой Орды повлекли большую смуту, войны, разрушения и миграции в XIV–XVI вв. В этом смысле история западных территорий Казахстана была отделена от остальной территории современного Казахстана и здесь разворачивалась история той части Восточного Дешт-и-Кыпчака, где жили мангыты (ногаи) [69, с. 76–85].

Следовательно, эпосы «Едыге батыр», «Орманды би», «Ер Көкше», и «Шора батыр», которые отражают этот период, были известными сюжетами на Северном Кавказе, в Крыму, а также среди башкир и казахов Младшего жуза, но не в Восточном Казахстане и Жетысу. Задача строительства национальной истории – увязывание различных дат, событий и племен – означала вырезать восточную часть Дешт-и-Кыпчака и приложить ее к истории остальной части Казахской степи. Асфендияров в своей статье о казахских эпосах в «Казахстанской правде» справедливо указывает:

«Казакстан – обширная страна, раскинувшаяся на сотни тысяч километров [так написано в тексте – *авт.*]. Отдельные его области в прошлом поэтому имели свою особую историю. Это обстоятельство отразилось и на народном поэтическом творчестве казаков [так написано в тексте – *авт.*]. В свою очередь исторические события, ареной для которой являлись те или иные области Казакстана, влияют на формы устного народного творчества. В этом отношении мы имеем большую разницу между Западным и Восточным Казакстаном. Народный эпос (былины о богатырях и проч.) развит в Западном Казакстане (бывшая «Малая Орда»), и, наоборот, в «Средней Орде», мы имеем уже слабо заимствованное от «Малой Орды» развитие народного эпоса, а в «Большой Орде» (Алма-Атинская область и Восточная часть Южного Казакстана) народный эпос почти отсутствует. Причины этого обстоятельства мы видим в различии хода исторических событий в указанных трех частях Казакстана» [70].

Эти имевшие место исторические различия внутри Казахстана могут также просматриваться в региональных различиях в традициях и обрядах областей Жетысу, Восточного Казахстана, Сырдарьи и Мангыстау [71, с. 99–172].

К тому же, для того, чтобы культурное единство установилось, отсутствовало политическое единство. Редко бывало, чтобы один хан мог объединить все три жуза в одну политическую или военную организацию⁴⁶. У казахских ханов были номинальные полномочия в мирное время. Их власть возрастала во время мобилизации против общего врага. Даже в этом случае некоторые племена могли не повиноваться требованию хана и не участвовать в сражениях. И эти племена

⁴⁶ После правления Шигаи хана (род. 1581–1583) не было ханов, которые управляли бы тремя жузами одновременно. См. диаграмму генеалогии астраханских ханств и казахов: Togan, Z. V. *Цзбек Ханларının Kazak ve Astarkhanlı Şubeleri*. In *Бугьнкь Тьркили (Тьркистан) ve Yakın Tarihi*, cilt 1, Batı ve Kuzey Тьркистан, Z. V. Togan. – Istanbul: Arkadaş İbrahim Horoz ve Gьven Basımevleri, 1942–1947; Sabol, S. *Russian Colonization and the Genesis of Kazakh National Consciousness*. – New York: Palgrave Macmillan, 2003. – С. 18–19.

не могли понести наказание за неявку [72, с. 191–192]. Племенные вожди были всегда более влиятельны, чем султаны или ханы [73, с. 13]. Хотя ханы считали себя потомками Чингисхана, их власть была очень ограничена [74, с. 69]. Они не могли рекрутировать солдат и вмешиваться во внутренние отношения племен [75, с. 215].

У каждого племени или жуза очень часто был свой собственный хан. Например, аргыны признавали хана Аблая своим ханом, но кипчаки никогда не рассматривали его как своего хана и выступали против него. Для найманов Барак был ханом, в то время как другие казахи считали его просто султаном [76, с. 79]. Ханы соперничали друг с другом, чтобы получить как можно больше контроля над племенными союзами. В социополитической структуре у казахских кочевников никогда не было единственного управления в виде ханской власти над всеми казахами. Подобно другим кочевым государствам, здесь не было никакой централизованной структуры, и казахские ханы никогда не наслаждались властью абсолютной монархии, так как кочевой образ жизни постоянно вел к децентрализации. Ханы не могли осуществить неограниченный экономический контроль, ни средствами насилия или идеологии [42, с. 14]. Точно так же, племенная аристократия (на тюркских языках *бег*, *бей* или *бий*) существовала, но ее роль в этом очень мобильном обществе была более ограничена, чем у земельной или служилой аристократии в оседлом мире [77, с. 9–10; 76, с. 116–18; 78, с. 110]. Российские эмиссары начала XIX в. ясно описывают, что у племенной аристократии была очень ограниченная политическая и судебная власть. В конце XVIII в. Старший жуз даже не имел хана, хотя был минимально связан с правителем Ташкента [79, с. 10–17; 80, с. 90; 81, с. 196–197]. Русский тюрколог XIX в. Василий Григорьев отмечал:

«Нигде в мире ни один глава страны и потомственная аристократия не имела так мало значения, так мало реальной силы, как киргизские [казахские] ханы и султаны. Если какой-либо из них достиг влияния, чтобы быть в состоянии привлечь толпу за собой, то он достиг этого не из-за принадлежности к «белой кости», а вследствие своей личной заслуги и личных качеств, что имело также не меньшее влияние на простых киргизов [казахов] «черной кости» [82, с. 18].

Короче говоря, восстания XIX в. не были общеказахскими движениями, просто потому, что не было объединяющего казахского национального самосознания или государства. Скорее эти восстания были ограничены главным образом каким-либо одним жузом. Даже некоторые из этих сопротивленческих движений были организованы частью (одним или двумя племенами) жуза. Батыры, которые были упомянуты в национальной истории, не могли управлять всем населением даже одного жуза, не говоря уже о целой казахской степи.

Первоначально эти события представляли собой спорадические разногласия между различными племенами или их конфликты с местными российскими властями, которые имели ограниченное влияние и масштаб. Казахская степь, эквивалентная по размерам Западной Европе и разделенная на обширные степи и пустыни, имела в своем составе три отдельных жуза – свободные конфедерации независимых племен. За исключением монгольского вторжения Чингисхана и джунгар в XVIII в., не было других событий, сообща испытанных жителями казахской степи. Воспоминания, традиции и рассказы были раздельными и самостоятельно развивались в течение многих веков. Когда «казахскость» была утверждена как современное национальное самосознание в рамках советского проекта модернизации, батыры и их восстания стали частью выстроенного общего прошлого. Были собраны устные рассказы и письменные сведения об этих местных деятелях и событиях. После этого они определялись и представлялись как «народные», «антиколониальные» или «освободительные движения». Впоследствии они составили важную часть первой общенациональной истории казахов: как общенациональные народные восстания против имперской колониальной державы.

Восстание Кенесары Касымова

Советская попытка построить современное казахское национальное самосознание и построить единую национальную историю успешно использовала батыров регионального или племенного значения и возглавляемые ими антироссийские восстания. Однако личность Кенесары Касымова, хана Среднего жуза, и руководимое им восстание (1837–1847) оказались спорными вопросами для советской казахской историографии с самого начала. С одной стороны, восстание было направлено против колониальной экспансии России. Это было народное движение, вовлекшее большую часть Казахской степи. С другой стороны, восстание возглавлял хан, представитель эксплуататорского класса. Это было далеко от аналогии с Пугачевым или Разиным. Тем не менее, восстание Кенесары было слишком известным в Казахской степи, чтобы быть замолчанным. В 1920-х гг. Рязанов работал над восстанием и подготовил монографию. Другая работа о Кенесары А. Букейханова, бывшего лидера Алаш-Орды, была издана в Ташкенте, в академическом центре Средней Азии [83]. В 1924 г. М. Ауезов, молодой и многообещающий казахский писатель, написал пьесу «Хан Кене», очевидно следуя примеру другой исторической пьесы – «Пугачевщина» К.А. Тренева.

Указанные исследования по данной теме вызвали критику со стороны партии, что свидетельствовало о противодействии теме восстания Кенесары хана. Ауезов и его пьеса осуждались за то, что институт ханства был представлен в благоприятном свете. Согласно критическим анализам, XIX в. в истории Казахстана был полон массовых антиколониальных движений, и они могли быть изучены, но представить хана как лидера казахского народа было неприемлемо. Когда обсуждения этой проблемы вспыхнули летом 1934 г., одновременно в газетах «Казахстанская правда» и «Социалды Қазақстан» появилась статья, которая извещала:

«В пьесе «Хан Кене» классовая сущность этого последнего из ханов затушевана – он ходит по сцене вождем и полководцем казакского народа и умирает героем, страдальцем за народ, а народ, в особенности дулатцы, оказываются в роли предателя своего героя, в роли неблагодарной и малодушной черни» [84].

В следующем месяце появилась еще одна, критичная по отношению к пьесе, газетная статья. В этой, написанной И.Ю. Кабуловым, заведующим отделом пропаганды и агитации ЦК КПК, статье говорилось, что «классовый» подход четко требовал, чтобы искусство следовало принципу социалистического реализма. Среди целей социалистического реализма было указано:

«Художественность и правдивость изображения [должна] сочетаться с задачей идейной перделки и «воспитания трудящихся масс» в духе социализма, а не быть «объективным» описанием, фотографированием... Возьмите, например, последнее произведение нашего драматурга товарища [Мухтара] Ауезова, «Хан Кене». В этом произведении имеется идеализация геройства и удали потомков хана, и вместе с этим, делается попытка эту удали и геройство помирить с современным господствующим мирозерцанием. Отсюда выдумывание братаний в кенесаринском движении... пьеса, в основном, дающая идеализацию ханского строя» [85].

Эти комментарии к пьесе также показывают нам, как национальная история предполагала интерпретировать восстание под предводительством Кенесары Касымова. Казахские драматурги и историки были вольны в своих стремлениях писать произведения об антироссийских восстаниях XIX в. Антиколониальные восстания во главе с батырами были хорошими примерами борьбы казахского народа против двойного гнета чужеземных поработителей и местных коллаборационистов. Однако Кенесары Касымов был ханом. Его классовое происхождение не вписывалось в эту эпоху пролетарской борьбы против эксплуататоров.

Когда историки начали создавать казахскую национальную историю, они стремились показывать, что по своему характеру народные восстания батыров и восстание Кенесары не были одинаковы, хотя и были оба антироссийскими. Асфендиаров, ведущий казахский историк и последователь Покровского, не симпатизировал Кенесары хану. Согласно национальной истории, написанной Асфендиаровым в 1935 г., Кенесары Касымов начал восстание в результате обстоятельств. Другими словами, у него не было «прогрессивной политической программы». Из-за давления Кокандского ханства на юге он ушел на север Среднего жуза, где у него также имелись пастбища. Однако другие султаны, у которых были тесные связи с российской администрацией, уже заняли эти территории. Кенесары не видел другой альтернативы, кроме как восстать. Здесь не было речи об идеологии, трудящихся или народе. Он просто оказался в тупике. В конечном счете, восстание само по себе набрало обороты, и Кенесары повел «партизанскую войну». Движение расширилось и приобрело новых участников и сторонников [49, с. 167–170]. Асфендиаров учел тот факт, что, в отличие от Исатай батыра, Кенесары был ханом. Именно поэтому он добавил в своей книге это примечание:

«Совершенно ясно, что Кенесары, как крупный феодал, добивался ханской власти, в его действиях и мотивах его поведения реакционная сторона (особенно в борьбе с киргизами) ярко обнаруживается. Но это обстоятельство ни в коей степени не умаляет революционного характера движения казахских масс» [49, с. 170].

На следующих страницах он добавил, что Кенесары лишь стремился быть ханом, нападая на племена, не признающие его правления, такие, например, как жаппас, а также заняв пограничные с киргизами земли. Другими словами, лидер восстания мог быть реакционным или иметь личные интересы. В то же время восстание являлось массовым, и широкое участие крестьян-кочевников со временем изменило характер восстания от реакционно-монархического до прогрессивной классовой борьбы крестьянства.

В 1936 г., когда советская власть в Казахстане хотела подготовить книгу о своей республике к очередному Съезду Советов СССР, теория «добровольного подданства» казахов России в XIX в. была отмечена как «фальсификация». Царизм был изображен как «военно-феодальный империализм» и последовательно чернился, чтобы подчеркнуть достижения нового советского режима на последующих страницах. Борцы с колониальным режимом С. Датов и И. Тайманов, как обычно, имелись в содержании. Восстание К. Касымова же было вычеркнуто в последний момент⁴⁷. Этот сюжет был хорош для критики царского периода и изображения племенных восстаний против российских вооруженных отрядов как победных дней, но ведущая фигура не должна была быть ханом. Эта политика продолжилась и в последующие годы. Когда Шахматов работал над восстаниями 1840–1850-х гг. со своим коллегой А. Якуниным в первой половине 1939 г., тема К. Касымова и его восстания все еще отсутствовала в содержании. Похоже, что историки не хотели подчеркивать эту проблематичную фигуру⁴⁸.

Во второй половине 1939 г. казахский историк А. Маргулан, бывший в то время ассистентом, начал работу над «Восстанием казахов в 1837–1847 гг. (Кенесары Касымова)», собирая архивные материалы. Эти архивные источники, как предполагалось, были добавлены к своду материалов, подготовленных Институтом истории в Москве и КазФАН по истории Казахстана. Именно поэтому материалы, собранные Маргуланом, немедленно послали в Москву для анализа⁴⁹. Однако

⁴⁷ АП РК. Ф. 141. Оп. 1. Д. 10592. Л. 158. Сентябрь 1936 г.

⁴⁸ АП РК. Ф. 708. Оп. 3.1. Д. 788. ЛЛ. 43–45. 31 мая 1939 г.

⁴⁹ Эти материалы и текст о восстании, как предполагалось, составили отдельную книгу, и были включены в проект будущей четырехтомной истории Казахской ССР. АП РК. Ф. 708. Оп. 3.1. Д. 789. Л. 26. Первый квартал 1940 г.

собрание материалов по истории Казахстана, напечатанное в 1940 г., не включало эти источники по восстанию Кенесары [86]. Книга охватывает период только до 1828 г., хотя материалы по 1830–1840 гг. были уже готовы к публикации. Было очевидно, что Кенесары боролся против русских, все же этот аспект его сопротивления не может быть взят в качестве причины ее исключения, потому что все другие восстания, упомянутые в тексте, были также против русских⁵⁰. Будучи ханом с сильным характером и объединяя различные кланы благодаря личным качествам, он, возможно, был легко возведен в лидеры национального движения за независимость против неказахского государства. Однако с имеющимся изобилием батыров было бы сомнительно показывать хана лидером трудящихся масс. Именно поэтому Вяткин описал движение Кенесары как просто антиколониальное движение за национальное освобождение от «царской России» и «Кокандского и Хивинского ханств», без аспекта «революционной борьбы рабочего класса» [68, с. 286–290]. Тем не менее, споры вокруг Кенесары продолжались, и когда Общество изучения Казахстана, основанное решением СНК КазССР в феврале 1941 г., запланировало публикацию по «легендарным национальным героям», она все еще включала Кенесары Касымова⁵¹. Эти колебания продолжались до немецкого вторжения в Советский Союз в июне 1941 г. Во время Второй мировой войны, Кенесары был выдвинут как национальный лидер в одном ряду с батырами, чьи образы давно культивировались в качестве общенациональных героев. После войны споры о том, как интерпретировать восстание Кенесары, были возобновлены и длились до 1951 г. На осуждение Бекмаханова обычно указывают как на пример того, как советская историография рассматривала антироссийские восстания казахов. Личность Кенесары была спорной темой среди казахских интеллектуалов и официальных представителей партии еще задолго до дела Бекмаханова в 1951 г. Хотя это было популярное восстание, и он был хорошо известной фигурой среди казахов, классовая принадлежность Кенесары вызывала возмущение у местных большевиков с самого начала. Среди других известных антироссийских восстаний, которые были изучены и опубликованы советскими историками, восстание Кенесары было единственным спорным событием, и все потому, что во главе был хан, а не простой батыр.

Заклучение

В постсоветский период казахские ученые «восстанавливали» прошлое и популяризировали «потерянную главу» национальной истории [1, с. 231–232]. Одними из этих «потерянных глав» являются антироссийские восстания XIX в. Существует два важных предположения в этом понимании прошлого казахов. Одно из них утверждает, что восстания XIX в. были «национально-освободительными движениями». В таком случае предполагается, что эти национально-освободительные движения (или антироссийские восстания XIX в.), которые имели место в казахской степи, были нежелательными и даже запрещенными темами в советской историографии. Фактически же действительность была иная: эти восстания не имели общенационального характера, на самом деле это было лишь изобретением советской историографии, продвигавшей «общеказакость» этих восстаний на земле, где родоплеменная и региональная принадлежность были единственными причинами, объединявшими индивидуумов для общих целей. Антироссийские восстания казахских племен в XIX в. были популярными темами у казахских историков, которые стремились

⁵⁰ В дополнение к восстанию Кенесары секция истории занималась другими темами исследования, которые тоже можно назвать антироссийскими, такие как «Колониальный захват Прииртышья и Семиречья» и «Восстание казахов в 1916 году».

⁵¹ АП РК. Ф. 708. Оп. 5.1. Д. 673. ЛЛ. 15–16. 15 февраля 1941 г.

писать промарксистскую историю казахов в 1920-х и 1930-х гг. Пробуждение русской национальной историографии после 1934–1936 гг. не стало барьером для казахской национальной истории, подчеркивавшей антироссийские восстания XIX в. Историки в Алма-Ате продолжали изучать и издавать работы на тему восстаний. Национальный учебник истории, который был издан в 1941 г., широко касался этих событий. Советская политика нацистроительства преобразовала региональные антироссийские восстания XIX в., возглавляемые батырами, в события и фигуры общенационального масштаба. От этого советского инструмента построения гомогенного национального прошлого и идентичности в Казахстане не отказались и после обретения независимости в 1991 г. Еще больше батыров, уже более ранних веков, были добавлены в национальную историю как народные герои. Хотя в новых интерпретациях батыров был ослаблен акцент классовой борьбы и подчеркнуты их национальные побуждения, тема батыров осталась важным инструментом в деле нацистроительства. Эта преемственность свидетельствует об успехе советской политики в выборе правильных инструментов для создания современного национального самосознания. Это также демонстрирует, насколько сильно современное национальное самосознание народов среднеазиатских республик, входивших в прошлом в СССР, обязано советской политике нацистроительства и государственным программам модернизации.

Литература

- 1 Sabol, S. Kazak Resistance to Russian Colonization: Interpreting the Kenesary Kasymov Revolt, 1837–1847 // *Central Asian Survey*. – 2003. – Vol. 2/3. – N 22. – P. 231–252.
- 2 Black, C.E., ed. *Rewriting Russian History*. – New York: Vintage Books, 1962.
- 3 Keep, J., ed. *Contemporary History in the Soviet Mirror*. – London: Allen and Unwin, 1964.
- 4 Tillett, L.R. *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*. – Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1969.
- 5 Mazour, A.G. *The Writing of History in the Soviet Union*. – Stanford: Hoover Institution Press, 1971.
- 6 Heer, N. *Politics and History in the Soviet Union*. – Cambridge, MA: MIT Press, 1973.
- 7 Dubrovsky, A.M. «The People Need a Tsar»: The Emergence of National Bolshevism as Stalinist Ideology, 1931–1941 // *Europe-Asia Studies*. – 1998. – Vol. 50. – N. 5. P. 873–892.
- 8 Brandenberger, D. *National Bolshevism*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002.
- 9 Markwick, R.D. *Rewriting History in Soviet Russia: The Politics of Revisionist Historiography, 1956–1974*. – Basingstoke: Palgrave, 2001.
- 10 Козыбаев И.М. *Историческая наука Казахстана (40–80-е годы XX века)*. – Алматы: Қазақ университеті, 1992.
- 11 Гуревич Л. *Тоталитаризм против интеллигенции*. – Алматы: Караван, 1992.
- 12 Дискуссия по книге Бекмаханова Е.Б. «Казахстан в 20–40-е годы 19 века». Стенограмма. Июль 1948 года. – Алматы: Кенже Пресс, 2000.
- 13 Сизов С.Г. *Интеллигенция и власть в Советском обществе в 1946–1964 гг. Поздний сталинизм (1946 – март 1953 г.)*. – Омск: Сибади, 2001.
- 14 Капаева А.Т. *Культура и политика (Государственная политика в области культуры в Казахстане во второй половине 1940-х – 1991 гг.)*. – Алматы: Атамура, 2004.

- 15 Бекмаханов Е. Собрание сочинений в семи томах: Жизнь и деятельность ученого и история Казахстана. Т. 1. – Павлодар: ПГУ, 2005.
- 16 Мажитов С.Ф. Историк Ермухан Бекмаханов. – Астана: Фолиант, 2005.
- 17 Barfield, T.J. *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China.* –Oxford: Basil Blackwell, 1989.
- 18 Скрынникова Т. Харизма и власть в эпоху Чингиз-хана. – М.: РАН, 1997. – С. 149–200.
- 19 Blake R.P. and R.N. Frye. *History of the Nation of the Archers (The Mongols) by Grigor of Akanc // Harvard Journal of Asiatic Studies.* – 1949. – Vol. 12. – N. 3–4. – P. 269–399.
- 20 Cleaves, F.W. *The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc // Harvard Journal of Asiatic Studies.* 1949. – Vol. 12. – N. 3–4.– P. 400–443.
- 21 Reich, K. *Singing the Past.*–Ithaca and London: Cornell University Press, 2000.
- 22 Аса, М. *Kazak Turklerinin Destanlari ve Destancilik Gelenegi.*–Konya: Komen, 2002.
- 23 Липец Р. *Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе.* – М.: Наука, 1984.
- 24 Батырлар жыры. – Алматы: Қазақ көркем әдебиеті баспасы, 1939.
- 25 Орлов А.С. *Казахский героический эпос.* – М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1945.
- 26 Алпамыс // *Казахстан: Национальная энциклопедия.* Т. 1. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. – С. 192.
- 27 Валиханов Ч. *Исторические предания о батырах XVIII в. // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах.* Т. 1. – Алма-Ата: Главная редакция КСЭ, 1984. – С. 216–222.
- 28 Галиев В.З. *Хан Джангир и Орбулакская битва.* – Алматы: Гылым, 1998.
- 29 *Казахско-джунгарские войны // Казахстан: Национальная энциклопедия.* Т. 3. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. – С. 71.
- 30 Едильханова С.А. *Казахско-джунгарские взаимоотношения в XVII-XVIII веках.* – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
- 31 Касенов Е.В. *Век казахско-джунгарского противостояния.* – Павлодар: Еко, 2006.
- 32 *Карасай батыр // Казахстан: Национальная энциклопедия.* Т. 3. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. – С. 149.
- 33 *Богенбай // Казахстан: Национальная энциклопедия.* Т. 1. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. – С. 429–430.
- 34 *Муканов М.С. Этническая территория казахов в XVIII – начале XX веков.* – Алматы: Казахстан, 1991.
- 35 *Ер-Кабанбай // Казахстан: Национальная энциклопедия.* Т. 2. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. – С. 248.
- 36 *Кабанбай Қожақулы // Казахстан: Национальная энциклопедия.* Т. 3. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. – С. 4–6.
- 37 *Наурызбай // Казахстан: Национальная энциклопедия.* Т. 4. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2006. – С. 111.
- 38 *Отеген // Казахстан: Национальная энциклопедия.* Т. 3. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. – С. 246.
- 39 *Сарқожаев Н. Бөлек батыр: Тарихи-танымдық хикаяттар.* – Алматы: Рауан, 1998.
- 40 *Жанқожа // Казахстан: Национальная энциклопедия.* Т. 2. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. – С. 298.

- 41 Akiner, S. The Formation of Kazakh Identity: From Tribe to Nation-State. – London: Royal Institute of International Affairs, 1995.
- 42 Golden, P.B. Nomads and Sedentary Societies in Medieval Eurasia. – Washington, DC: American Historical Association, 1998.
- 43 Barfield, T.J. The Nomadic Alternative. Englewood Cliffs. – NJ: Prentice Hall, 1993.
- 44 Фазлаллах, Рашид ад-Дин. Огуз-намэ. – Баку: Елм, 1987.
- 45 Галузо П. Колониальная политика царского правительства в Средней Азии // Историк-марксист. – 1928. – № 9. – С. 128–133.
- 46 Галузо П. Туркестан – колония. – М.: Издание Коммунистического университета трудящихся Востока имени И.В. Сталина, 1929.
- 47 Лаврентьев В. Капитализм в Туркестане, буржуазная колонизация Средней Азии. – Л.: Издательство Коммунистической академии, 1930.
- 48 Резолюции 1-го Всесоюзного тюркологического съезда // Первый всесоюзный тюркологический съезд. – Баку: Бакинский рабочий, 1926. – С. 401–408.
- 49 Асфендиаров С.Д. История Казахстана. – Алматы: Қазақ университеті, 1993 (1935).
- 50 Жузы // Казахстан: Национальная энциклопедия. Т. 2. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. – С. 345–346.
- 51 Рязанов А.Ф. Восстания Исатая Тайманова (1836–1838). – Кызыл-Орда: Изд-во Общества изучения Казахстана, 1927.
- 52 Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797–1838 г.). – Кызыл-Орда: Изд-во Общества изучения Казахстана, 1928.
- 53 Вананг Н., Томсинский С. Экономическое развитие России: эпоха промышленного капитализма. – М.–Л.: Гос. изд-во, 1928.
- 54 Томсинский С.Г. Роль рабочих в пугачевском восстании // Красная новь. – 1925. – № 2. – С. 170–191.
- 55 Томсинский С.Г. О характере пугачевщины // Историк-марксист. – 1927. – № 6. – С. 48–78.
- 56 Томсинский С.Г. Крестьянское движение в феодально-крепостной России. – М.–Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1932.
- 57 Томсинский С.Г. Очерки истории феодально-крепостной России. Часть 1. Крестьянские войны в эпоху образования Империи. – М.–Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1934.
- 58 Сталин И. Заключительное слово товарища Сталина на Пленуме ЦК ВКП(б) 5 марта 1937 // Исторический журнал. – 1937. – № 3. – С. 18–27.
- 59 Караганда готовится к выборам // Правда. – 1937. – 26 сентября.
- 60 Ярославский Е. Невыполнение задачи исторического фронта // Историк-марксист. – 1939. – № 4. – С. 3–11.
- 61 Шунков В. Институт истории Академии наук СССР в 1940 году // Историк-марксист. – № 3. – 1941. – С. 155.
- 62 Казахская ССР // Большая советская энциклопедия. Т. 31. – М.: Советская Энциклопедия, 1937. – С. 588–591.
- 63 История СССР: краткий курс. Под ред. А.В. Шестакова. – М.: Гос. учебно-пед. изд-во, 1937.
- 64 Шестаков А. Основные проблемы учебника «Краткий курс истории СССР» // Историк-марксист. – 1938. – № 3. – С. 85–98.

- 65 Шахматов В. Земельные отношения во Внутренней (Букеевской) Орде в начале XIX в. // Известия КазФАН: серия историческая. – 1940. – № 1. – С. 31–61.
- 66 Якунин А., Шахматов В. Восстания в Казахстане в 50 годах XIX в. // Известия КазФАН: серия историческая. – 1940. – № 1. – С. 63–94.
- 67 Баймурзин А. Из истории захвата царизмом большой и средней орд // Известия КазФАН: серия историческая. – 1940. – № 1. – С. 95–107.
- 68 Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР: с древних времен по 1870 г. – Москва–Алма-Ата: ОГИЗ Госполитиздат, 1941.
- 69 Vasary, I. The Jochid Realm: The Western Steppe and Eastern Europe // The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age, eds. N. Di Cosmo, A. J. Frank, and P. B. Golden. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – P. 67–88
- 70 Асфендиаров С. О казахском эпосе // Казахстанская правда. – 1934. – 5 августа.
- 71 Курмангали К.С. Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. – Алматы: Гылым, 2001.
- 72 Логутов Н.А. Очерк родового быта казахов и распределение основных казахских родов на территории бывшей Семипалатинской губернии // Труды семипалатинских краеведов конца XIX – начала XX в. – Астана: Алтын кітап, 2007. – С. 171–202.
- 73 Красовский М.И. Образ жизни казахов степных округов. – Астана: Алтын кітап, 2007.
- 74 Коншин Н. Труды по казахской этнографии. – Астана: Алтын кітап, 2007.
- 75 Чулошников А.П. Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Часть первая. Древнее время и средние века. – Оренбург: Киргизское государственное издательство, 1924.
- 76 Масанов Н.Э. Мифологизация проблем этногенеза казахского народа и казахской nomadic культуры // Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 52–131.
- 77 Радлов В.В. Из Сибири // Радлов В.В. Тюркские степные кочевники. – Астана: Алтын кітап, 2007. – С. 5–180.
- 78 Golden, P.B. Migrations, ethno-genesis // The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age, eds. Di Cosmo, Frank and Golden. – Cambridge : Cambridge University Press, 2009. – P. 109–119
- 79 Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкент в 1800 году // Этнография казахов в записках российских путешественников начала XIX в. – Астана: Алтын кітап, 2007. – С. 7–83.
- 80 Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии // Этнография казахов в записках российских путешественников начала XIX в. – Астана: Алтын кітап, 2007. – С. 85–155.
- 81 Мейндорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару // Этнография казахов в записках российских путешественников начала XIX в. – Астана: Алтын кітап, 2007. – С. 157–235.
- 82 Sabol, S. Russian Colonization and the Genesis of Kazakh National Consciousness. – New York: Palgrave Macmillan, 2003. – P. 18–19.
- 83 Букейханов А. Материалы к истории султана Кенесары Касымова: воспоминания кара-киргиза Калигулы Алибекова о последних днях Кенесары. – Ташкент, 1923.

84 За пролетарский интернационализм в казахской драматургии: еще раз о «Хан Кене» // Казахстанская правда. – 1934. – 10 июля.

85 Кабулов И. Марксистско-ленинская критика казахской литературы // Казахстанская правда. – 1934. – 9 августа.

86 Материалы по истории Казахской ССР (1785–1828 гг.). – М.–Л.: АН СССР, 1940.

References:

1 Sabol S. Kazak Resistance to Russian Colonization: Interpreting the KenesaryKasymov Revolt, 1837–1847 // *Central Asian Survey*. – 2003. – Vol. 2/3. – №.22. – P. 231–252.

2 Black C.E., ed. *Rewriting Russian History*. – New York: Vintage Books, 1962.

3 Keep J., ed. *Contemporary History in the Soviet Mirror*. – London: Allen and Unwin, 1964.

4 Tillett L.R. *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*. – Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press, 1969.

5 Mazour A.G. *The Writing of History in the Soviet Union*. – Stanford: Hoover Institution Press, 1971.

6 Heer N. *Politics and History in the Soviet Union*. – Cambridge, MA: MIT Press, 1973.

7 Dubrovsky A.M. «The People Need a Tsar»: The Emergence of National Bolshevism as Stalinist Ideology, 1931–1941 // *Europe-Asia Studies*. – 1998. – Vol. 50. – N. 5. P. 873–892.

8 Brandenberger D. *National Bolshevism*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002.

9 Markwick R.D. *Rewriting History in Soviet Russia: The Politics of Revisionist Historiography, 1956–1974*. – Basingstoke: Palgrave, 2001.

10 Kozybaev I.M. *Istoricheskaia nauka Kazakhstana (40–80-e gody XX veka)*. – Almaty: Kazak universiteti, 1992.

11 Gurevich L. *Totalitarizm protiv intelligentsii*. – Almaty: Karavan, 1992.

12 Diskussia po knige Bekmakhanova E.B. «Kazakhstan v 20–40-e gody 19 veka». Stenogramma: Iuil' 1948 goda. – Almaty: Kenzhe Press, 2000.

13 Sizov S.G. *Intelligentsiia i vlast' v Sovietskom obshchestve v 1946–1964 gg. Pozdnii stalinizm (1946 – mart 1953gg.)*. – Omsk: Sibadi, 2001.

14 Kapaeva A.T. *Kul'tura i politika (Gosudarstvennaia Politika v oblasti kul'tury v Kazakhstane vo vtoroi polovine 1940-kh – 1991gg.)*. – Almaty: Atamura, 2004.

15 Bekmakhanov E. *Sobranie sochinenii v semi tomakh: Zhin' i deiatel'nost' uchenogo i istoriia Kazakhstana. T.1.* – Pavlodar: PGU, 2005.

16 Mazhitov S.F. *Istoriik Ermukhan Bekmakhanov*. Astana: Foliant, 2005.

17 Barfield T.J. *The Perilous Frontier: Nomadic Empires and China*. – Oxford: Basil Blackwell, 1989.

18 Skrynnikova T. *Kharizma i vlast' v epokhu Chingis-khana*. – M.: RAN, 1997. – S. 149–200.

19 Blake R.P., Frye R.N. *History of the Nation of the Archers (The Mongols)* by Grigor of Akanc // *Harvard Journal of Asiatic Studies*. – 1949. – Vol. 12. – N. 3–4. – P. 269–399.

20 Cleaves F.W. *The Mongolian Names and Terms in the History of the Nation of the Archers* by Grigor of Akanc // *Harvard Journal of Asiatic Studies*. 1949. – Vol. 12. – N. 3–4. – P. 400–443.

21 Reich K. *Singing the Past*. – Ithaca and London: Cornell University Press, 2000.

- 22 Aca M. Kazak Turklerinin Destanlari ve Destancilik Geleneği. – Konya: Komen, 2002.
- 23 Lipets R. Obrazy batyra i ego konia v tiurko-mongol'skom epose. –M.: Nauka, 1984.
- 24 Batyrlar zhyry. – Almaty: Khazakh korkem adebiyeti baspasi, 1939.
- 25 Orlov A.S. Kazakhskii geroicheski epos. – M.–L.: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1945.
- 26 Alpamys // Kazakhstan: Natsional'naia entsiklopediia. T. 1. Almaty: Kazak entsiklopediiasy, 2004. – S. 192
- 27 Valikhanov Ch.Ch. Istoricheskie predaniia o batyrakh XVIII v. // Valikhanov Ch.Ch. Sobranie sochinenii v piati tomakh. T. 1. – Alma-Ata: Glavnaia redaktsiia KSE, 1984. – S. 216–222.
- 28 Galiev V.Z. Khan Dzhangir i Orbulakskai bitva. – Almaty: Ghylym, 1998.
- 29 Kazakhsko-zhugarskie voyny // Kazakhstan: Natsional'naia entsiklopediia. T. 3. – Almaty: Kazak entsiklopediiasy, 2004. – S. 71.
- 30 Edilkhanova S.A. Kazakhsko-dzhungarskie vzaimootnosheniia v XVII–XVIII vekakh. – Almaty: Daik-Press, 2005.
- 31 Kasenov E.V. Vek kazakhsko-dzhungarskogo protivostoianiiia. – Pavlodar: Eko, 2006.
- 32 Karasai batyr // Kazakhstan: Natsional 'naia entsiklopediia. T. 3. – Almaty: Kazak entsiklopediiasy, 2004. – S. 149.
- 33 Bogenbai // Kazakhstan: Natsional 'naia entsiklopediia. T. 1. – Almaty: Kazak entsiklopediiasy, 2004. – S. 429–430.
- 34 Mukanov M.S. Etnicheskaia territoriia kazakhov v XVIII – nachale XX vekov. – Almaty: Kazakhstan, 1991.
- 35 Er-Kabanbai // Kazakhstan: Natsional 'naia entsiklopediia. T. 2. Almaty: Kazak entsiklopediiasy, 2005. – S. 248.
- 36 Kabanbai Kozhakuly // Kazakhstan: Natsional 'naia entsiklopediia. T. 3. – Almaty: Kazak entsiklopediiasy, 2005. – S. 4–6.
- 37 Nauryzbai // Kazakhstan: Natsional'naia entsiklopediia. T. 4. – Almaty: Kazak entsiklopediiasy, 2006. – S. 111.
- 38 Otegen // Kazakhstan: Natsional'naia entsiklopediia. T. 3. – Almaty: Kazak entsiklopediiasy, 2005. – S. 246.
- 39 Sarghozhaev N. Bulek batyr: Tarikhi-tanymdyk khikaiattar. – Almaty: Rauan, 1998.
- 40 Zhankozha // Kazakhstan: Natsional'naia entsiklopediia. T. 2. – Almaty: Kazak entsiklopediiasy, 2005. – S. 298.
- 41 Akiner, S. The Formation of Kazakh Identity: From Tribe to Nation-State. – London: Royal Institute of International Affairs, 1995.
- 42 Golden, P.B. Nomads and Sedentary Societies in Medieval Eurasia. – Washington, DC: American Historical Association, 1998.
- 43 Barfield, T.J. The Nomadic Alternative. Englewood Cliffs. – NJ: Prentice Hall, 1993.
- 44 Fazlallakh, Rashid ad-Din. Oguz-Name. – Baku: Elm, 1987.
- 45 Galuzo P. Kolonial'naia politika tsarskogo pravitel'stva v Srednei Azii // Istorikmarksist – 1928. – № 9. – S. 128–133.
- 46 Galuzo P. 1929. Turkestan – koloniia. – M.: Izdanie Kommunisticheskogo universiteta trudiashchikhsia Vostoka imeni I.V. Stalina, 1929.
- 47 Lavrent'ev V. Kapitalizm v Turkestane, burzhuaznaia kolonizatsiia Srednei Azii. – L.: Izdatel'stvo Kommunisticheskoi akademii, 1930.
- 48 Rezoliutsii 1-go Vsesoiuznogo tiurkologicheskogo s'ezda. // Pervyi vsesoiuznyi tiurkologicheskii s'ezd. – Baku: Bakinskii rabochii, 1926. – S. 401–408.

- 49 Asfendiiarov S.D. *Istoriia Kazakhstana*. – Almaty: Kazak universiteti, 1993 [1935].
- 50 Zhuzy // *Kazakhstan: Natsional 'naia entsiklopediia*. T. 2. – Almaty: Kazak entsiklopediiasy, 2005. – S. 345–346.
- 51 Riazanov A.F. *Vosstaniia Isataia Taimanova (1836–1838)*. – Kzyl-Orda: Izdatel'stvo obshchestva izucheniiia Kazakhstana, 1927.
- 52 Riazanov A.F. *Sorok let bor'by zanatsional 'nuiu nezavisiomost' kazakskogo naroda (1797–1838 g.)*. – Kzyl-Orda: Izdatel'stvo obshchestva izucheniiia Kazakhstana, 1928.
- 53 Vanag N., Tomsinskii S. *Ekonomicheskoe razvitie Rossii: epokha promyshlennogo kapitalisma*. – M.–L.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1928.
- 54 Tomsinskii S.G. *Rol' rabochikh v pugachevskom vostanii* // *Krasnaia nov'*. – 1925. – № 2. – S. 170–191.
- 55 Tomsinskii S.G. *O kharaktere pugachevshiny* // *Istoriik-marksist* – 1927. – № 6. – S. 48–78.
- 56 Tomsinskii S.G. *Krest'ianskoe dvizhenie v feodal 'no-krepostnoi Rossii*. – M.–L.: Gosudarstvennoe sotsial'no-ekonomicheskoe izdatel'stvo, 1932.
- 57 Tomsinskii, S. G. *Ocherki istorii feodal'no-krepostnoi Rosii. Chast' 1, Krest'ianskie voiny v epokhu obrazovaniia imperii*. – M.–L.: Gosudarstvennoe sotsial'no-ekonomicheskoe izdatel'stvo, 1934.
- 58 Stalin J.V. *Zakliuchitel'noe slovo tovarishcha Stalina na Plenum TsK VKP(b) 5 marta 1937* // *Istoriicheskii zhurnal*. – 1937. – № 3. – S. 18–27.
- 59 *Karaganda gotovitsia k vyboram* // *Pravda*. – 1937. – 26 sentiabria.
- 60 Iaroslavskii E. *Nevypolnennye zadachi istoricheskogo fronta* // *Istoriik-marksist*. – 1939. – № 4. – S. 3–11.
- 61 Shunkov V. *Institut istorii Akademii nauk SSSR v 1940 godu* // *Istoriik-marksist*. – № 3. – 1941. – S. 155.
- 62 *Kazakhskaiia SSR // Bol'shaia sovetskaia entsiklopediia*. T. 31. – M.: Sovetskaia entsiklopediia, 1937. – S. 588–591.
- 63 *Istoriia SSSR: kratkii kurs*. Pod red. A.V. Shestakova. – M.: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatel'stvo, 1937.
- 64 Shestakov A. *Osnovnye problemy uchebnika «Kratkii kurs istorii SSSR»* // *Istoriik-marksist*. – 1938. – № 3. – S. 85–98.
- 65 Shakhmatov V. *Zemel'nye otnosheniia vo Vnutrennei (Bukeevskoi) orde v nachale XIX v.* // *Izvestiia KazFAN: seriia istoricheskaiia*. – 1940. – № 1. – S. 31–61.
- 66 Iakunin A., Shakhmatov V. *Vosstaniia v Kazakhstane v 50 godakh XIX v.* // *Izvestiia KazFAN: seriia istoricheskaiia*. – 1940. – № 1. – S. 63–94.
- 67 Baimurzin A. *Iz istorii zakhvata tsarizmom bol'shoi i srednei ord* // *Izvestiia KazFAN: seriia istoricheskaiia*. – 1940. – № 1. – S. 95–107.
- 68 Viatkin M.P. *Ocherki po istorii Kazakhskoi SSR: s drevneishikh vremen po 1870 g.* – Moskva–Alma-Ata: OGIZ Gozpolitizdat, 1941.
- 69 Vasary I. *The Jochid Realm: The Western Steppe and Eastern Europe* // *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*, eds. N. Di Cosmo, A. J. Frank, and P. B. Golden. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – P. 67–88
- 70 Asfendiiarov S. *O kazakskom epose* // *Kazakhstanskaia Pravda*. – 1934. – 5 avgusta.
- 71 Kurmangali K.S. *Obychai i obriady kazakhov v proshlom i nastoiashchem*. – Almaty: Ghylym, 2001.
- 72 Logutov N.A. *Ocherk rodovogo byta kazakhov i razpredelenie osnovnykh kazakhskikh rodov na teritorii byvshei Semipalatinskoi gubernii* // *Trudy semipalatinskih kraevedov kontsa XIX – nachala XX v.* – Astana: Altyn kitap, 2007. – S. 171–202.

73 Krasovskii M.I. *Obraz zhizni kazakhov stepnykh okrugov.* – Astana: Altyn kitap, 2007.

74 Konshin N. *Trudy po kazakhskoi etnografii.* – Astana: Altyn kitap, 2007.

75 Chuloshnikov A.P. *Ocherki po istorii kazakh-kirgizskogo naroda v sviazi s obshchimi istoricheskimi sud'bami drugih tiurkskikh plemen. Chast pervaiia. Drevnee vremia i srednie veka.* – Orenburg: Kirgizskoe gosudarstvennoe izdatel'stvo, 1924.

76 Masanov N.E. *Mifologizatsiia problem etnogeneza kazakhskogo naroda i kazakhskoi nomadnoi kul'tury* // Masanov N.E., Abylkhozhin Zh.B., Erofeeva I.V. *Nauchnoe znanie i mifitvorchestvo v sovremennoi istoriografii Kazakhstana.* – Almaty: Daik-Press, 2007. – С. 52–131.

77 Radlov V.V. *Iz Sibiri* // Radlov V.V. *Tiurkskie stepnye kochevniki.* – Astana: Altyn kitap, 2007. – С. 5–180.

78 Golden, P.B. *Migrations, ethno-genesis* // *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*, eds. Di Cosmo, Frank and Golden. – Cambridge : Cambridge University Press, 2009. – P. 109–119

79 Poездka Pospelova i Burnasheva v Tashkent v 1800 godu // *Etnografiia kazakhov v zapiskakh rossiiskikh puteshestvennikov nachala XIX v.* – Astana: Altyn kitap, 2007. – S. 7–83.

80 Nazarov F. *Zapiski o nekotorykh narodakh i zemliakh srednei chasti Azii* // *Etnografiia kazakhov v zapiskakh rossiiskikh puteshestvennikov nachala XIX v.* – Astana: Altyn kitap, 2007. – С. 85–155.

81 Meindorf E.K. *Puteshestvie iz Orenburga v Bukharu* // *Etnografiia kazakhov v zapiskakh rossiiskikh puteshestvennikov nachala XIX v.* – Astana: Altyn kitap, 2007. – С. 157–235.

82 Sabol, S. *Russian Colonization and the Genesis of Kazakh National Consciousness.* – New York: Palgrave Macmillan, 2003. – P. 18–19.

83 Bukeikhanov A. *Materialy k istorii sultana Kenesary Kasymova: vospominaniia kara-kirgiza Kaligully Alibekova o poslednikh dniakh Kenesary.* –Tashkent, 1923.

84 *Za proletarskii intemationalism v kazaskoi dramaturgii: eshche raz o «Khan Kene»* // *Kazakhstanskaia Pravda.* – 1934. – 10 iulia.

85 *Kabulov I. Marksistsko-leninskaia kritika kazakskoi literatury* // *Kazakhstanskaia Pravda.* – 1934. – 9 avgusta.

86 *Materialy po istorii Kazakhskoi SSR (1785–1828 gg.).* – M.–L.: AN SSSR, 1940.

ХАРУН ЙЫЛМАЗ

Британ академиясының ғылыми қызметкері,
Квин Мэри Лондон университетінің дәріскері, PhD

СТАЛИННЫҢ КЕЗІНДЕ ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫНЫҢ БЕЙНЕЛЕРІН ЖАСАУ

Түйін

1930-шы жж. Қазақстанның ұлттық тарихының батырларын анықтауда ең маңызды қадамдар жасалды. Кеңестік Қазақстан мемлекетін құрушылар көрнекті батырларды жеке тайпа одақтар және аймақтық деңгейден ұлттық биіктікке көтерді. Бұл мақалада осы маңызды кезеңдегі қазақ ұлттық құрылысы тарихы қарастырылады.

Түйін сөздер: ұлттық тарихнама, ұлт құрылысы, батырлар, Кеңес Одағы, сталиндік.

HARUN YILMAZ
British Academy Research Fellow,
Lecturer of the Queen Mary University of London, PhD

CONSTRUCTION OF KAZAKH NATIONAL HEROES UNDER STALIN

Summary

In the 1930s, the most important step towards a national history in Kazakhstan was taken in the definition of national heroes. The Soviet Kazakh nation-builders elevated prominent batyrs attached to particular tribal unions and territories to all-national heroic figures. This article examines this important milestone in Kazakh nation-building.

Key words: national historiography, nation-building, batyrs, Soviet Union, Stalinism.

P.S. Представленная статья британского историка Х. Йылмаза отражает оригинальный исследовательский взгляд автора, а также традиции развития западной историографии, в том числе и по истории Казахстана советского периода. Автор следует концепции «нациестроительства», которая развивается с 1970-х годов. Возможно, что точка зрения западного исследователя вызовет дискуссию среди отечественных историков, которая, конечно же, только может послужить на пользу общей цели исследователей всех стран – поиску научной истины.

Статью перевела и подготовила к публикации СНС Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, к.и.н. Г.У. Орынбаева

УДК 930.221(574)

НИККОЛО ПИАНЧОЛА

доцент кафедры «Истории» Университета Лингнан, PhD (Гонгконг)

ЕВРОПЕЙСКАЯ И АМЕРИКАНСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ О ВЕЛИКОМ ГОЛОДЕ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье отражен историографический обзор и анализ фундаментальных проблем голода в Казахстане в период Советской власти (20-30-е гг. XX в.). Все теории и концепции зарубежных исследователей конца 1990-х – начала 2000-х годов основаны на архивных материалах, ставших доступными после распада СССР. Вместе с тем, голод в Казахстане представлен в сравнении с аналогичной ситуацией в России, Украине и вообще странах СНГ. Автор говорит об общесоветском голоде 1931-33 гг., потому что ситуация голодания была распространена в деревнях и провинциальных городах и была вызвана политикой реквизиции и насильственной коллективизации, охватывавшей весь Советский Союз.

В конце исследователь, говоря о характере голодной ситуации в СССР, отмечает, что в действительности голод не планировался, но использовался для подчинения сельского населения и изъятия у него экономических ресурсов, необходимых для государственной политики.

Ключевые слова: историография, великий голод, архивные материалы, реквизиция, насильственная коллективизация, продовольственный кризис, сталинская политика.

В Европе и Америке изучение голода в Казахстане, основанное на архивных материалах, ставших доступными после распада СССР, началось в конце 90-х годов. Исторические работы, ставшие результатом этих исследований, публиковались в последние десять лет во Франции, Италии, Германии и Соединенных Штатах. Великий голод в Казахстане совершенно не освещался за границей вплоть до 80-х годов, когда интерес к этой важной странице советской и среднеазиатской истории вновь начал пробуждаться. Этому появлению интереса способствовали первые исследования, появившиеся в советских исторических журналах в перестройку (за ними последовал значительный публицистический отклик в независимом Казахстане, который я не буду рассматривать в этой статье); публикации архивных документов в Казахстане в первой половине 90-х; осознание значения памяти о голоде и той роли, которую она могла сыграть во внутренней политике независимого Казахстана и в его отношениях с Россией (по аналогии с ролью памяти о голодоморе в общественном и политическом дискурсах независимой Украины).

До начала 90-х годов голод в Казахстане воспринимался как отдельная тема только Мартой Брилл Олкотт в ее книге «The Kazakhs» и в двух статьях, опубликованных отдельно несколько раньше [1]. Книга, вклад которой в постановку историографической проблемы голода на советской территории больше других, «Жатва скорби» Роберта Конквеста, уделяла Казахстану лишь маргинальное место, учитывая информированность того времени и гораздо больший масштаб украинских событий, с точки зрения человеческих жизней, а также важности для стабильности советского режима. В любом случае Конквест со всей очевидностью продемонстрировал чрезвычайную важность казахского голода и поставил задачу анализа голода в регионе с преобладанием пастбищной экономики [2]. Британский историк заключал: «Голод, в Казахстане в эти годы был вызван искусственно, тем же способом, как и в 1921 году, то есть он возник в результате безрассудного проведения политики, продиктованной чисто идеологическими соображениями. Но, в отличие от голода на Украине, голод в Казахстане не был организован преднамеренно» [2].

Одна из интерпретационных проблем при исследовании голода, заключается в том, следует ли рассматривать казахстанские события как результат особой политики в республике (или, по меньшей мере, как результат советской политики в отношении всех кочевых меньшинств в Союзе – среди которых казахи составляли абсолютное большинство), или же, напротив, это было результатом общесоветского подхода к сельскому населению, который в силу отдельных обстоятельств возымел столь разрушительные последствия в Казахстане. Как мы убедимся позднее, среди европейских и американских ученых сложился отчетливый консенсус в пользу второй версии.

С этой проблемой связаны еще две: относительное значение реквизиции скота и зерна в доведении казахов до границы выживания, и значение мер по насильственному и тотальному насаждению оседлости, запущенным одновременно с коллективизацией. По этим двум пунктам мнения расходятся радикальным образом, точно так же как имеются различные взгляды на конкретные механизмы, приведшие к массовым смертям: с точки зрения функционирования властной вертикали во время голода (и, соответственно, распределение ответственности за катастрофу между Москвой, республиканской властью и низшими административными органами), и с точки зрения микро-конфликтов среди

населения, которые предположительно ограничивали отдельные группы в доступе к скудным ресурсам, оставшимся в регионе.

С вышеперечисленными моментами связан вопрос о допустимости использования категории геноцида в описании сталинской политики, проводимой в отношении казахов, в начале 30-х годов. Среди западных историков в этом наблюдается полное единогласие – никто из них не использует термин «геноцид» в описании казахских событий.

И наконец, исследования, посвященные последствиям голода, пока еще находятся на начальной стадии. Это касается как последствий для казахстанской экономики и социума в непосредственно последующие годы (этот аспект в своей монографии затронула только Изабель Оайон), так и последствий в средне-долгой перспективе, в частности того, каким образом особенности механизмов и практик (административных и социальных) во время кризиса, повлияли на то, каким голод остался в памяти до и после крушения СССР.

Сравнительный голод. Как уже указывалось, о голоде в СССР в период 1931-33 гг. можно говорить как в единственном, так и во множественном числе. В единственном числе вполне правомерно говорить об общесоветском голоде 1931-33 гг., потому что ситуация голодания была распространена в деревнях и провинциальных городах и была вызвана политикой реквизиции и насильственной коллективизации, охватывавшей весь Советский Союз. Только население Москвы и Ленинграда, чье снабжение обеспечивалось в бесперебойном режиме в целях сохранения политической стабильности режима, не страдало от голода в первой половине 30-х гг. В целом, число страдающих в этот период от недоедания оценивается около 100 миллионов человек, примерно две трети от всего населения [3]. С другой стороны, вполне возможно и столь же правомерно обсуждать голод во множественном числе, потому что он не затрагивал все советские территории единообразно, да и сама государственная политика различалась от региона к региону. Согласно остающимся неточным оценкам разные проявления голода в СССР в начале 30-х гг. унесли почти шесть миллионов жизней, которые в основном сосредоточились на Украине (более половины всех смертей), в Казахстане (четверть смертей) и на Северном Кавказе [4]. На эти три региона пришлось почти 90% всех смертей. Сотни тысяч жертв пришлось и на другие районы России, в особенности на Волге (среди поволжских немцев) и на Урале. В категориях национальных групп, недоедание и эпидемии, связанные с голодом, убили примерно треть казахов и одну пятую украинцев, помимо сотен тысяч русских.

Таким образом, центральным вопросом интерпретации становится объяснение географической концентрации голодных смертей. Помимо этого очевидно, что для понимания этого явления, необходимо сравнить причины и развитие голода в разных регионах, выходя за пределы постсоветских «национальных историографий». Первое важное соображение подсказывается тем фактом, что наиболее пострадавшие регионы были одновременно традиционными производителями зерна (Казахстан в этом отношении только частичное исключение). Как объяснил Стивен Уиткрофт, в последние десятилетия царизма экономические трансформации и миграция населения усугубили разделение российской империи на регионы экспорта и импорта зерна. Население северной части территории (в которую входили крупнейшие городские и индустриальные центры страны – среди них Москва и Ленинград) не могло обеспечить само себя зерном локального производства и зависело от поставок из других регионов. В эту зону входили Ленинградская область, Карелия, центральный промышленный район (Москва, Иваново, Нижний Новгород), Белоруссия [5]. Другим макро-регионом, импортирующим зерно, был юг: Средняя Азия (кроме Казахстана) и Закавказье (Армения, Азербайджан и Грузия). В Средней Азии первостепенной для государства сельскохозяйственной продукцией был хлопок, зона засева которого получила серьезное расширение

как раз во время первой пятилетки. Эти два макрорегиона-потребителя были уравновешены тремя макрорегионами-производителями зерна: южный (Украина и Северный Кавказ – Новороссия, заселенная со времен Екатерины славянскими и немецкими колонистами), центральный (черноземные территории, Поволжье, населенное русскими, а также татарами, башкирами, немцами и другим нерусским населением) и восточный (Урал, Сибирь, Казахстан – в особенности северный – и, в меньшей степени, советский Дальний Восток) [6]. Факт состоит в том, что Казахстан, регион чистого перепроизводства зерновых, сыграл вероятно ключевую роль в возникновении голода.

Факторы, послужившие толчком к продовольственному кризису в СССР (1930-1933). Европейская и американская историографии едины в более или менее сходном видении причин, приведших к голоду в СССР в период 1931-1933 годов. Общим мнением историков теперь уже стало то, что сельскохозяйственная политика сталинской администрации сыграла в этом решающую роль. «Сплошная коллективизация», начатая зимой 1929-1930 гг., по замыслу Сталина и его приближенных была эффективным средством реквизировать зерно у крестьян и сосредоточить его в колхозах, где не только легче изымать зерно в пользу государства, но и все средства производства (скот, машины) практически находятся в руках государства. Тем самым коллективизация сулила крестьянам больше реквизиций и меньше зерна. Элемент экспроприации в проекте полной коллективизации был замаскирован социалистическими идеями о превосходстве коллективного сельского хозяйствования над индивидуальным и прочими, главенствующими тогда в Европе и Америке, теориями о превосходстве крупных производств над мелкими. Государство планировало инвестиции в деревню: в средства механизации (появление тракторов и других сельскохозяйственных машин должно было стать ключевым моментом плана коллективизации) и в трансформацию форм разделения и организации труда, с применением наиболее продвинутых социальных и производственных принципов. Коллективизация, таким образом, преподносилась (и интерпретировалась многими руководителями) как грандиозное предприятие по осовремениванию сельского хозяйства. Именно по этой причине ее поддерживали не только многочисленные партийные кадры, но и некоторые беспартийные специалисты-аграрии, которые видели в ней путь к рациональному и эффективному сельскому хозяйству, способному прокормить города и расширяющийся рабочий класс.

Коллективизация деревни совмещалась также с превентивными репрессиями тех, кто мог выступить против политики коллективизации. Раскулачивание заодно привело к депортации наиболее продуктивной части крестьянства. Между 1930 и 1933 годами в СССР около 2,25 миллионов крестьян было депортировано на крайний север, в Сибирь, в казахские степи, на Дальний Восток, где помещались в спецпоселениях, тяжелейшие условия проживания в которых привели к смерти тысяч людей и массовым побегам [7]. Реакция крестьян была как активной – сотни случаев открытого неповиновения, тысячи погибших чиновников и партийцев, так и пассивной – в подавляющем большинстве случаев крестьяне работали в колхозах спустя рукава («итальянская забастовка», о которой писала американский историк Д'Анн Пеннер) [8]. Кроме того, чтобы ни за что не отдавать свое добро государству, крестьяне забили невероятное количество голов скота в 1930-м, в первый год коллективизации. Много скота также исчезло по нелегальным схемам, организованным ответственными за его реквизицию, и окончил свой путь на городских базарах [9]. Меньше скота – означало меньше тягловой силы для вспахивания полей.

Эти четыре фактора (реквизиция, депортация наиболее сильной части крестьянства, заметное уменьшение поголовья скота, широко распространенный отказ от работы в колхозах) привели к сильному сокращению объемов зерна в

собственности у крестьян: его и производилось меньше (между 1930 и 1932 гг. на Украине площадь засеваемых земель упала почти вдвое), и тем более меньше оставалось в руках у крестьян (в 1928 году реквизиции затрагивали примерно 15% урожая, в годы голода превысили 30%, а во второй половине 30-х гг. колебались между третью и половиной) [10]. Погодные условия не были сколько-нибудь заметной причиной самого голода, но обусловили момент его наступления: после прекрасной погоды в 1930-м году, которая дала собрать превосходный урожай и внушила властям иллюзию о правильности их выбора в пользу коллективизации, в 1931-м случилась засуха, и в 1932-м тоже оставались неблагоприятными, хотя и в меньшей степени [11, pp. 119-123, 439-440].

Реквизиции в любом случае играли главенствующую роль, что очевидно демонстрируют очаги голода, наиболее представленные в тех зонах, где государство сосредотачивало свои заготовки. Русский историк Виктор Кондрашин провел в Поволжье более 600 интервью в конце 1980-х и начале 1990-х, из них только пять человек не провели прямой связи между реквизициями зерна и голодом [12]. В 1931 году, при невысоком урожае, государственные заготовительные организации собрали 23 миллиона тонн зерна из 69 тонн зерна произведенных во всем Союзе, еще 5 миллионов тонн были экспортированы [13]. В глазах московских властей реквизиции становились жизненно необходимы для выживания советского государства; с начала кризиса в индустриализации, уравнивать растущий внешний долг можно было только экспортом сырья, а сложности со снабжением городов вызвали весной 1932 года городские бунты и забастовки.

«Продовольственные затруднения», как это определяли в официальных документах, начали распространяться по всей территории СССР начиная уже с 1930 года. Непосредственный голод наступил в Казахстане осенью 1931 года, а на Украине - с лета 1932. Именно в этих регионах было самое большое число смертей, там был зафиксирован самый высокий уровень смертности населения (годовой уровень смертности среди сельского населения на Украине в 1933 году почти в три раза превышал уровень в РСФСР) [14], и там случаи голода приняли качественно другой характер, нежели общесоветское голодание. В украинском случае ключевую роль сыграли национальный вопрос и геополитическое расположение региона.

Национальный вопрос и использование голода на Украине. Для историков вне СССР хрестоматийным «великим голодом» сталинского периода – а многие годы и вообще единственным доступным для исследования - является голод на Украине. Европейские и американские ученые, занявшиеся голодом в Казахстане, имплицитно или эксплицитно сравнивают события в этой республике с трагедией, параллельно разворачивавшейся на Украине. Поэтому представляется необходимым совершить краткий обзор историографии этого вопроса в европейско-американской историографии. Общим мнением о советских случаях голода является то, что они не были организованы государством: напротив, голод был непредвиденным следствием той политики, которую Москва проводила в отношении реорганизации сельского производства. Тем не менее, некоторые историки считают, что с осени 1932 года украинский голод стал использоваться государством для принуждения крестьян к работе в колхозах и к передаче всех зерновых запасов. С этого момента голод приобретает новое качество, оправдывающее его квалификацию как отдельно стоящего явления (в Украине появляется отдельное слово для обозначения этого события – Голодомор – из слов обозначающих голод и убийство).

Необходимо учитывать определенные факторы, присущие украинскому случаю: это была главная житница СССР, а соответственно и центр борьбы за зерно; среди всех регионов СССР именно здесь оставалась сильнейшая националистическая традиция, которая изрядно помешала большевикам во время Гражданской войны и заставила их на практике применить принципы национальной политики, провозглашенные в 20-х годах; отчасти по этой же

причине Украина стала советской республикой, где с наибольшей решимостью и успешностью проводилась политика коренизации, число украинских кадров на руководящих постах превосходило аналогичные показатели во всех прочих национальных республиках [15]; по причине двух последних факторов, Украина стала единственной республикой СССР, где в 1920-е годы развилось сильное течение «национал-коммунизма» [16]; Украина являлась самой западной частью СССР, занимала самую геополитически острую позицию: она становилась непосредственно прифронтовой территорией в случае войны (подписание польско-советского пакта о ненападении в июле 1932 года не меняло этой конструкции). Именно по всем этим причинам Сталин писал Кагановичу в августе 1932 года, что «самое главное сейчас Украина», что Партия, органы государственной власти и даже республиканский ОГПУ были заражены национализмом и инфильтрованы польскими шпионами в такой степени, что Москва рисковала «потерять Украину» [17].

К голоду на Украине привела следующая логика. Государство сосредоточило реквизиции в основных областях, производящих зерно (Украина, Дон, Кубань, Поволжье), там и применялись наибольшие репрессии. В 1931 году реквизиции сконцентрировались на Украине (в частности по причине засухи, поразившей Сибирь и северный Казахстан), где государство забрало 42% урожая: это количество вызвало нарушение производственного цикла и лишило крестьян зернового посевного запаса [18]. Концентрация реквизиций вызвала и рост крестьянского сопротивления (сравнимого с сопротивлением в областях наименьшей укорененности советской власти, в частности в кочевых зонах Средней Азии). В июне 1932 года Сталин развил тему, которую Терри Мартин назвал «национальной интерпретацией» сопротивления. Сталин полагал, что крестьяне образуют «резервистскую армию» любого националистического движения, и в особенности это относится к украинцам, наиболее многочисленной «крестьянской нации» в СССР. Диктатор был убежден, что их сопротивление государственной политике хлебозаготовкам (реквизиции зерновых) и коллективизации, настоящий «саботаж» советского строя, было вызвано в частности националистическими настроениями. Эта же интерпретация была позднее расширена и на другие национально-социальные группы, в первую очередь на кубанских и донских казаков, которые были сочтены враждебной режиму социальной группой уже во время Гражданской войны [18]. В ноябре Молотов и Каганович были направлены особоуполномоченными руководить заготовками в основных хлебных областях. Каганович прибыл 1 ноября на Кубань, в Ростов-на-Дону, Молотов – на Украину [19]. Среди принятых мер, теперь хорошо известных историкам, был запрет на ввоз каких-либо товаров для деревень, которые не выполняли норм заготовки. Многие деревни эта мера обрекала на вымирание от голода. Таким образом, решение использовать голод, искусственно раздувая его масштабы в целях «научить колхозников уму-разуму» (как выразился один чин), восходит к осени-зиме 1932 года. Во второй половине декабря Сталин потребовал «коренного перелома в хлебозаготовках» (постановление Политбюро от 19 декабря) [20]. Каганович на этот раз был делегирован на Украину, во главе десятков уполномоченных Партией и ОГПУ. 29 декабря по его инициативе Политбюро ЦК КП(б)У приняло директиву, в которой колхозам предписывалось сдать все имеющееся зерно, в том числе и семенные фонды. Эти решения приговаривали к смерти миллионы украинских крестьян, уже находившихся на грани выживания после нескольких лет реквизиций, их следствием был рост оттока населения из деревень [21].

Москва отказывалась предоставлять какую-либо помощь большей части страдающих от голода областей вплоть до весны 1933 года. Это еще более увеличивало масштабы голода. Национальные коммунистические элиты обвинялись в защите интересов крестьян перед государством и по сути в потворстве

крестьянскому сопротивлению. Так, в декабре 1932 года Политбюро одобрило два тайных декрета, которые осуществляли в одной только Украине поворот на 180 градусов в официальной политике национального вопроса, принятой всего десять лет назад. Подавляющее большинство смертей относится к периоду с осени 1932 года до урожая 1933 года. По подсчетам украинского историка Станислава Кульчицкого, до осени 1932-го число жертв составляло около 150 000; общая же численность смертей, относимых к украинскому голоду 1932-1933 гг., составляет около 3 240 000 [21].

Голод использовался как орудие не для простого уничтожения как можно большего числа украинцев, а в целях подчинения украинских крестьян, хотя бы ценой их уничтожения. При этом Сталин и его окружение рассматривали отказ от работы в колхозах как объективную попытку обречь на голод города, заводы и армию – и, следовательно, подорвать основы государственной власти.

Противостояние между крестьянами и государством, в котором последнее использовало голод как орудие, имело последствия и для национальной политики. Последствия были наиболее сильными там, где сочетались три фактора: (1) где национальные коммунисты были многочисленны и их сотрудничество с Партией и обществом было глубоким: иными словами, где в предыдущие годы коренизация аппарата власти проходила наиболее успешно; (2) где национальная традиция была особенно сильна, как, впрочем, и традиция крестьянского сопротивления во время Гражданской войны; (3) в наиболее геополитически уязвимых областях – соответственно, в основном советский запад. Другая область, критичная с геополитической точки зрения – русский Дальний Восток на границе с Маньчжурией, оккупированной Японией [22] - была очень мало населена и не играла большой роли в производстве зерна (следовательно, там не проводились масштабные хлебозаготовки; наоборот, в 1933 году зерно направлялось туда для сохранения спокойствия) [22]. Единственной областью, где сходились все три условия, была Украина: ее государственный аппарат был наиболее подвержен коренизации, там присутствовала сильная националистическая традиция, и Украина была пограничной областью, находящейся вблизи двух наиболее вероятных противников СССР в потенциальной будущей войне – Германии и Польши.

Голод в Казахстане. Наиболее важное исследование продовольственного кризиса в СССР в начале 1930-х годов, опубликованное Уиткрофтом и Дэвисом в 2004 году, голоду в Казахстане уделяется немного места. Два британских историка, тем не менее, перечислили основные факторы, которые попали в фокус исследования. Первым в списке идет разрушительный эффект, который коллективизация и депортация части населения оказали на казахскую социально-экономическую организацию, удаленную от нового колхозного режима так далеко, как ни одно другое крестьянское общество в других областях СССР. По мнению Уиткрофта и Дэвиса, депортация баев в 1928 году была «своего рода раскулачиванием», имевшим целью «покорение казахского народа в целом». Вторым фактором, внесшим свой вклад в усугубление голода, стало насильственное оседание, особенно начиная с 1931 года. Третий пункт – полное обобществление скота, и вообще всех животных в собственности казахов, приведшее к массовым смертям. Четвертое – перекрытие государством всех традиционных каналов продовольственного обмена (продукты казахского сельского хозяйства менялись на зерновые, выращиваемые славянскими крестьянами в степях) посредством подавления деревенских базаров и реквизицией зерна у крестьян-славян, подпадающих под высочайшие хлебозаготовительные квоты. Пятое – реквизиция скота, которая еще более уменьшила его поголовье [23].

Первой монографией, опубликованной за пределами бывшей советской республики и посвященной исключительно явлению голода в Казахстане, стала

книга Изабель Оайон «Седентаризация казахов в СССР при Сталине» [24]. Книга Оайон, основанная на материалах из ЦГА РК в Алматы, на треть посвящена депортации сельских элит в 1928-1929 гг. (дебаизация). Оайон выделяет те признаки, на основании которых производилась депортация баев, и подчеркивает важность кланово-племенного фактора, как в применении репрессий, так и в сопротивлении по отношению к ним. Монография Изабель Оайон внесла значительный вклад в освещение мер по введению оседлости, подчеркнув наличие «технократической» фазы, предшествовавшей политической. В рамках этой фазы выдвигались менее амбициозные планы, но она была очень короткой, всего через несколько месяцев меры по введению оседлости стали частью плана всеобщей коллективизации. После второй фазы (быстрой, жестокой и подчинявшейся ходу коллективизации, с 1930 по 1931 год) наступила третья – распределение по территории и по хозяйственным отраслям выживших после голода беженцев [25]. Эта третья фаза заняла период с 1932 года до конца десятилетия: исследование Оайон стало первым, уделившим внимание последствиям голода и прослеживанием маршрутов возвращения беженцев, и с большим отрывом опережает все прочие в анализе последней – и наиболее важной – фазы седентаризации. Оайон анализирует методы и ход организации возвращения беженцев и описывает новую экономику, возникшую в республике сразу после голода [24, p. 175, 277-355].

Оайон показывает, что начиная с 1929 года (и следовательно с первой, «технической», фазы) седентаризация затрагивала казахов, уже ставших жертвами кризиса аграрной экономики. Эта «прелюдия» к седентаризации затронула в 1929 году только 8 000 казахов из рода Адай (Западный Казахстан), обедневших в результате прошлогоднего «джута» (четверть этого числа пришлось репатриировать из Туркменистана, куда они переместились в поисках пропитания). Ведомство, которое занималось этими первичными мерами, предусматривало постепенный охват ими всего кочевого населения (именно в 1929 году областное управление приняло планы по расширению седентаризации на все население). Эти первые планы по введению оседлости чрезвычайно важны для понимания эволюции значения слова «оседание» в представлении руководства; даже более важны, чем конкретные меры, осуществленные в этой первой фазе. В отличие от всех последующих, эти первичные меры седентаризации проводились Переселенческим Управлением под эгидой Наркомата земледелия и Совнаркома Казахской республики. Оайон показала насколько планы Переселенческого Управления, затрагивавшие 84 300 семей, были реалистичней, чем планы по введению оседлости одновременно с коллективизацией. Они также учитывали взаимосвязь между землепользованием и состоянием окружающей среды: план 1929 года предполагал освободить от пастухов центральную засушливую часть республики (включая части Уральского, Актюбинского, Кустанайского, Гурьевского, Акмолинского, Каркаралинского, Сырдарьинского округов, Кызыл-Орды и Каракалпакии). Кочевникам предназначалась полоса оседлости, расположенная между пустынями и засушливыми степями Центрального Казахстана (зона, определяемая экологическими признаками, а не административным делением) и пахотной землей. С самого начала кочевников, оставшихся без скота, направляли в зоны, находившиеся уже много лет в центре колонизационных проектов, как, например, зона Голодной степи. Четверть адаевцев были направлены в район Жетысай – на самом юге Чимкентской области, на границе с Узбекистаном, где предполагался большой подъем производства хлопка. Адаевцы-беженцы сначала подвергались депортации их собственной элиты (первым делом, согласно Охайон, депортировали «старейшин клана») [24]. Оайон так резюмирует значение этих первичных мер по седентаризации:

В первую очередь миграционно-седентаризационным мерам подвергались наиболее бедные и голодные слои населения, которые в их процессе и результате получали (в лучшем случае) питание, кров и предметы первой необходимости. Этот подход, заключающийся в том, что ухудшение условий жизни некоторой социальной группы, использовалось для того, чтобы предложить их улучшение, в вопросе оседлости предвосхитил те методы, которые будут использоваться начиная с 1932 года для седентаризации всего казахского населения [24, р. 157-168].

Перечисляя причины, развязавшие голод, Оайон концентрируется преимущественно на реквизиции скота, которую считает ключевым фактором [24, р. 168]. Как и все западные исследователи голода, Оайон подчеркивает, что Голощекин несколько раз предпринимал попытки уменьшить квоты реквизиций для республики. Столь распространенное в казахстанской историографии мнение об ответственности Голощекина, который своими действиями способствовал голоду, не находит отклика в исследованиях европейских и американских историков. Голощекин, хотя и был жестоким исполнителем приказов Москвы, возможно, предвидел, что катастрофа вызванная реквизициями, будет угрожать его собственному положению, и потому пытался смягчить наиболее жесткие требования Москвы [26, р. 216-219]. Бегство казахов за пределы республики началось уже осенью 1931 года, к этому моменту голод уже распространился по всей территории Казахстана, хотя отдельные районы республики были поражены голодом уже в 1930 году. Время наступления голода в Казахстане достаточно парадоксально, потому что осенью, сразу после урожая, хлеб всегда был в наибольшем количестве; конечно, это количество будет меньше, если иметь в виду бремя хлебозаготовок. Если сравнить население Казахстана в январе 1930 года с январем 1934 года, то падение составит 1,7 миллиона человек. Оценки погибших, принятые у европейских и американских историков, колеблются между 1,15 и 1,5 миллионами человек (около трети населения), в то время как европейское население Казахстана уменьшилось вероятно на 240-260 тысяч (8-9% населения) [27]. Снижение численности сельского населения было еще больше (2,2 миллиона), потому что многие казахи перемещались в города в поисках пропитания и сотнями тысяч покидали республику, в поисках спасения направляясь в Китай, в Сибирь, даже в центральную Россию. Но систематического демографического исследования о численности жертв в Казахстане никто из западных историков не проводил – эту ситуацию должна исправить работа Стивена Уиткрофта – пока еще не законченная.

В том, что касается причин трагедии, западные историки выделяют три главных фактора. Некоторые называют первой причиной голода в Казахстане политику насильственного введения оседлости, которой подверглись все кочевые народы СССР в 1930-е годы, - по сути запланированное уничтожение кочевничества. Переход большей части населения к оседлой жизни (кочевой или полукочевой образ жизни вели 75-80% казахов) был организован и проведен руководством Компартии Казахстана, по приказу или с одобрения Москвы (хотя процесс принятия решений в отношении этой политики в конце 1929 года пока еще не окончательно прояснен историческими исследованиями). Дэвис и Уиткрофт говорят о седентаризации как об одной из ключевых причин катастрофы [28]. Климатический фактор систематически пока никем не анализировался, хотя архивные данные указывают на то, что засуха 1931 года, поразившая север и восток Казахстана, где были сосредоточены ключевые области по хлебозаготовкам (более половины всех заготовок), могла бы сыграть роль в усугублении кризиса – но только в случае отказа Москвы от снижения квот хлебозаготовок по запросам республиканского руководства [28].

Работы автора данной статьи [29, с. 79-113] и диссертация Сары Кэмерон [30] не поддерживают мнение о том, что существенные меры по введению

оседлости принимались до наступления голода, а сосредотачиваются на факторе, касающемся всего сельского населения СССР: хлебозаготовок. Серьезные меры по седентаризации были предприняты только на финальной стадии голода и относились к трудоустройству в не пастушеских отраслях сотен тысяч беженцев, которые потеряли все и часто покидали пределы Казахстана, возвращаясь уже только с лета 1933 года («третья фаза» насильственной седентаризации, уже упоминавшаяся выше). Эти меры начали применяться в 1932 году (по меньшей мере на бумаге, когда были созданы первые комиссии, предназначенные решать эти задачи) и продолжали вплоть до конца 1930-х годов. Хлебозаготовки, напротив, сразу стали играть очень важную роль. Нормы по хлебозаготовкам для казахских пастухов в 1930 году были так же высоки, как и для хлеборобов Поволжья [31]. Для пастухов вводились столь высокие нормы потому что казахская диета включала пшеницу и другие злаки, которые частично возделывались самими казахами, а частично выменивались и покупались у оседлого населения. Обмен, сперва между казахами и казаками, затем между казахами и славянскими крестьянами, играл важную роль начиная с 17 века, когда царская Россия впервые ступила в среднеазиатскую степь. Сначала в северных степях, затем постепенно и на всей колонизирующейся территории, казахи продавали соль, скот (овец и лошадей), животные продукты, изделия, и в свою очередь покупали злаки, хлеб, муку и мануфактуру, произведенную в России (в первую очередь ткани, табак, бумагу, различные изделия из дерева и металла) [32]. Хлебозаготовители периода коллективизации разрушили эту жизненно важную сеть обменов, отбирая зерно «у всех, у кого оно есть», как рассказывал впоследствии Молотов [33]: разумеется, казахи входили в ту часть сельского населения, которая владела значительными запасами зерна. Хлебозаготовительная политика имела приоритет с большим отрывом перед всеми прочими мерами, предпринимаемыми государством в кампаниях 30-х годов. Сталин уделял особенное, почти маниакальное внимание ходу хлебозаготовительных кампаний. Согласно Роберту Дэвису, судя по переписке Сталина с ближайшими сподвижниками, ход кампании по реквизиции скота, напротив, вызывал у него лишь маргинальный интерес [34, р. 121-139.]. Многие казахстанские руководители, среди которых и сам Голощекин (как показывает письмо районного секретаря Сталину весной 1930 года, обнаруженное недавно Сарой Кэмерон в Архиве Президента Республики Казахстан), считали назначение высоких норм хлебозаготовок округам с исключительно пастушеским населением главной причиной их обнищания [35].

Прямые реквизиции скота стали другим решающим фактором, который выделяет – как мы уже имели возможность заметить ранее – анализ Изабель Охайон [24, р. 224]. Животные составляли главное богатство казахов, а реквизиции, уже значительные в 1930 году, на следующий год приняли массовый размах, в том числе – вероятно - чтобы компенсировать падение поголовья скота на остальной территории Союза. В 1931 году жесточайшие нормы заготовок мяса и скота привели к окончательной разрухе животноводчества и несомненно ускорили наступление продовольственного кризиса. Нормы по мясу поднялись на 20% с 1929 года к 1930-му, подойдя к цифре в 2,8 миллиона тонн; на следующий год они взлетели до 4,7 миллиона тонн, чтобы затем резко упасть до 0,9 миллиона в 1932-м и 0,4 миллиона в 1933-м – что отражало факт быстрого истощения резервов скота, еще оставшихся в республике [36]. Чтобы понять происходящее в республике, необходимо установить судьбу этих миллионов голов скота, реквизированных в Казахстане между 1930 и 1934 годами. Одно из постановлений сентября 1931 года предполагало, что 37% скота должно было оставаться в пределах Казахстана: другими словами, постановление санкционировало вывоз около двух третей реквизированного в республике скота, чтобы прокормить города и, видимо, возместить потери, вызванные коллективизацией в других районах СССР [37].

Между реквизициями хлеба и скота была определенная функциональная связь. В своей книге 2009 года я предполагал, что возможно назначение высоких норм хлебозаготовок имело положительную сторону в глазах местной власти, с точки зрения реквизиции скота и оседания населения: чтобы отдать комиссиям хлеб, пастухам приходилось обменивать или продавать свой скот, направляя большие количества его в руки оседлого населения и делая его, тем самым, более доступным для реквизиционных отрядов. Для последних всегда представляли проблему гигантские пространства Казахстана, которые ожидали любого, стоило только покинуть центры концентрации населения, где и размещались все государственные учреждения. Обнищание пастухов, потеря ими скота - собственного капитала и смысла их кочевых перемещений, вынуждали их верить свою судьбу государству, которое прокормит и трудоустроит в колхоз, на завод, на шахту. Эта гипотеза ожидает своего подтверждения (или опровержения) архивными материалами, которые прольют свет на бюрократические отношения между разными уровнями власти [36].

Если мы сосредоточимся на проблеме хлеба, станет ясно, почему казахи пострадали в наибольшей степени в сравнении с другими кочевыми и пастушескими племенами во время коллективизации. Высокие нормы хлебозаготовок для Казахстана объяснялись тем, что республика рассматривалась потенциальным полюсом производства хлеба [38], в отличие, например, от Киргизии – еще одной республики, населенной в основном пастухами-кочевниками, к которым применялись аналогичные меры по введению оседлости, но голод там не разразился [38]. Седентаризация имела второстепенное значение в глазах как Москвы, так и республиканской администрации, в сравнении с борьбой за хлеб, которая для Сталина и его ближайших сподвижников была борьбой за само выживание режима. Три года – с 1930 по 1933 – седентаризация в Казахстане топталась на месте; работы по возведению так называемых «точек оседания», поселений для оседающего населения, куда предполагалось селить бывших кочевников, осталось в значительной степени на бумаге. Седентаризация укладывалась в логику контроля и огосударствления казахского села, чье население в большой мере уклонялось от советских институтов образования, налогообложения и военного призыва вплоть до начала коллективизации. Мэтью Пейн подчеркивал идеологическую составляющую седентаризации, а также намерение задействовать население в большом модернизаторском проекте, который, по мнению американского историка, ни Голощекин, ни Кремль не забывали ни разу, даже в разгар голода. Пейн пересматривает значение «второй фазы» седентаризации (хотя документальная база представляется мне несколько скудной), и утверждает, что в период 1930-32 гг. в ход были пущены значительные меры, затронувшие десятки тысяч казахов.

В том, что касается индивидуальной ответственности за катастрофу на разных уровнях исполнения приказов, Пейн считает, что центральную роль выполняли директивы Москвы – частично нереалистичные, частично циничные – и их конкретное исполнение местными кадрами, настроенными указаниями центра на маргинализацию коренного населения. Голощекин и краевая администрация в Алма-Ате ограничивались передачей директив и противоречивых сигналов из Москвы [39]. Выводы Пейна в основном совпадают с заключениями моих собственных исследований. В своей монографии я делаю вывод, что массовые смерти казахов во время голода стали последствием решений центра, который не доверял информации с периферии и не интересовался человеческой ценой проводимой им политики. Тот факт, что смертность была выше всего среди казахов, из всех национальностей республики, зависел не только от директив Москвы, но и от реализации этих директив чиновниками в самом низу властной пирамиды. Эти чиновники выполняли указания таким образом, чтобы распределить вред от кремлевских распоряжений между разными слоями населения, с целью минимизировать риск для самих себя

(карьеры или просто выживания). В этой оптике казахи – бывшие кочевники без скота, нуждающиеся в продовольственной поддержке со стороны государства – были сочтены наименее полезными для выполнения плана по производству зерновых, который Москва спускала в районные администрации [26, р. 474].

Динамика отношений между директивами центра и местной спецификой оказалась в фокусе недавних исследований немецкого историка Роберта Киндлера. Киндлер заострил свой анализ на динамике насилия на местном уровне, которая с его точки зрения определяет ход и развитие голода, понятого комплексно – как социальный, экономический и продовольственный кризис. По Киндлеру прибегание к крайним формам насилия со стороны как политической полиции (чекистов), так и кочевников с крестьянами по отношению к представителям государства, диктовалась тем, что обе стороны ожидали от противника массового применения насилия. Киндлер отсылает к социологической литературе о практике насилия (например, к работам Г. Попитца, Я.-Ф. Реемтмы и Й. Хельблинга), которая указывает на то, что недостаточно анализировать практики насилия только в терминах явной мотивации действующих лиц (общества или институций); этот подход привел бы исключительно к анализу политических и экономических интересов противостоящих сторон. Социология же насилия учит, что насилие следует понимать как социальный феномен со своей собственной динамикой. Киндлер описывает тот порочный круг, который возгонял по нарастающей ожесточение между государственными органами и обществом, подвергаемым реквизициям, коллективизации и насильственной седентаризации, вплоть до самых крайних форм насилия, вспыхнувших в «фрагментарную гражданскую войну». Киндлер также пытается выйти за пределы описания сельского населения, как единственной жертвы. Сокращение продовольственных ресурсов послужило толчком к борьбе за выживание, в которой сообщества, семьи и отдельные индивидуумы боролись друг с другом за возможность выжить. Исследование Киндлера таким образом приписывает жертвам их собственное автономное действие, утверждая, что конфликты между голодавшими играли свою роль в распространении голода или, по меньшей мере, в определении его жертв. Немецкий ученый считает, что динамика этого конфликта «внутри» социума, пораженного голодом, стало одним из факторов, осложнившим переосмысление памяти об этой трагедии в казахском обществе перед падением СССР и после [40].

Сара Кэмерон также не обошла вниманием вопрос насилия, проанализировав ситуацию на границе между Казахстаном и Синьцзяном, которую в годы реквизиций и коллективизации пересекло около 200 000 человек, бежавших из СССР. Кэмерон показала, что насилие, развязанное государственными органами вдоль этой восточной границы СССР, оказалось значительно сильнее, чем меры применяемые на западных границах к бегущим в Румынию или Польшу от коллективизации и голода. Только за 1930 год в долине реки Или пограничниками и ОГПУ было убито более тысячи человек, пытавшихся незаконно перебраться в Китай, часто уже в преследовании, на китайской территории. Насилие применялось ко всем беженцам независимо от их пола и возраста. Первый раз за многие десятилетия граница между Казахстаном и Синьцзяном, всегда открытая для прохода людей, скота и товаров, оказалась закрытой. Клановые и семейные связи между двумя сторонами, часто важные в экономической деятельности – торговле чаем и другими товарами – начали рваться из-за жестоких действий государства. Кэмерон показывает, что здесь, в отличие от советского Запада, администрация должна была иметь дело с одним населением чрезвычайно мобильным и привыкшим к сезонным миграциям, в том числе и через границу, потому что его экономическая деятельность – пастушество – могло зависеть от быстрого перемещения скота. Как Киндлер для всей республики, так и Кэмерон в данном случае объясняет насилие, развернувшееся на границе, как результат местных инициатив, молчаливо поддержанных как республиканской

администрацией, так и Москвой (американская исследовательница отсылает к недавно опубликованным документам, демонстрирующим тот особый интерес, с которым Сталин следил за развитием событий на китайско-советской границе в Средней Азии) [41].

Голод и многонациональный характер Казахстана. Одним из выводов моего исследования [26, р. 492] стало то, что для понимания динамики голода необходимо, с одной стороны, учитывать последствия того, что к моменту коллективизации население казахской степи на треть состояло из европейских крестьян; а с другой – чтобы понимать уязвимость казахов перед продовольственным кризисом, вызванным коллективизацией, нужно учитывать причины срединного периода, а в особенности – экономические и демографические последствия кризиса 1914-1920-х годов.

Казахская сельская местность долгое время была наиболее заселенной европейскими колонистами из всех пастбищных территорий советской Азии. В некоторых ее частях (особенно в Семиречье) европейская иммиграция привела к вытеснению казахов на худшие земли. Кризис, разразившийся с Первой мировой войной, достиг своего пика в убийствах десятков тысяч мятежников в 1916-1917 годах и суровыми вспышками голода в период 1917-1922 гг. (сперва в Семиречье, а затем в северо-западных степях). Сотни тысяч казахов лишились жизни во время подавления мятежа и в результате голода, а выжившие пребывали на грани жизни и смерти все двадцатые годы. Именно по причине агрикультурной колонизации и массового присутствия крестьян-европейцев в Казахстане наблюдалась самая прочная экономическая взаимосвязь между пастушеским и земледельческим сектором экономики края. Обмен, впрочем, был несимметричным – кочевники больше зависели от продуктов земледелия, чем крестьяне – от животноводства. В двадцатые годы как из-за жестокого подавления мятежа 16-го года, так и из-за конфликтов в связи с землепользованием, Казахстан оказался на первом месте среди советских республик по уровню конфликтности между разными социально-этническими группами. Политика «позитивной дискриминации», используемая советской властью и обеспечивавшая титульным нациям преимущественный доступ к экономическим ресурсам, не могла смягчить межэтническую напряженность. Кроме того, несмотря на политику «деколонизации» государственный и партийный аппараты (в особенности репрессивные институты, как например ОГПУ) оставались по большому счету в руках европейцев, которые во многих случаях составляли большинство даже в административных ведомствах низшего уровня, в районах населенных преимущественно казахами. Прибытие тысяч спецуполномоченных из европейской части России во время коллективизации, естественно, не способствовало преодолению этого неравенства, наследия царской политики.

С учетом этой предыстории, можно утверждать, что казахи массово умирали во время коллективизации по причине целой серии взаимосвязанных процессов. Растущий дефицит зерна спровоцировал большее обнищание пастухов, чем крестьян, с тех пор как – это уже обсуждалось выше – казахские округа получили максимальные нормы по хлебозаготовкам. Кочевники, чтобы сдать хлеб государству, должны были приобретать его, продавая или обменивая свой скот. Кроме того, они оказались лишены «прав на доступ» к пище (если использовать терминологию Амартии Сена) [42], в том числе и потому, что не имели и минимальных отношенческих ресурсов (контактов с административной пирамидой, где большинство составляли не казахи) для доступа к продовольственной помощи (семена, скот), которую начали распределять из центра после признания тяжести кризиса. Как я писал в другой своей работе, «в поисках средств к выживанию, общество расщепилось на первичные составляющие в борьбе, где сильнейшие завладевали скудными имевшимися ресурсами. Враждебность, вызванная памятью

о насильственных действиях в период 1916-1922 гг., делала из социального барьера между казахами и европейцами баррикаду в этой борьбе. Однако и другие социальные деления, например генеалогические различия между разными родоплеменными казахскими группами, становились источником напряженности» [43]. В ходе 1931 года реквизиции скота, использовавшиеся Москвой для компенсации колоссального падежа скота в 1930 году и проводившиеся посредством дальнейшего сосредоточения кочевников в крупных животноводческих колхозах, лишили большую часть казахского населения последних средств к существованию. Вторая половина 1931 года стала периодом, в который массовые смерти от болезней, связанных с недоеданием, начали распространяться по всей республике, в то время как полтора года назад они еще были географически ограничены. По этой причине и в европейско-американской историографии периодизация голода начинает свой отсчет с 1931 года [44].

Национальная политика в республике имела множество пересечений с экономическими реформами, запущенными с 1928 года. С моей точки зрения определяющим фактором всей ситуации было то, что «экспроприационный» кризис, вызванный коллективизацией и реквизициями, случился в тот момент, когда новая советская национальная политика еще не успела преодолеть колониальное наследие в государственном аппарате, где большинство по-прежнему составляли не казахи, занимавшие ключевые посты (в особенности в репрессивном аппарате). Это уже следующий вопрос, повлияли ли кризис экономической политики в селе, сопротивление населения и голод на национальную политику в Казахстане, по аналогии с тем, как это случилось на Украине.

В своей фундаментальной монографии Терри Мартин дает отрицательный ответ на этот вопрос, выделяя существенные различия в подходах, принятых в Казахстане и на Украине в этот ключевой момент советской истории. Мартин указывает на то, что в конце 1933 года новый секретарь Казахстанского крайкома партии, армянин Мирзоян, просил у Москвы гарантий его решению придерживаться прежней национальной политики. Интересное обстоятельство: этот запрос был вызван тем, что русские в местных органах власти Казахстана громко требовали прекращения политики «позитивной дискриминации», поощрявшей казахов в госаппарате, апеллируя к повороту в нацполитике, случившемуся на Украине за несколько месяцев до того. Сталин ответил Мирзояну, что хотя верность казахских коммунистов Москве и коммунистической идее была пока менее сильной, чем на Украине, ситуация в Казахстане была объективно менее беспокойной, чем там. Поэтому политика коренизации в Казахстане продолжалась, так же как и в Закавказье и в Поволжье. В своем ответе Сталин ясно указал на то, что причиной отличной политики на Украине является ее близость к границе, самой геополитически опасной в СССР [45].

В своем обращении к вождю Мирзоян среди прочего упоминал также отличающуюся ситуацию в обществе и Партии, говоря о «исключительной слабости коренизации в правительственном аппарате, крайней отсталости национальной [казахской] культуры, слабом развитии национальных и производственных кадров, культурной отсталости казахских масс» [46]. С учетом слабости казахского национализма, сопротивление коллективизации и реквизициям – которое, тем не менее, имело место и было достаточно ожесточенным, даже в сравнении с сопротивлением деревни в других советских республиках – не рисковала быть воспринятой Сталиным, как «национальное сопротивление». Стоит также вспомнить, что все уменьшающееся число (и в царскую эпоху и после, во время гражданской войны) интеллигенции и высоких руководителей среди казахских национальных кадров, по сравнению с украинской ситуацией, привело к их почти полному уничтожению уже в конце 1920-х годов. Как уже упоминалось, атака на базовые общественные структуры среднеазиатского общества началась

раньше, чем на советском Западе. В конце 20-х годов большевистское руководство констатировало, что в Средней Азии не случилось той социальной революции, которая произошла в славянских регионах СССР, где слои крупных земельных собственников были практически полностью уничтожены крестьянской революцией 1917 года. Именно по этой причине Филипп Голощекин утверждал, что в среднеазиатской республике общество тоже должно пройти через «маленький Октябрь». Начиная с 1928 года репрессировались интеллигенты и казахские руководители на ответственных постах, верность которых не подтверждалась Москвой. С началом атаки на традиционную структуру казахских аулов стали уничтожать оставшихся интеллигентов и казахских националистов (поначалу их только сажали или выслали) – целью кампании 1928 года, по словам одного начальника, была «борьба против крупных феодалов, баев, Алаш-Орды, антисоветских элементов и националистической интеллигенции в Казахстане» [47]. Большая мягкость в отношении интеллигенции и «национал-коммунистов» на советском Востоке во время голода и продолжение политики коренизации стали продолжением жесткой политики, применявшейся ранее.

Вопрос о характера голода. Благодаря возвращению памяти, о голоде начиная с конца 1980-х – начала 1990-х, благодаря большому числу публикаций (в том числе и зарубежных) [48] и политическим событиям на постсоветской Украине, когда администрация президента Ющенко поставила перед международным сообществом вопрос о признании характера голода за голодом 1932-1933 гг., среди украинских историков (из них основными фигурами в данной теме являются Станислав Кульчицкий, Юрий Шаповал и Валерий Васильев) сформировался консенсус по поводу Голодомора – более или менее в той интерпретации, которую мы приводили выше. Согласно большинству украинских историков, на почве голода, охватившего многие части СССР после коллективизации и реквизиции, на Украине советская власть намеренно создала с 1932 года «карательный голод» посредством чрезвычайных мер, вызвавших в буквальном смысле колоссальное количество смертей [48, р. 35-77].

В недавней статье, а затем и в своей общей истории СССР, Андреа Грациози придерживается той же интерпретации, подкрепляя ее данными недавних исследований американской историографии (в частности речь идет об идеях Терри Мартина о «национальной интерпретации» Сталиным крестьянского сопротивления) [49]. Голод можно считать антиукраински-направленным в той степени, в которой чрезвычайные меры были вызваны восприятием сопротивления как сопротивления национального, со стороны крестьянства и украинизированного местного партийного и государственного аппарата (что стало также причиной волны арестов в этих структурах и остановки украинизации кадрового состава; одновременно было остановлено культурная и языковая поддержка украинского меньшинства в России). Даже если на самой Украине поддержка украинского языка и советско-украинской культуры продолжалась, но в меньших масштабах, после репрессий в руководящих и национальных кадрах; это переставало быть центром госпропаганды, как было в 1920-е [50]. Гибель пятой части украинского населения таким образом была вызвана решением использовать голод в антиукраинских целях на основе «национальной интерпретации» кризиса, разработанной Сталиным во второй половине 1932 года. Эта картина подходит под определение геноцида как «намерение уничтожить, полностью *или частично*, какую-либо национальную <...> группу *как таковую*», из Конвенции ООН о геноциде (1948) [51].

Казахстанский случай отличается довольно сильно, по причинам двух видов: отличия в развитии ситуации голода, и другой политической и культурный контекст в Казахстане по сравнению с Украиной. Мы уже упоминали, как разница

в условиях (политических, геополитических, экономических и социальных) между двумя республиками привела к тому, что Сталин и московская власть не восприняли казахское сопротивление реквизициям и коллективизации как национальное сопротивление; потому и «национальная политика» не подверглась повороту в той же мере, в какой это случилось на Украине, потому, в конечном итоге, историки и не утверждали, что в среднеазиатской республике голод использовался как орудие уничтожения, превратившись в какой-то момент в «карательный голод». Это вызвано отсутствием самого важного пункта, который позволяет ученым говорить, в случае Украины, о геноциде.

Историки, поддерживающие тезис о геноциде в украинской истории, предоставили за последние годы материалы и аргументы, которые легитимизируют эту позицию с юридической точки зрения. Тем не менее, не очень точная формулировка Конвенции ООН 1948 года не позволяет применять ее в историческом анализе для категоризации случаев массового уничтожения людей. В гуманитарных науках чаще используется другая концепция геноцида, более «узкая», обозначающая как геноцид политику, направленную на полное уничтожение группы людей, по признакам определяемым исполнителями; невыполнение этого плана может обуславливаться исключительно внешними факторами [52]. В украинском случае, как и в казахском, намерением советского правительства не было убийство наибольшего возможного числа украинцев или казахов, как относящихся к той или иной национальности. Использование голода в качестве орудия уничтожения (речь шла о массовых смертях прогнозируемых и случившихся в результате последствий принятой политики) имело целью политическое подчинение сельского населения и получение полного контроля над его ресурсами, а не ликвидацию целой социальной или национальной группы населения, как таковой. По этой причине все европейские и американские историки, занимающиеся казахстанским голодом, и заметная часть историков голода украинского – не используют категорию геноцида.

Подавляющее большинство исследователей великого советского голода 1931-1933 годов сегодня сходятся в том, что это явление «не было случайным, но не было и сознательно спланированным» большевистской властью [6, p.109]. Оно не было случайным, потому что политика всеобщей коллективизации и реквизиции толкнула всю систему к кризису и голоду. Для населения этот кризис был продовольственным, а для советской экономической системы – был кризисом производства, и представители власти, очевидно, были гораздо больше обеспокоены этим вторым аспектом, как отмечали современники. Чтобы противостоять этому кризису, сталинское руководство приняло конъюнктурные решения, которые привели к гибели миллионов человек. Кроме того, высшее руководство не могло не осознавать, благодаря потоку информации с периферии, последствий своих действий. Итак, голод не планировался, но использовался для подчинения сельского населения и изъятия у него экономических ресурсов, необходимых для государственной политики. Крестьянам не оставалось «другого выбора, как работать на правительство за минимум питания, или медленно умирать от голода. <...> Умение правительства, таким образом, свелось к правильному использованию орудия голода», писал Аттолико, посол Италии в Москве, 11 июля 1933 года, ознакомившись с отчетами немецких агрономов, незадолго до этого вернувшихся из объезда деревень [53]. Эта общая картина видоизменялась по-разному в зависимости от воздействия региональных факторов. На Украине – этом средоточии «битвы за хлеб» между государством и крестьянством – согласно господствующей интерпретации европейских и американских исследователей голод использовался сознательно для расширения масштабов массового

вымирания людей и тем самым удушения сопротивления крестьянства, активного и пассивного, по отношению к государственной политике. Относительно Казахстана, напротив, западные исследователи пришли к выводу (уже почти единогласному), что человеческие жертвы стали той ценой, которую Кремль был осознанно готов заплатить за достижение собственных целей: социального переустройства, политического и экономического контроля над регионом.

Литература

1 Martha Brill Olcott, "The Collectivization Drive in Kazakhstan", *Russian Review* 40/2. –1981. – 122-142; id., "The Settlement of the Kazakh Nomads", *Newsletter of the Commission on Nomadic Peoples* 8 (1981): 12-23; id., *The Kazakhs*. – Stanford: Hoover Institution Press, 1987; Халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. 31 мамыр-1 маусым 2012 жыл / Голод в Казахстане: трагедия народа и уроки истории. Сборник материалов международной научной конференции. – Астана. – 31 мая - 1 июня 2012 года / *Great Famine in Kazakhstan: tragedy of the nation and the lessons of history. International scientific conference collection of materials*. – Astana. – May 31st – June 1st, 2012. – Астана: Институт истории государства, 2012. – 458 с.

2 Conquest R. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. – New York: Oxford University Press, 1986 // Конвест Р. Жатва скорби: советская коллективизация и террор голодом / Перевод И. Коэн, Н. Май. – London, Overseas Publications Interchange, 1988.

3 Stephen G. Wheatcroft, "Towards Explaining Soviet Famine of 1931–3: Political And Natural Factors In Perspective" // *Food & Foodways*. – 2004. – 12/2 – 107.

4 Conquest P. *The Harvest of Sorrow*, 306 // Конвест Р. Жатва скорби); российские демографы Андреев, Дарский и Харькова в начале 1990-х оценивали число жертв голода в 8,5 миллионов // Evgenij Andreev et al., «L'histoire de la population de l'URSS 1920-1959 // *Annales de démographie historique* (1992). – P. 61-150. Основываясь на, вероятно, наиболее точных подсчетах на сегодняшний день, Роберт Дэвис и Стивен Уиткрофт оценили избыточную смертность в четырехлетие с 1930 по 1933 год в 5,7 миллионов человек. Ср. Robert W. Davies and Stephen G. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-33. The Industrialization of Soviet Russia*. Vol. 5 (Houndmills & New York: Palgrave Macmillan, 2004), 415 // Дэвис Р., Уиткрофт С. Годы голода. Сельское хозяйство СССР, 1931-1933. – М.: РОССПЭН, 2011.

5 Полный список всех областей, входящих в разные регионы, а также статистика и оценки урожая, реквизиций и смертности – см. на сайте, созданном под руководством Р. Дэвиса и С. Уиткрофта: <http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/faculty/harrison/archive/hunger/>.

6 Wheatcroft, *Towards Explaining Soviet Famine of 1931–3*, 109-110.

7 По поводу репрессий, связанных с коллективизацией, см. Ивницкий Н.А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928-1933 гг.). – М.: Институт российской истории РАН, 2000. Наиболее исчерпывающие и современные работы по спецпоселениям: Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930-1960. – М.: Наука, 2003, и Lynne Viola, *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements*. – Oxford: Oxford University Press, 2007. Согласно Земскову в годы голода – 1932 и 1933 – умерли из-за голода и болезней около 240 000 крестьян-спецпоселенцев (12% от общего числа). В этот же период около 423 000 депортированных сбежало из мест поселения.

8 D'Ann R. Penner, "Stalin and the Ital'janka of 1932-1933 in the Don Region", *Sahiers du monde russe*, 39/1-2 (1998): 27-68. Напротив, Стивен Уиткрофт полагает, что пассивное крестьянское сопротивление, хотя и имело место, но не оказало никакого воздействия на наступление и протекание голода. Британский ученый считает, что в 1932 году аграрная «забастовка» была скорее страхами

большевистской власти, чем реальностью. По поводу крестьянского сопротивления см.: Lynne Viola, *Peasant Rebelsunder Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. – Oxford: Oxford University Press, 199 // Виола Л. Крестьянский бунт в эпоху Сталина: Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. – М.: РОССПЭН, 2010, и Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization*. – Oxford: Oxford: University Press, 1994 // Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне: социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. – М.: РОССПЭН, 2001.

9 Омаров М. Расстрелянная степь. История Адаевского восстания 1931 года по материалам ОГПУ. – Алматы: Гылым, 1994. – С. 26.

10 Graziosi Andrea, *L'Urss di Lenin e Stalin. Storiadell'UnioneSovietica, 1914-1945*. – Bologna: IlMulino, 2007. – 334.

11 Davies, Wheatcroft, *The Years of Hunger, 119-123, 439-440* // Дэвис Р., Уиткрофт С. Годы голода.

12 Кондрашин В. В., Пеннер Д. Голод: 1932-1933 годы в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани). – Самара-Пенза: Самарский государственный университет, Пензенский педагогический государственный университет, 2002. – С. 66, 139. Книга Кондрашина и Пеннер – лучшее исследование по голоду в РСФСР, где им в основном были затронуты Поволжье, Дон и Кубань.

13 Werth, *La grande famine*, 117.

14 Graziosi, *L'Urss di Lenin e Stalin*, 352-353. Следует отметить, что до конца 1936 года Казахстан входил в РСФСР.

15 Терри Мартин определил СССР, как первое евразийское государство, сделавшее системной политикой позитивную дискриминацию. Ср. Terry Martin, *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*. – Ithaca: Cornell University Press, 2001 // Мартин Т. Империя «положительной деятельности». Нации и национализм в СССР, 1923-1939. – М.: РОССПЭН, 2011.

16 Самым заметным представителем национал-коммунизма стал нарком просвещения (с 1927 года) Микола Скрипник, покончивший собой в 1933 году. Лазарь Каганович, впоследствии один из главных исполнителей политики использования голода как инструмента уничтожения крестьянства, был в 1925 году направлен в Киев для «украинизации» партии. Даже боротьбисты, подвергшиеся чистке в 1922 году за «националистические отклонения», были восстановлены на высших постах в республике (боротьбисты были левым крылом украинских социалистов-революционеров, вышедших из партии для поддержки большевиков). Среди них самыми заметными деятелями были Александр Шумский, два года бывший наркомом просвещения, и Григорий Гринько, который занял пост председателя Госплана Украины. Украинизация Партии на Украине прошла успешно: в 1924 году только 33% членов Украинской Партии были этническими украинцами, а уже в 1933 году этот уровень поднялся до 60%. Ср. Paul R. Magocsi, *A history of Ukraine: the Land and its People*. – Toronto: University of Toronto Press, 2010. – 574; по поводу украинского национал-коммунизма, ср. James E. Mace, *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933*. – Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, 1983.

17 Хлевнюк О. (сост.). Сталин и Каганович: переписка 1931-1936 гг. – М, РОССПЭН, 2001; – С. 273. <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Stalin Kaganov.php>.

18 Алексеенко И.И. Репрессии на Кубани и Северном Кавказе в 30-е гг. XX века. – Краснодар: Краснодарский информационный научно-методический центр, 1993.

19 Васильев В., Шаповал Ю. Командиры великого голода: поездки В. Молотова и Л. Кагановича в Украину и на Северный Кавказ. 1932-1933 гг. – Киев: Генеза, 2001.

20 Kessler Gijs, *The Peasant and the Town: Rural-Urban Migration in the Soviet Union, 1929-1940*. PhD dissertation. – Florence: European University Institute, 2001.

- 21 Кульчицкий С. Голод 1932-1933 гг. в Украине как геноцид. - Киев, 2005. – С. 196.
- 22 В 1931 году японцы завоевали Маньчжурию, на следующий год было создано марионеточное государство Маньчжоу-Го, во главе которого был поставлен последний китайский император из династии Цин – Пу И.
- 23 Davies R. W., Tauger M. B., Wheatcroft S. G. «Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932-1933» // *Slavic Review*, Vol. 54. – 1995. – No. 3. – 655 p.
- 24 Ohayon I., *La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline. Collectivisation et changement social (1928-1945)*. – Paris: Maisonneuve et Larose, 2005; Огайон И. Седентаризация казахов при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945). – Алматы: Санат, 2009. Книга издана по-русски в Казахстане, но перевод не всегда точен и не вполне верно передает исходный текст.
- 25 Надо отметить, что периодизация у Огайон немного отличается, она объединяет первые две фазы периода 1929-1931 гг., противопоставляя их второй – более долгой фазе возвращения и устройства беженцев.
- 26 Pianciola Niccolt. *Stalinismo di frontiera. Colonizzazione agricola, sterminio di nomadi e costruzione statale in Asia Centrale (1905-1936)*. – Rome: Viella, 2009. – 474 p. В октябре 1930-го года Секретарь Партии Казахстана был единственным советским руководителем, пытавшимся уменьшить квоты хлебозаготовок после того, как последние уже были снижены Москвой (Кремль на эти запросы отвечал отрицательно).
- 27 Максудов [Бабеньшев] Сергей оценивал число смертей среди казахов в 1,45 миллиона человек. Ср. его *Миграции в СССР в 1926-1939 годах*, *Cahiers du Monde Russe* 40/4 (1999): 770-775, 789-792; Роберт Дэвис и Стивен Уиткрофт. – *The Years of Hunger*, // *Годы голода 412-415* утверждают, что число погибших в Казахстане из-за голода составляет от 1,3 до 1,5 миллионов человек, но они включают сюда также крестьян славянского происхождения // Изабель Огайон приняла низшую оценку, утверждая, что число жертв среди казахов составило 1,15-1,42 миллиона // Ohayon, *La sédentarisation des Kazakhs*, 268 // Огайон И. *Седентаризация казахов при Сталине*.
- 28 Davies, Wheatcroft, *The Years of Hunger*, 321-326 // Дэвис Р., Уиткрофт С. *Годы голода. Сельское хозяйство СССР, 1931-1933*. – М.: РОССПЭН, 2011.
- 29 Pianciola Niccolt, “Famine in the steppe. The collectivization of agriculture and the Kazakh herdsmen, 1928-1934,” *Cahiers du monde russe*. – 2004. – 45/1-2. – P. 137-192 (сокращенная версия этой статьи на русском опубликована в «Казахстан и Россия: общества и государства» / Под ред. Д. Фурмана. – М.: «Права человека», 2004; Pianciola, *Stalinismo di frontiera*.
- 30 Cameron Sarah, *The Hungry Steppe: Soviet Kazakhstan and the Kazakh Famine, 1921-1934*. PhD dissertation. - Yale University 2011.
- 31 Стенограмма совещания ЦК ВКП (б) по хлебозаготовкам (14.09.1930) // РГАСПИ. Ф. 82. Оп.2. Лл. 61/1-39, приведенную В. П. Даниловым (отв. ред.) в *Трагедия советской деревни: коллективизация и раскулачивание; документы и материалы в 5 томах. 1927-1939. Том 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930*. – М.: РОССПЭН, 2000. – 619 с.
- 32 Панорамный обзор функций торговли в образовании приграничного общества в степи, ср. Malikov Yuriy, *Tsars, Cossacks, and Nomads. The Formation of a Borderland Culture in Northern Kazakhstan in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. – Berlin: Klaus Schwarz, 2011. – P. 212-251.
- 33 Чуев Ф. *Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника Ф. Чуева*. – М, Terra, 1991. – 376 с. Как мы уже знаем, Молотов руководил «в поле» несколькими хлебозаготовительными кампаниями в период 1928-1932 гг., особенно на Украине.
- 34 Robert W. Davies, *Stalin as Economic Policy-Maker: Soviet Agriculture, 1931-1936*, in Sarah Davies and James Harris, eds., *Stalin: a New History*. – Cambridge: University Press, 2005.

35 ГАРФ. Ф. 6985, оп.1, д. 4, л. 154 «Доклад о заготовках».

36 Pianciola, *Stalinismo di frontiera*, 468-476. Мэтью Пейн в недавней статье представляет крайнюю версию этой позиции, приписывая низшим чинам еще большую автономию по сравнению с краевой администрацией, возглавляемой Голощекиным. Ср. Matthew Payne, "Seeing Like a Soviet State: Settlement of Nomadic Kazakhs, 1928-1934", в *Writing the Stalin Era: Sheila Fitzpatrick and Soviet Historiography* / ред. Golfo Alexopoulos, Julie Hessler, Kirill Tomoff. – London: Palgrave Macmillan, 2011. – P. 59-86.

37 Выступление наркома земледелия СССР Я. А. Яковлева на XVI съезде Партии (июнь-июль 1930 г.): XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков): стенографический отчет. – М, 1930. – С. 584; Abylchožin Ž. "Collettivizzazione, carestia e fine delnomadismo: Kazakhstan, 1929-35", в Marco Buttino, a cura di, *In fuga. Guerre, carestie e migrazioninel mondocontemporaneo*. – Napoli: L'ancora del Mediterraneo, 2001. – P. 148; Для Кэмерон этот фактор тоже является центральным в объяснении распространенности голода в Казахстане, особенно в сравнении с другими советскими республиками, населенными как пастухами, так и земледельцами – как Киргизстан и Туркменистан // Cameron, *The Hungry Steppe*, 174.

38 Сравнение с Киргизией см. Pianciola, *Stalinismo di frontiera*, cit., p. 377-381, 430-446.

39 Payne, "Seeing Like a Soviet State", 65-73.

40 Kindler Robert, "Die Starcken und die Schwachen. Zur Bedeutungphysis cher Gewaltwdhrend der Hungersnot in Kasachstan (1930-1934)", *Jahrbŷcherfŷr Geschichte Osteuropas* 59/1 (2011): 51-78; id., *Stalins Nomaden. Herrschaft und Hunger in Kasachstan*. – Hamburg: Hamburger Edition, в печати). Авторству Киндлера принадлежит также статья на английском языке, но в ней динамика насилия не занимает центрального места: "On the Run. The Kazakh Nomads and the Famine, 1930-1934", in *Hunger and Scarcity under State-Socialism*, edited by Matthias Middell and Felix Wemheuer. – Leipzig: Leipziger universitdts verlag, 2012. – P. 59-82.

41 Cameron Sarah, "Violence, Flight and Hunger: The Sino-Kazakh Border and the Kazakh Famine, 1930-31", in *Stalinism and Europe: Terror, War, Domination* / edited by Ray Brandon and Timothy Snyder. – Oxford: Oxford University Press, 2013.

42 Amartya Sen, *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*. – Oxford: Oxford University Press, 1981.

43 Сара Кэмерон предпочитает начинать хронику голода с 1930 года, считая важным фактором непрерывность развития – от отдельных эпизодов продовольственного дефицита к общему голоду.

44 Телеграмма Сталина, отправленная 13 декабря 1933 года и опубликованная в Казахстане для легитимизации политики местного руководства, почти полностью приводится в Martin, *The Affirmative Action Empire*, 360 // Мартин Т. Империя «положительного действия».

45 Ibidem.

46 РГАСПИ. Ф. 94, оп. 1, д. 1, л. 631 (24сентября1928).

47 Уже в 80-е годы Джеймс Мейс и Роберт Конквест утвердительно отвечали на вопрос, носил ли характер геноцида голод на Украине.; Yaroslav Bilinsky, "Was the Ukrainian Famine of 1932-1933 Genocide?", *Journal of Genocide Research* 1/2 (1999): 147-156. Статья Билинского, поборника идеи Голодомора как геноцида, также полезна своей историографической подборкой.

48 Кульчицкий С. Голод 1932-1933 рр. в Украины як геноцид. – Киев, 2005, цит.; Yuri Shapoval [JuryjŠapoval], ed., *The Famine-Genocide of 1932-1933 in Ukraine: a Documentary Collection*. – Kingston: Kashtan Press, 2005; Смолий В. А. (голова ред.кол.), *Голод 1932-1933 років в Україні*. – К.: Наукова думка, 2003. Блестящий анализ эволюции позиций украинских историков по вопросу голода, начиная с

перестройки, см. в David R. Marples, *Heroes and Villains. Creating National History in Contemporary Ukraine*. – Budapest: Central European University Press, 2007.

49 Graziosi Andrea, “Le carestiesovietiche del 1931-33 e il Holodomorucraino: и possibile unanuo vainterpretazione, e qualisarebbero le sue conseguenze?” // *Storica*. – 2004. – 30. – 7-30e id., “Les famines soviétiques de 1931-1933 et le Holodomorukrainien”, *Cahiers du monde russe*, n° 46/3, 2005; id., *L’Urss di Lenin e Stalin*, 360-362.

50 Martin, *The Affirmative Action Empire*. – P. 344-431 (Мартин Т. Империя «положительного действия»). Ср. также письмо Серджо Градениго, итальянского консула в Харькове, от 3 мая 1934 года, по поводу разрешенных способов «национального самовыражения» и запрещенных // Andrea Graziosi, a curadi, *Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti diplomatici italiani, 1932-33*. – Torino: Einaudi, 1991. – P. 228-232.

51 Конвенция доступна в интернете: <http://www.hrweb.org/legal/genocide.html>. Позиция Николая Верта тоже развивалась в этом направлении. Верт недавно подтвердил, что придерживается точки зрения об украинском голоде как геноциде, сославшись на цитированную выше статью Грациози. Ср. Werth, *La grande famine*, cit., pp. 131-134. Хироаки Куроомиа (“The Soviet Famine of 1932-1933 Reconsidered”, *Europe-Asia Studies*, 60/4 (2008): 663-675), хотя и частично игнорирует недавнюю дискуссию, отвечает отрицательно на вопрос о геноциде, но признает, что “Moscow meant to use at least a limited scale of famine as a form of punishment and a lesson” (p. 665): именно то, что для таких ученых, как Кульчицкий и Грациози, составляет доказательство «намерения», необходимое для признания случая геноцида, когда уже зафиксировано наличие серьезного ущемления прав по национальному признаку. Анализ украинского случая на предмет геноцида на базе международного права // David Marcus, “Famine Crimes in International Law”, *The American Journal of International Law*, 97/2. – 2003. – 245-281.

52 Manus I. Midlarsky, *The Killing Trap. Genocide in the Twentieth Century*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005; Jacques Sémelin, *Purifier et détruire. Usages politiques des massacres et génocides*. – Paris: Seuil, 2005. – P. 365-431.

53 Телеграмма Королевского посольства Италии в СССР, приведенная в Graziosi, *Lettere da Kharkov*, 193.

References

1 Martha Brill Olcott, “The Collectivization Drive in Kazakhstan”, *Russian Review* 40/2 (1981): 122-142; id., “The Settlement of the Kazakh Nomads”, *Newsletter of the Commission on Nomadic Peoples* 8 (1981): 12-23; id., *The Kazakhs* (Stanford: Hoover Institution Press, 1987). The second edition of book in 1995 did not contain additions in a head about hunger. Short theses of Martha Olcott and many other European and North-American historians (mentioned in this article) on a theme hunger in Kazakhstan it is possible to find in materials of recent conference taking place in Astana in connection with the 80th anniversary of those tragic events: *Hunger in Kazakhstan: large grief of people and lesson of history. International scientific conference 31 May - 1 July 2012. / Hunger in Kazakhstan: tragedy of people and lessons of history. Collection of materials of international scientific conference on May, 31 - on June, 1, 2012 / Great Famine in Kazakhstan: tragedy of the nation and the lessons of history. International scientific conference collection of materials. May 31st - June 1st, 2012 / Under the general release of B.G. Ajagan. it is Astana: Institute of history of the state, 2012. - 458 p.*

2 Conquest R. *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine* (New York: Oxford University Press, 1986) // Conquest P. Zhatvackorbi: *Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. translation I. Koan, N. Mai. (London, Overseas Publications Interchange, 1988).

3 Stephen G. Wheatcroft, “Towards Explaining Soviet Famine of 1931–3: Political And Natural Factors In Perspective”, *Food & Foodways*, 12/2 (2004): 107. In obedience

to the last census before hunger (1926) the general number of soviet population made about 148,7 million persons.

4 Conquest R. in 1980th wrote about 7 million lost (Conquest, *The Harvest of Sorrow*, 306 // Conquest Reaping of sorrow); Russian demographers Андреев, Дарский and Kharkiv at the beginning of 1990th estimated the number of victims of hunger in 8,5millions (Evgenij Andreev et al., « L'histoire de la population de l'URSS 1920-1959 », *Annales de démographiehistorique* (1992): 61-150). Being base on, probably, most exact counts to date, Robert Davis and Stephen Uitcroft estimated a surplus death rate in четырехлетие from 1930 to 1933 in 5,7 million persons. Cp. Robert W. Davies and Stephen G. Wheatcroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-33. The Industrialization of Soviet Russia. Vol. 5* (Houndmills& New York: Palgrave Macmillan, 2004), 415 // Davis R., WheatcroftC. *Years of hunger. Agricultureofthe USSR, 1931-1933*. М, РОССПЭН, 2011.

5 Complete list of all areas, included in different regions, and also statistician and estimations of harvest, requisition and death rate is см. on the web-site created under the direction of Davis and C. Wheatcroft: <http://www2.warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/faculty/harrison/archive/hunger/>.

6 Wheatcroft, *Towards Explaining Soviet of Famine 1931–3*, 109-110.

7 Concerning the repressions, related to collectivization, см. of Ivnickiy N.A. *Repressive politics of soviet power is in a village (1928-1933)*. М, Institute of Russian history of WOUNDS, 2000. Most exhaustive and modern works on the special settlements: Zemskov V.N. *Special settlers are in the USSR, 1930-1960*. М, Science, 2003, и Lynne Viola, *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements* (Oxford: Oxford University Press, 2007). Concordantly Zemskov in the years of hunger - 1932 and 1933 - died from hunger and illnesses about 240 000 peasants - special settlers (12% from an incidence). In the same period about the 423 000 deported ran from the places of settlement.

8 D'Ann R. Penner, "Stalin and the Ital'janka of 1932-1933 in the Don Region", *Cahiers du monde russe*, 39/1-2 (1998): 27-68. Opposite, Stephen Yitcroft supposes that passive peasant resistance, took place though, but rendered no affecting offensive and flowing of hunger. The British scientist considers that in 1932 an agrarian "strike" was rather fears of bolshevist power, than by reality. Concerning peasant resistance см.: LynneViola, *PeasantRebelsunderStalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. – Oxford: Oxford University Press, 1996 // Viola L. *Peasant rebelling in the epoch of Stalin: Collectivization and culture of peasant resistance*. – М, РОССPAN, 2010, and Sheila Fitzpatrick, *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization*. – Oxford: Oxford UniversityPress, 1994) // Fizpatryk Sh. *Stalin peasants: social history of Soviet Russia in 30th: village*. – М, РОССPAN, 2001.

9 Omarov M. *Shot up steppe. History of Aday revolt of 1931 on materials of OGPY/ – Almaty: Gylym, 1994/ - P. 26.*

10 Graziosi Andrea, *L'Urss di Lenin e Stalin. Storiadell'UnioneSovietica, 1914-1945*. – Bologna: Il Mulino, 2007. – 334 p.

11 Davies, Wheatcroft, *The Years of Hunger*, 321-326. Zit. po p. 322 // Davis R., Wheatcroft S. *Years of hunger. Agriculture of the USSR, 1931-1933*. – М, РОССPAN, 2011

12 Kondraschin V. V., Penner D. *Hunger: 1932-1933 in a soviet village (on materials of Povolzhije, Don and Kuban)*. Samara-Penza, Samara state university, Penza pedagogical state university, 2002, page 66, 139. A book Kondraschin V. V., Penner D. are the best research on hunger in RSFSR, where to them Поволжье, Don and Kuban were mainly affected.

13 Werth, *La grande famine*, 117.

14 Graziosi, *L'Urss di Lenin e Stalin*, 352-353. It should be noted that to the end of 1936 Kazakhstan was included in RSFSR.

15 Terry Martin defined the USSR, as first Eurasian state doing system politics positive discrimination. Sr. Terry Martin, *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939.* – Ithaca: Cornell University Press, 2001 // Martyn T. *Empire “To positive activity”.* Nations and nationalism are in the USSR, 1923-1939. – M.: ROSSPAN, 2011.

16 Narkom of enlightening (from 1927) Mikola became the most noticeable representative of national-community Skripnik finishing by itself in 1933. Lazarus Kaganovich, afterwards one of main performers of politics of the use of hunger as instrument of elimination of peasantry, was in 1925 directed to Kyiv for “ukrainisazii” of Party. Even exposed to cleaning in 1922 for “nationalistic rejections” were recovered on higher posts in a republic (were the left wing of the Ukrainian socialists-revolutionaries going out from party for support of bolshevists). Among them the most noticeable figures it was been Alexander Schumskiy, two years former наркомом of enlightening, and Grigory Grinko, that occupied the post of chairman of Gosplan of Ukraine. Ukrainisaziya of Party on Ukraine went well: in 1924 only the 33% Ukrainian Party men were ethnic Ukrainians, and already in 1933 this level rose to 60%. Sr. Paul R. Magocsi, *A History of Ukraine: the Land and its People.* – Toronto: University of Toronto Press, 2010. – 574 p.; concerning the Ukrainian national-community, cp. James E. Mace, *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933.* – Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute, 1983.

17 Hlevnuk O. (sost.). *Stalin and Kaganovich: correspondence 1931-1936.* – M., ROSSPAN, 2001. – 273 p. A book is also accessible here: [http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Stalin Kaganovich.php](http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Stalin%20Kaganovich.php).

18 The best well-known to me research about repressions on Kuban in the period of hunger: Alekseenko I. I. *Repressions on Kuban and North Caucasus in 30th the XX century.* – Krasnodar, Krasnodar informative scientifically-methodical center, 1993.

19 Vasilijev V., Schapoval U. *Commanders of great hunger : journeys of Molotov and Kaganovich to Ukraine and on North Caucasus. 1932-1933.* – Kyiv, Genesis, 2001. Werth, *La grande famine*, 125.

20 Kessler Gijs, *The Peasant and the Town: Rural-Urban Migration in the Soviet Union, 1929-1940.* PhD dissertation. – Florence: European University Institute, 2001.

21 Kylchizki S. *Hunger of 1932-1933 pp. in Ukraine yak genocide.* – Kyiv, 2005. - P. 196.

22 In 1931 Japanese conquered Manchuria, the puppet state of Маньчжоу-Го, at the head of that the last Chinese emperor was put from a dynasty Zin – Pu, was the next year created Davies R. W., Tauger M. B., Wheatcroft S. G. «Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932-1933» // *Slavic Review.* – 1995. – No. 3. – Vol. 54. – 655 p.

23 Davies R. W., Tauger M. B., Wheatcroft S. G. «Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932-1933» // *Slavic Review*, Vol. 54. – 1995. – No. 3. – 655 p.

24 Ohayon I., *La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline. Collectivisation et changement social (1928-1945).* – Paris: Maisonneuve et Larose, 2005 // Ohayon I. *Sedentarisation of Kazakhs at Stalin. Collectivization and social changes (1928-1945).* – Almaty, Sanat, 2009. A book is published in Russian in Kazakhstan, but translation not always is exact and not fully right passes original text.

25 It is Necessary to mark that a division into periods a bit differs at Oaion, she unites the first two phases of period 1929-1931, contrasting the their second - to more long phase of return and device of refugees.

26 Niccolò Pianciola, *Stalinismo di frontiera. Colonizzazione agricola, sterminiodei nomadi e costruzione statale in Asia Centrale (1905-1936).* – Rome: Viella, 2009. – 474. In October of 1930th Secretary of Party of Kazakhstan was an only soviet leader trying to decrease the quotas of since the last were already mionectic Moscow (Kremlin upon these requests answered negatively).

27 Maksudov [Babenishev] Sergey estimated the number of deaths among Kazakhs about 1,45 million people. Sr. *Migration in USSR in 1926-1939, Cahiers du Monde*

Russe 40/4 (1999): 770-775, 789-792. Robert Davis and Steven Wheatcroft (The Years of Hunger, 412-415 // Years of hunger) assert that number of lost in Kazakhstan from hunger makes from 1,3 to 1,5 million persons, but they include here also peasants of the Slavic origin. Isabel Ohayon accepted more subzero estimation, asserting that a number of victims among Kazakhs was 1,15-1,42 million (Ohayon, La sidentarisation des Kazakhs, 268 // Ohayon I. Sidentarization Kazakhs at Stalin).

28 Davies Wheatcroft, The Years of Hunger, 321-326 // Davies R., Wheatcroft S. Years of hunger.

29 Niccolò Pianciola, "Famine in the steppe. The collectivization of agriculture and the Kazak herdsmen, 1928-1934," *Cahiers du monde russe* 45/1-2 (2004): 137-192 (the brief version of this article on Russian is published to Kazakhstan and Russia: societies and states / red. D. Furman. M.: publishing House "Human Rights", 2004, str. 79-113); Pianciola, *Stalinismo di frontiera*.

30 Cameron Sarah, *The Hungry Steppe: Soviet Kazakhstan and the Kazakh Famine, 1921-1934*. PhD dissertation. – Yale University 2011.

31 Sr. shorthand record of conference of ZKVKP(b) (14.09.1930): RGASP, 82/2/61/1-39, brought B. over P. Danilov (otv.red.) in Tragedy of soviet village: collectivization and raskulachivaniye; documents and materials are in 5 volumes. 1927-1939. Tom 2: November 1929 is December 1930. – M, ROSSPAN, 2000. – 619 p.

32 Panoramic review of trade functions in formation of border-line society in steppe, sr. Yuriy Malikov, *Tsars, Cossacks, and Nomads. The Formation of a Borderland Culture in Northern Kazakhstan in the Eighteenth and Nineteenth Centuries*. – Berlin: Klaus Schwarz, 2011). – P. 212-251.

33 Chuev F. One hundred forty conversations with Molotov. From the diary of Chuev F. M. Terra, 1991. Page 376. As we know already, Molotov managed "in the field" a few хлебозаготовительными campaigns in the period of 1928-1932, especially on Ukraine.

34 Robert W. Davies, *Stalin as Economic Policy-Maker: Soviet Agriculture, 1931-1936*, in Sarah Davies and James Harris, eds., *Stalin: a New History*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. –121-139.

35 GARF, F. 6985, op. 1, d. 4, l. 154, «Lecture about purveyances».

36 Pianciola, *Stalinismo di frontiera*, 468-476. Matthew Pein in the recent article presents the extreme version of this position, adding to more subzero ranks a yet greater autonomy as compared to the regional administration headed Goloshekin. Sr. Matthew Payne, "Seeing Like a Soviet State: Settlement of Nomadic Kazakhs, 1928-1934", в *Writing the Stalin Era: Sheila Fitzpatrick and Soviet Historiography*, red. GolfoAlexopoulos, Julie Hessler, Kirill Tomoff. – London: Palgrave Macmillan, 2011. – P. 59-86.

37 Sr. performance of narcom of agriculture of the USSR J. A. Iakovlev on XVI convention of Party (June-July 1930): XVI convention of All-union Communist party (bolsheviks): stenographic report. - M, 1930, str. 584, zit. Žulduzbek Abylchožin, "Collettivizzazione, carestia e fine del nomadismo: Kazakhstan, 1929-35", Marco Buttino, a cura di, *Infuga. Guerre, carestie e migrazionel mondocontemporaneo*. – Napoli: L'ancora del Mediterraneo, 2001. – P. 148. For Kameron this factor too is central in explanation of prevalence of hunger in Kazakhstan, especially by comparison to other soviet republics, inhabited by both shepherds and farmers, - as Kyrgyzstan and Turkmenistan (Cameron, *The Hungry Steppe*, 174).

38 Comparing to Kirghizia см. Pianciola, *Stalinismo di frontiera*, cit., p. 377-381, 430-446.

39 Payne, "Seeing Like a Soviet State", 65-73.

40 Kindler Robert, "Die Starken und die Schwachen. Zur Bedeutung physischer Gewalt während der Hungersnot in Kasachstan (1930-1934)", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 59/1 (2011): 51-78; id., *Stalins Nomaden. Herrschaft und Hunger in Kasachstan*. – Hamburg: Hamburger Edition. – in printing. Authorship of Kindler the article belongs to also in English language, but in her the dynamics of violence does

not occupy a central place: “On the Run. The Kazakh Nomads and the Famine, 1930-1934”, in *Hunger and Scarcity under State-Socialism*, edited by Matthias Middell and Felix Wemheuer (Leipzig: Leipzigeruniversitätsverlag, 2012), 59-82.

41 Cameron Sarah, “Violence, Flight and Hunger: The Sino-Kazakh Border and the Kazakh Famine, 1930-31”, in *Stalinism and Europe: Terror, War, Domination*, edited by Ray Brandon and Timothy Snyder. – Oxford: Oxford University Press, 2013.

42 Amartya Sen, *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*. – Oxford: Oxford University Press, 1981.

43 Kameron Sara prefers to begin the chronicle of hunger with 1930, considering an important factor continuity of development - from the separate episodes of food deficit to general hunger.

44 The long telegram over of Stalin, sent on December, 13, 1933 and published in Kazakhstan for legitimation of politics of local guidance, is almost fully brought by Martin, *The Affirmative Action Empire*, 360 // Martin T. is Empire “Positive action”.

45 Ibidem.

46 RGASPI, 94/1/1/631 (on September, 24 1928).

47 Already in 80th James Meis and Robert Conquest answered a question affirmatively, whether hunger took character genocide on Ukraine. Sr. also Yaroslav Bilinsky, “Was the Ukrainian Famine of 1932-1933 Genocide?” *Journal of Genocide Research* 1/2 (1999): 147-156. The article of Bilinskogo, defender of idea of golodomor as genocide, is also useful the historiography selection.

48 Kulchizki S. *Hunger 1932-1933 in Ukraine as a genocide*. Киев, 2005, цит.; Yuri Shapoval [Juryj Šapoval], ed., *The Famine-Genocide of 1932-1933 in Ukraine: a Documentary Collection*. – Kingston: Kashtan Press, 2005. Sr. Also Smolij V. A. (head of red.), *Hunger 1932-1933 роки в Україні* (K.: Scientific thought, 2003). Brilliant analysis of evolution of positions of the Ukrainian historians through question of hunger, since alteration, sm. в David R. Marples, *Heroes and Villains. Creating National History in Contemporary Ukraine*. – Budapest: Central European University Press, 2007. – P.35-77.

49 Graziosi Andrea, “Le carestiesovietiche del 1931-33 e il Holodomor ucraino: un possibile nuovo interpretazione, e qualisarebbero le sue conseguenze?”, in *Storica*, 30 (2004): 7-30 e id., “Les famines soviétiques de 1931-1933 et le Holodomor ukrainien”, *Cahiers du monde russe*, n° 46/3, 2005; id., *L’Urss di Lenin e Stalin*, 360-362.

50 Martin, *The Affirmative Action Empire*, 344-431 // Martin T. is Empire “Positive action”. Cp. also letter of Serdjo Gradenigo, Italian consul in Kharkiv, from Mays, 3, 1934, concerning the settled methods of “national self-expression” and forbidden - a letter over is brought in Andrea Graziosi, a cura di, *Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti diplomatici italiani, 1932-33*. – Torino: Einaudi, 1991. – P. 228-232.

51 Convention is accessible in the internet: <http://www.hrweb.org/legal/genocide.html>. Position of Nicolja Vert too developed in this direction. Confirmed recently, that adhered to the point of view about Ukrainian hunger as genocide, alluding to the article of Graziosi quoted higher. Sr. Werth, *La grande famine*, cit., pp. 131-134. Hiroaki Kuromiya (“The Soviet Famine of 1932-1933 Reconsidered”, *Europe-Asia Studies*, 60/4 (2008): 663-675), though partly ignores a recent discussion, answers negatively a question about a genocide, but acknowledges that “Moscow meant to use at least a limited scale of famine as a form of punishment and a lesson” (p. 665): exactly that, that for such scientists, as Kulchizkiy and Graziosi, makes proof of “intention”, necessary for confession of case of genocide, when the presence of serious restriction of rights is already fixed on a national sign. Analysis of the Ukrainian case for the purpose a genocide on the base of international law cp. David Marcus, “Famine Crimes in International Law”, *The American Journal of International Law*, 97/2 (2003): 245-281.

52 Cp. Manus I. Midlarsky, *The Killing Trap. Genocide in the Twentieth Century.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2005; Jacques Sémelin, *Purifier et détruire. Usages politiques des massacres et génocides.* – Paris: Seuil, 2005. – P. 365-431.

53 Telegram of the Royal embassy of Italy in the USSR, driven to Graziosi, *Lettere da Kharkov*, 193.

НИККОЛО ПИАНЧОЛА

Лингнан университеті «Тарих» кафедрасының доценті, PhD (Гонконг)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛЫ АШТЫҚТЫҢ ЕУРОПАЛЫҚ ЖӘНЕ АМЕРИКАНДЫҚ ТАРИХНАМАСЫ

Түйін

Мақалада Кеңес билігі кезеңіндегі (XX ғ. 20-30 жж.) Қазақстандағы ашаршылық тарихының іргелі мәселелеріне тарихнамалық шолу мен талдау жүргізіледі. 1990 ж. соңы – 2000 ж. басындағы шетел зерттеушілерінің барлық теориялары мен тұжырымдамалары КСРО ыдырағаннан кейін қолжетімді болған мұрағат материалдары негізінде жасалынған. Сонымен қатар, Қазақстандағы ашаршылық Ресей, Украина және жалпы ТМД елдеріндегі жағдаймен салыстырмалы талдау арқылы көрсетілген. Автор 1931-33 жж. жалпыкеңестік аштық туралы баяндайды, себебі, аштыққа ұшырауы ауылдар мен орталықтан шеткері қалаларда кең етек жайып, Кеңес Одағында кеңінен орын алған мүлкті мемлекеттің меншігіне алу мен күштеп ұжымдастыру саясатымен тығыз орын алғандығын көрсетеді.

Мақала соңында зерттеуші КСРО-дағы ашаршылықты сипаттай келе, шындығында аштықтың әдейі жоспарланбағанын айтады. Дегенмен де бұл саясаттың ауыл халқын бағындыру және мемлекеттік саясат үшін экономикалық ресурс көздерін алу мақсатында пайдаланылғандығын айтып өтеді.

Түйін сөздер: тарихнама, ұлы аштық, архив материалдары, мүлкті мемлекет меншігіне алу, күштеп ұжымдастыру, азық-түлік, дағдарыс, зұлмат, сталиндік саясат.

NICCOLO PIANCIOLA

Lingnan University, Hong Kong
Department of History, Associate Professor, PhD

EUROPEAN AND AMERICAN HISTORIOGRAPHY OF THE GREAT FAMINE IN KAZAKHSTAN

Summary

In this paper the author presented the historiographic review and analysis of fundamental issues related to the famine in Kazakhstan in Soviet period (20-30-ies of the XX century). All the theories and concepts of foreign researchers of the late 1990s - early 2000s are based on archival materials that became available after the breakup of the USSR. However, the famine in Kazakhstan is presented in comparison with a similar situation in Russia, Ukraine and in CIS countries in general. At the end the author, considering the nature of famine in the Soviet Union claims that in fact, the famine was not planned, but it was used for subduing the rural population and for withdrawing its economic resources needed for public policy.

Keywords: historiography, great famine, archive materials, requisition, violent collectivization, food crisis, Stalin's policy.

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHAEOLOGY**

УДК 39.394.011

ЕРҒАЗЫ Қ.Е.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, к.и.н.

**ЭТНОСОЦИАЛЬНАЯ РОЛЬ ИНСТИТУТОВ КАЗАХСКИХ
БАТЫРОВ И БИЕВ**

Аннотация

Статья посвящена выдающимся представителям института казахских батыров и биев. Институты казахских батыров и биев оказывали позитивное влияние в решении социально-экономических и общественно-политических проблем традиционного общества Казахстана. Субъекты института казахских батыров и биев выполняли полифункциональную деятельность как оратор, универсальный полководец и юрист, дипломат, поэт и мудрый вождь. Видные представители института казахских батыров были организаторами стратегии и тактики военных действий, активные вдохновители и участники войны против внешних врагов. В институте казахских батыров особо следует констатировать, что казахские батыры - девушки наравне с мужчинами активно участвовали в национально-освободительных войнах. В этнографических источниках существуют ценные материалы о казахских девушках-патриотах, как батыр Ботагоз Есеткызы, Гаухар, Айтолкын Абылайкызы, Назым Кабанбайкызы, Есенбике Каратайкызы, Кызданбике, Нурбике, Айбике из племени Шаншар, батыр Бопай.

Ключевые слова: батыр, би, сарбаз, он басы, жүз басы, мың басы, ру басы, сардар.

В истории государственности казахского традиционного общества велика многогранная роль казахских биев и батыров. Институт батыров и биев отличались в казахской Степи определенной системой судейского механизма независимости. Институт казахских биев и батыров оказывали позитивное влияние в решении социально-экономических и общественно-политических проблем общества. Институт казахских биев и батыров выполняли полифункциональную деятельность как великолепный оратор, универсальный юрист, дипломат, поэт, как субъект мудрости, в народе их признавали вождём. Следует особо подчеркнуть о том, что историческая роль института казахских батыров является поливекторным явлением. В сущности, многогранная деятельность казахских батыров проявились в следующих важных аспектах. Во-первых, казахские батыры – это организаторы стратегии и тактики военных действий. Во-вторых, батыры – вожди общества, активные вдохновители и участники войны против внешних врагов и освободители своей этнической территории. В-третьих, казахские батыры выполняли обязанности дипломатических курьеров.

По историческим материалам Н.А. Аристова, «имя Есперик есть уменьшительное от Еспер, которое и поныне употребляют в Большой Орде, так в 570 годы во главе части адбанов, родственного дулатами поколения, стоял батыр

Еспер или Испир» [1, с.77]. Как видно в источнике у Н.А. Аристовой речь идет о батыре Еспер во главе части албанов в VI веке н.э. Однако, Н.А. Аристов албанов ошибочно именуется адбан. Возможно, это фонетическое недоразумение. Главное, данный исторический источник констатирует о том, что в VI веке н. э. протоказахские батыры выполняли обязанности функции главы союза либо конфедерации племени или своего рода. Н.А. Аристов упоминает конкретный факт о возглавлении части албанов в Большой Орде батыром Еспер. Эти факты подтверждают мысль о том, что протоказахские батыры сыграли важную роль еще в VI веке н. э. в сложении и объединении государственности на территории Казахстана, как полководцы и активные деятели социального общества.

Ученый С. Акатаев полагает, что слово «жүз» имеет значение «частица», «фланг», то есть это следует понять как военный термин. Нужно отметить факт о том, что у саков-скифов и гуннов существовали конфедерации трех государств, где они объединялись на основе этнических общностей, с целью координации своей деятельности по многим вопросам древнего государства. В XII веке во время правления Таян-хана упоминается полководец найманов Коксау-Сабырык [2, с. 53]. Эти факты указанные ученым С. Акатаевым свидетельствуют о том, что протоказахские конфедерации объединились против внешних врагов, чтобы сохранить свои этнические территории и в целом свой суверенитет.

М. Тынышпаев констатирует о том, что «батыров «Кобыланды», «Ер-Кокше», «Едиге», «Шора», «Ер-Таргын» и других батыров одновременно хорошо знают на территории от Крыма до Алтая и от Казани до Узбекистана. И татары крымские, казанские, ногаи, башкиры, казахи, каракалпаки, основная часть узбеков состоят приблизительно из одних и тех же племен» [3]. Прав Мухамеджан Тынышпаев когда он пишет о том, что указанные батыры боролись и сражались в бою за общую родину тюркских народов. Мы думаем, что у них общая генеологическая основа. У тюркских народов был единый источник этногенетического процесса происхождения.

В 1352 году родился Ер Едиге и он умер в 1419 году. Это известная в истории и видная личность в народном фольклоре. Ер Едиге был влиятельным и мудрым советником ханов Золотой Орды. Он крупный военачальник, боровшийся за сплочение народа и мирную жизнь жителей на огромной территории Дешт-и Кыпчака [4, с. 9]. Академик, учёный К.И. Сатпаев констатирует то, что исторический Едиге происходил из тюркской народности конграт и являлся при Тохтамыше Эмиром одного из северных улусов Золотой Орды. Интересен факт отмеченный М. Тынышпаевым о том, что «убитый в 1546 году в Казани Сафа-Гиреем великан-богатырь Чора Нарыков – родом Тама, которого таминцы Акмолинского уезда считают своим предком» [3, с. 12].

В 1643-1644 годы в военных действиях против ойратского контайши-Батур, тогда во главе казахских ополченцев находился батыр Жалантос со своим 20-тысячным войском. Среди его воинов сражался храбро с врагами тама – Коке батыр, казахские сарбазы его называли «Таймас батыр». Данное сражение было в пользу казахских воинов-ополченцев. Таймаса батыра хорошо знают в Малом Жузе, Самарканде, Бухаре. Это видная личность – батыр Коке [5]. Батыр Есет родился в 1667 году в Младшей Орде, из поколения Жетиру подрод тама. Его генеологическое древо интересно тем, что в их родовой династии было много батыров. Например: Тама → Карабура → батыр Нарик → батыр Шора (умер 1546 г.) → Бурхан → Әлип → Атамшал → Есенкелди → Торым → Базаркул → батыр

Коки → батыр Есет (он родился в 1667 году). Казахи тама из поколения Жетиру жили по соседству с казанскими татарами. По этому факту казанские татары почитают батыра Шора Нариккулы как своего национального героя. В 1895 году в Ташкенте вышел альманах «Средняя Азия» и Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области», где была опубликована киргизская (казахская – Қ.Е.) былина «Шура батыр». В 1922 году в Оренбурге [6] и в Ташкенте [5, с. 96,104]. А. Диваев выпускает издание «Шура, сын Нарик батыра (каракалпакская былина Амударьинского отдела)» [6]. Жители Бухары и Ташкента считают, что известное медресе «Когил таш» построил казах по имени Коки (Көкі) или Коге. Тама Атамшал когелинцы, которые живут сейчас в Актюбинской области, они признают себя как атамшал или когелер, их предки 300 лет назад жили в Бухаре и Сырдарьинской области. Медресе «Когилташ» построил их предок Коге [5, с. 105-106].

В 1710-1711 годах казахские воины выступили против джунгарского нашествия во главе сардара и батыра Богенбай Акшаулы. В этом составе войск находился и принимал участие в сражениях батыр Есет Кокиулы, возглавивший воинов Младшего жуза. В последствии, батыр Есет Кокиулы от 28 мая 1743 года «Указом русского царя» получил высшее воинское звание «Тархан» за особые полководческие заслуги и храбрость в бою [5, с. 105-106].

В 1771 году Н.П. Рычков писал, что «тарханство у всех степных народов есть некая степень княжества». Следует особо подчеркнуть, что в 1710 году в собрании всех жузов в Каракоруме хан Тауке по совету батыра Кожабегена назначил главным сардаром Ордабасы молодого батыра Богенбая Акшаулы. Об этом историческом событии воспел Бухар Калкаманулы в своей поэме «Устазым» [7].

Главного сардара Ордабасы, батыра Богенбая в казахском народе называли «ақ түйелі аруағы бар, ақ жолды Бөгенбай» [8, с. 7], т.е. Богенбай, идущий по светлому пути.

У хана Абылая главными знаменосцами были батыры – Богенбай Акшаулы (1680-1778 гг.), Кабанбай Кожажулы (1691-1768 гг.), Шапырашты Наурызбай Кутпанбетулы (1706-1781 гг.) [9, с.11]. Батыр Богенбай Акшаулы также имел воинское звание бахадур. Жырау Кожабеген в историческом дастане «Елим-ай» Бухар жырау, Умбетай жырау, керей Жанкиси, Сегизсери Шакшакулы сочиняли поэмы о Богенбай Акшаулы [10]. Автор Х. Сыздыков во II томе энциклопедии «Казакстан» Богенбай Акшаулы именуют как Богембай Акшаулы, через букву «м» в середине.

С особым почтением надо вспоминать имена сардаров-батыров, один из которых по – казахски Бокенбай Бозкозулы родился в Баянаульском районе Павлодарской области во второй половине XVII века и умер в начале XVIII в. Он был сардаром аргыно-кыпчакских войск в борьбе против джунгарского нашествия. Как мын басы возглавлял тысячное войско рядом с батыром Керей Богенбай. О нем поэт Дастем сал Карабасулы сочинил поэму по-казахски «Кисса» с названием «Бозкозулы Бокенбай» [11].

Батыр Бокенбай Караулы год рождения неизвестен и умер в 1741 году. В 1726 году он участвовал в походе Абулхаира против Едильских калмыков. В нач. XVIII века он был избран рубасы у своих соплеменников табынов [12]. Бокенбай Мергенулы (1717-1758 гг.), родом из Кызылжарского района, Северо-Казахстанской области. Во время нашествия джунгарских войск он возглавлял казахское войско. Получил ранение и погиб в ходе битвы за освобождение Тарбагатай от джунгарских завоевателей. Жырау Кожабеген слагал стихи о героизме Бокенбая [13].

Батыр-ордабасы Богенбай Маянбайулы родился в 1630 году и умер в 1708 году в Западно-Сибирском Шеткурае (нынешний Шатрова) около Екатеринбурга. Во время правления хана Тауке он возглавил объединенное войско казахов, каракалпаков и ногайцев. В 1668 году Богенбай Маянбайулы был избран на должность ордабасы и участвовал в освобождении казахских земель от джунгарских завоевателей. Богенбай Маянбайулы главный герой в поэме «Богенбай батыр» Жанкиси жырау [13, с. 396]. Батыр Барак Жанузакулы родился в 1696 году, но по некоторым источникам в 1722 году в Жангельдинском районе (ныне Сарыкольском районе), Костанайской области. Его отец, Жанузак Карабалуан, был широко известен в народе как «Түйебалуан». Батыр Барак в 1740-1758 гг. участвовал в сражениях за освобождение казахских земель от калмыцких завоевателей. Батыр Барак Жанузакулы также славился в народе как целитель, ясновидец. Его экстрасенсорные качества удивляли людей и о нем ходят легенды как о батыре с незаурядными качествами [11, с.146].

Батыр Баян Касаболатулы родился в 1710 году, а по некоторым данным в 1715 г. и умер в 1757 году. Его могила находится на кладбище Шекелек в Каркаралинском районе, Карагандинской области. Родственники батыра Баяна ныне живут в Булаевском районе Северо-Казахстанской области. Благодаря своему особому таланту и находчивости Батыр Баян обратил внимание на себя и снискал уважение и доверие хана Абылая. За героизм, проявленный в боях во время освобождения казахских земель от джунгарского нашествия, в народе его с особой симпатией называли батыр - Баян. Он погиб вместе с братом Сары во время битвы против калмыцких завоевателей. Великий казахский поэт Магжан Жумабаев написал поэму «Батыр Баян», посвященной героизму и храбрости знаменитого Баяна. В 1993 году режиссер С. Таукелов создал кинофильм о батыре Баян Касаболатулы [11, с. 213].

Батыр, полководец Богенбай Кожекеулы в некоторых источниках Биркерткаулы родился в 1700 году у реки Торгай, в Жанкелдинском районе, Костанайской области и умер во время сражения у реки Шаган в Западно-Казахстанской области. Батыр Богенбай Кожекеулы возглавил объединенные аргыно-кипчацкие войска, а потом войска казахов младшего жуза и ногайцев. Он проявил героизм во время битв в Мангыстауском регионе, на восточном берегу реки Яик, реки Ойыл, Жем, Сағыз [11]. Батыр участвовал в сражениях против врагов захватчиков казахских земель в Туркестане, Чу, Семиречье, в Аягозском регионе и принимал участие в освобождении казахов, ногайцев, каракалпаков, алатауских кыргызов от джунгарско – калмыцких захватчиков. В архивных документах есть источники о Богенбай Кожекеулы о том, что он активно участвовал и в решении социально-экономических проблем. Например, 20 мая 1747 года тархан Шакшак Жанибек и батыр Богенбай вместе послали официальное «аманат» письмо губернатору Оренбурга И. Неплюеву о том, что через земли Среднего жуза в Россию беспрепятственно будут проходить караванные пути. Кроме того, 20 июня 1748 года в Орске между А. Тевкелевым и со стороны казахов тархан Жанибек, его сын Жаукашар Жанибекулы, батыр Богенбай Кожекеулы и 6 казахов приняли документ о казахско-русских социально-экономических отношениях. В документе Архива внешней политики России особо отмечается то, что батыр Богенбай Кожекеулы является доверительным лицом тархана Жанибека, как дипломат и как заместитель Тархана. Богенбай Кожекеулы как официальный представитель вместе с бригадиром Тевкелевым принимал полноправные решения в социально-экономических проблемах, существовавших

между казахско-русскими отношениями [11, с. 396]. Летом 1759 года батыр Богенбай Кожекеулы в регионе Манкыстау принимал участие в освобождении казахских земель от туркменских захватчиков. В этих сражениях батыр Богенбай Кожекеулы получил тяжелое ранение, и его воины несли батыра на копьях, как принято по казахскому обычаю, и он погиб в пути [11, с. 396].

В казахском мировоззрении существовало мнение о том, что если воин, получил ранение или погибал на поле боя, то его провожали в последний путь казахские сарбазы. И это считалось проявлением высокого уважения и почета как к знаменитому герою. В отношении батыра Богенбая Кожекеулы имеются сведения о том, что он творил великие дела как бесстрашный полководец, народный герой, дипломат и батыр среди всех тюркских народов.

В институте казахских батыров особо выделяется Байсейт Тойшыбекулы как именитый герой Жетису, и в этом регионе он оказал сопротивление захватчикам казахских земель, вел освободительную войну против чужеземцев. Слагали поэмы о нем как о защитнике родной земли, его имя встречается в архивных документах. Как пишет ученый А.Ш. Махаева, батыр Байсейт вместе с отцом Тойшыбеком и братом Керимбеком в 1847-1862 годах вел постоянные освободительные войны за Жетису против царской России [14]. В 1850 году в регионе Ушалматы против захватнической миссии – экспедиции капитана Гутковского восстали войска во главе с бием Тойшыбек Касаболатулы, а также выступил и батыр Байсейт Тойшыбекулы. В этом восстании казахов активно участвовали отец Бекболата Ашекеева – Ашекей Дайырбекулы, потомок Самен батыра Диканбай Капсаланулы, потомок Отеген батыра, Шаншар Косагулулы сын султана Рустема Абылай торе и другие патриоты страны [14].

В институте казахских батыров констатировалось то, что казахские батыры - девушки наравне с мужчинами активно участвовали в национально-освободительных войнах и сражениях с чужеземными захватчиками казахских земель. Это такие патриоты, как Ботагоз Есеткызы, она дочь батыра Есет Кокеулы. На современном этапе в Актюбинском областном историко-краеведческом музее есть экспонаты и первоисточники, свидетельствующие о героизме батыра красавицы Ботагоз.

В столетней так называемой «джунгарской» войне против захватчиков казахских земель есть много имен девушек-батыров как Гаухар, она сестренка Малайсары, жена Кабанбай батыра. Батыр Гаухар активно участвовала во многих национально-освободительных сражениях. Батыр Назым была дочерью батыра Кабанбая, она со своим отцом батыром принимала участие во многих освободительных сражениях. Батыр Есенбике была дочерью батыра Каратая и матерью батыра Олжабая. Имя батыра Есенбике до сих пор почитают в казахском народе [15, с.38]. Казахские батыры-девушки Кызданбике, Нурбике, Айбике, были героическими личностями из племени Шаншар. Их именами названы подроды. Батыр Айтолкын Абылайкызы участвовала во многих военных сражениях против захватчиков. Она была дочерью хана Абылая [15, с. 38].

Батыр Айбике была супругой батыра Буланбай. Она как батыр получила широкую известность в социальной среде, выполняя по нынешним понятиям должность начальника разведчиков сарбазов. Батыр Айбике снабжала точными сведениями батыра Кабанбая о вражеских положениях и о расположениях джунгарских войск на Иртыше, Тарбагатае и Алтае. Среди казахских воинов батыра Айбике признавали одним из лучших разведчиков. В Каратауском регионе до сих

пор сохранился минарет «Айбике мунарасы». Батыр Бопай отличалась особыми героическими поступками и она возглавляла 500 сарбазов. Ее могила находится в селе «Аккол», в Айтекебийском районе Актюбинской области [15, с. 39].

Прав исследователь Ш.А. Андабеков, который констатирует о том, что институт «биев свои истоки начинает с системы традиций и обычаев казахского народа, би является - органом управления общества, судейства и законотворчества [16].

Обычное право казахов исследовали Т.М. Культелеев, С.Б. Броневский, Л. Мейер, И. Ибрагимов, А.И. Крахалёв, Н.И. Гродеков, Н. Максимов, И.И. Крафт, А.Н. Добромислов, С.З. Зиманов, Г.С. Сапаргалиев и другие. В уставе 1822 года «О сибирских киргизах» сообщались сведения о том, что в казахской Степи ханская власть потерпела фиаско. Однако, в этот тяжелый период времени в казахском обществе интеллектуальная сила казахских биев была высока, к тому же их влияния в социально-экономическом обществе была полифункциональной.

Совет казахских биев выполнял свои функции как и прежде с достоинством и честью. Де-юрев «Новом уставе 1868 года» было уведомление о том, что на казахской земле управление султанов и система биев больше не существуют [17].

Де-факто, институт казахских биев функционировал как и в ранние периоды государственности в Казахстане. Об этих фактах свидетельствуют плеяда казахских биев – Толе би Алибекулы, Казыбек би Кельдибекулы, Айтеке би Байбекулы, Шонби Едигеулы, Жанибек би – тархан Кошкарулы, Есет би – тархан Караулы (XVIII-XIX вв.), би батыр Сырым Датұлы, Досбол би Корлыбайұлы (1815-1895 гг.), Ақтайлақ би, Жанқутты шешен – би, Киикбай би, Байдалы би, Шомбал би, Ақшолоқ би. Козыбай шешен Напилұлы, отец Козыбая известен как один из видных батыров Сары-Арки. Козыбай би обладал независимыми смелым характером, был неподкупен и принципиален при разборе судейского дела. Он ставил категорию справедливости превыше всего. Народ уважал его, поэтому у него было имя Арыстан Сары-Арки [18, с 4]. Именно в данном случае уместно вспомнить замечательную характеристику известного учёного-исследователя П.П. Инфантьева и посвященная казахам «по своим духовным способностям киргизы (Казахи – К.Е.) принадлежат к числу богато одарённых народов. Киргиз (Казах – Қ.Е.) горд, остроумен, насмешлив, энергичен. Речь его складна и образна. Он весел, любит общество и беседу» [19, с. 2]. Эта мысль соответствует и представителям институтов казахских батыров и биев.

В поэме «Жеті жарғы» у Кожабержен жырау есть такие строки «Шығайдан соң орнында Тәуке қалды, кезінде өз-Тәуке деп атак алды. Қазыбек, Төле, Әйтеке ақылшы боп, дей тұғын «Жеті Жарғы» заң шығарды» [7, с. 12]. Там философски осмысляется роль аз-Тәуке и законотворческая деятельность биев Толе, Каз дауысты Казыбек, Айтеке как советников великого хана, которые были генераторами идеи создания свода законов казахского народа. Свод законов, названный «Закон Тауке», является как мерило и отображение социально-экономической и политической жизни казахов, как система реальных традиций и обычаев протоказахов. Казахские бии сыграли огромную роль в дипломатии Казахстана. У Каз дауысты Казыбек би и его отец Келдибек би были известными батырами. Сам Казыбек би тоже участвовал как один из организаторов освободительного движения против джунгарского нашествия после смерти Тауке хана. Во время правления ханов Среднего жуза – Самеке, Әбилмамбет и Абылай, он был их государственным советником. Тогда в основном Казыбек би исполнял функции дипломата при ханах.

По мнению профессора Х.А. Аргынбаева, дипломатические достоинства Казыбек би Келдибекулы проявились в то время, когда мальчику Казыбеку было 14-

15 лет, он вместе с Тайкельтир би из рода Айдабол участвовал в дипломатической миссии в 1680-1684 годах. В тот период Казыбек Келдибекулы выступил как дипломат, который знал, что джунгары отобрали у казахов многочисленные богатства, главное, безвинных людей увезли в плен. Тогда юный Казыбек дипломатично, блестяще и ораторски высказал свое мнение по данной ситуации, выиграл судебное дело в джунгарской ставке. И этот судебный процесс был решающим этапом на тот исторический момент времени. Благодаря тактичности и дипломатичности Казыбека логически верные мысли, оформленные с поэтическим достоинством, оказали своё действие на джунгарских правителей. И поэтому пленные казахские сарбазы вернулись на свою родину [20].

С. Созакбаев констатирует о том, что в конце XVII и начале XVIII вв. проявились большой талант полководца Тауке хана и его реформаторские способности. Тауке хан придумал тактику боя в условиях степи, во внутренней политике военной стратегии Тауке хан оказался на высоте. Он среди воинов ввёл жесткую военную дисциплину. В управлении воинов назначил должности Он басы, Жүз басы, Мын басы. Данная тактика дисциплинировала и сплотила дух казахских сарбазов. В годы войны численность воинов достигало 80 тысяч сарбазов, а в мирное время в орде хана насчитывалось не больше 500 – 1000 постоянных сарбазов [21, с.12].

Последняя цифра сарбазов (1000 чел.) выполняла функции внутреннего покоя хана и его безопасность [21, с. 12].

Таким образом, величайшие представители институтов казахских батыров и биев являются образцом настоящего патриотизма своего отечества. В свое время они выполняли полифункциональные и этносоциальные роли в Казахстане и на Евразийском пространстве.

Литература

- 1 Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПб, 1897. – 300 с.
- 2 Акатаев С. Тышқан жылғы кырғын (XII-XIII ғғ. Найман тайпаларының мемлекеті және мәдениеті) – Алматы: Ана тілі, 1994. – 78 б.
- 3 Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. – Ташкент, 1925. – 62 с.
- 4 Ер Едіге / Қ.И. Сәтбаевтың алғы сөзімен 1927 жылы Мәскеуде жарияланған басылым. – Алматы: Ғылым, 1995. – 150 б.
- 5 Табылдыев Х., Қалмуратов А. Кіші жүз рулары (шежіресі мен тарихы). – Алматы: Ер-Дәулет, 1994. – 108 б.
- 6 Диваев А. Этнограф. Библиографический справочник. – Чимкент, 1990. – 47 с.
- 7 Қуанғанов Ш.Т. Бұқар жырау және оның заманы. – Алматы: Мұрагер қоғамы, 1992. – 49 б.
- 8 Сатаев А. Қанжығалы Бөгенбай // Қазақ батырлары, 1991. – № 1.
- 9 Қарамендин С.Ы. Батырдың аты өшпейді. Төрт Бөгенбай, үш Бөкенбай хақында // Қазақ батырлары, 1992. – №4. – С. 11.
- 10 Сыздықов Х. Бөгенбай Ақшаулы. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы, 1999. – 2 т. – С. 395.
- 11 Ерғазы Қ. Е. Бөгенбай Қожакенұлы // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы, 1999. – 2 т. – С. 405.
- 12 Ерофеева И. Бөкенбай Қараұлы // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия–Алматы, 1999. – 2 т. – С. 405-406.
- 13 Биғожаұлы Қ. Бөкенбай Мергенұлы // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Алматы, 1999. – 2 т. – С. 406.
- 14 Махаева А.Ш. Қазақ – кырғыз тарихынан. – Бишкек, 2011. – 264 б. (қырғыз тілінде).

- 15 Казахские батыры женщины // Саясат. – Алматы, 2000. – №2-3.
- 16 Андабеков Ш.А. Билердің төтенше съезі, оның құрылымы мен билік шешімдері: Автореф. ... к.ю.н. – Алматы, 1995. – 24 б.
- 17 Есламғалиұлы М. Сан қилы сауал. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 86 б.
- 18 Торекулұлы Н. 100 казахских биев – ораторов // Азия дауысы. – 1993. – № 17.
- 19 Инфантьев П.П. Этнографические рассказы из жизни татар, киргизов, калмыков, воголов, башкир и самоедов. – СПб.: издание А.Ф. Девриена, 1909. – 227 с.
- 20 Арғынбаев Х.А. Қаздауысты Қазыбек бидің елшілік қызметі хақында // Қазақ тарихы, 1993. – № 3.
- 21 Созақбаев С. Тәуке хан. Жеті жарғы. – Алматы: Санат, 1994. – 48 б.

References

- 1 Aristov N.A. Zаметki ob jetnicheskom sostave tjurkskih plemen i narodnostej i svedenija ob ih chislennosti. – SPb, 1897. – 300s.
- 2 Akataev S. Tyshkan zhylygy kyrgyn (XII-XIII gg. Najman tajpalarynyn memleketi zhane madenieti). – Алматы: Ана тили, 1994. – 78 б.
- 3 Тыншпаев М. Materialy k istorii kirgiz-kazakskogo naroda. – Tashkent, 1925. – 62 s.
- 4 Er Edige. / Қ.І. Satbaevtyn algy sozimen 1927 zhyly Maskeude zharijalangan basylym. – Алматы: Fylym, 1995. – 150 б.
- 5 Tabyldiev H., Kalmuratov A. Kishi zhyz rulary (shezhiresi men tarihy). – Алматы: Er-Daulet, 1994. – 108 б.
- 6 Divaev A. Jetnograf. Bibliograficheskij spravochnik. – Chimkent, 1990. – 47 s.
- 7 Kuanganov Sh.T. Bukar zhyrau zhane onyn zamany. – Алматы: Murager kogamy, 1992. – 49 б.
- 8 Sataev A. Kanzhygaly Bogenbaj // Kazak batyrlary, 1991. – № 1.
- 9 Karamendin S.Y. Batyrdyn aty oshpejdi. Tort Bogenbaj, ysh Bokenbaj hakynda // Kazak batyrlary, 1992. – № 4. – S. 11.
- 10 Syzdykov H. Bogenbaj Akshayly // Kazakstan. Ul'ttyk jenciklopedija. – Алматы, 1999. – 2 t. – S. 395.
- 11 Ergazy K.E. E. Bogenbaj Kozhakenyly // Kazakstan. Ul'ttyk jenciklopedija. – Алматы, 1999. – 2 t. – S. 405.
- 12 Erofeeva I. Bokenbaj Karauly // Kazakstan. Ul'ttyk jenciklopedija. – Алматы, 1999. – 2 t. – S. 405-406.
- 13 Bigozhayly K. Bokenbaj Mergenuly // Kazakstan. Ul'ttyk jenciklopedija. – Алматы, 1999. – 2 t. – S. 406.
- 14 Mahaeva A.Sh. Kazak –kyrgyz tarihy. – Bishkek, 2011. – 264 б. (kyrgyz tilinde).
- 15 Kazahskie batyry zhenshhiny // Sajasat. – 2000. – №2-3.
- 16 Andabekov Sh.A. Bilerdin totenshe sezi, onyn kyrylymy men bilik sheshimderi: Avtoref. ... k.ju.n. – Алматы, 1995. – 24 б.
- 17 Eslamgaliyly M. San kily saual. – Алматы: Ана тили, 1995. – 86 б.
- 18 Torekululy N. 100 kazahskih biev – oratorov // Azija dauysy. – 1993. – № 17.
- 19 Infantev P.P. Jetnograficheskie rasskazy iz zhizni tatar, kirgizov, kalmykov, vogulov, bashkir i samoedov. – SPb.: izdanie A.F. Devriena. 1909. – 227 s.
- 20 Argyubaev X.A. Kazdauysty Kazybek bidin elshilik kyzmeti hakynda // Kazak tarihy. – 1993. – № 3.
- 21 Sozakbaev S. Tәuke han. Zheti zhargy. – Алматы: Sanat, 1994. – 48 б.

ЕРҒАЗЫ Қ.Е.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, т.ғ.к.

ҚАЗАҚТЫҢ БАТЫРЛАР ЖӘНЕ БИЛЕР ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ ЭТНОӘЛЕУМЕТТІК РӨЛІ

Түйін

Бұл мақала қазақтың батырлар мен билер институттарының атақты өкілдеріне арналады. Қазақтың батырлар және билер институттары Қазақстанның дәстүрлі қоғамындағы әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси мәселелерін позитивті шешуде орасан зор үлес қосты. Қазақтың батырлар мен билер институттарының субъектілері - шешен, универсалды қолбасшы және заңгер, дипломат, ақын және дана көсем ретінде полифункционалды қызметтер атқарды. Осы институттардың көрнекті өкілдері әскери қимылдардың стратегиясы мен тактикасын ұйымдастырушысы және сыртқы жауларға қарсы соғыста белсенді көсемдік істер жасады. Қазақтың батырлар және билер институттарының өкілдерінің ішінде қазақ қыздары ер азаматтармен бірге ұлт-азаттық соғыстарға белсенді араласты. Этнографиялық деректер бойынша, қазақтың патриот қыздары жөнінде бағалы материалдар кездеседі. Осы орайда, батыр қыздардың есімдерін атауға болады. Олар - батырлар Ботагөз Есетқызы, Гаухар батыр, Айтолқын Абылайқызы, Назым Қабанбайқызы, Есенбике Қаратайқызы, Қызданбике, Нұрбике, Айбике, батыр Бопай.

Түйін сөздер: батыр, би, сарбаз, он басы, жүз басы, мың басы, ру басы, сардар.

ERGAZY K.

a with descender. E. National University
them. Al-Farabi, Candidate of Historical Sciences

ETHNOSOCIAL THE ROLE OF INSTITUTIONS AND KAZAKH WARRIORS BIYS

Summary

The article is devoted to outstanding representatives of the Institute of the Kazakh warriors and biys. Institutions Kazakh warriors and biys have a positive impact in addressing the socio-economic and socio-political problems of the traditional society of Kazakhstan. Subjects Institute of Kazakh warriors and biys multifunctional activities performed as a speaker, universal leader and lawyer, diplomat, poet and wise leader. Prominent representatives of the Institute of the Kazakh warriors were the organizers of the strategy and tactics of military action, active instigators and participants in the war against external enemies. The Institute of the Kazakh warriors especially should be stated that the Kazakh batyrs - girls on an equal footing with men actively participated in the national liberation war. In ethnographic sources there are valuable materials of Kazakh girls patriots as Batyr Botagoz Esetkyzy, Gauhar, Aytolkyn Abylaykyzy, Nazim Kabanbaykyzy, Esenbike Karataykyzy, Kyzdanbike, Nyrbike, Aybike of the tribe Shanshar, Batyrbopai.

Keywords: batyr, bi Sarbaz he basses zhyz bass myn bass, bass py, sardar.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Тарих, археология және этнология факультеті Археология, этнология және музеология кафедрасының профессор м.а., т.ғ.д.

**ҚЫТАЙДАН КЕЛГЕН ОРАЛМАНДАРДЫҢ ОТБАСЫЛЫҚ ТҮРМЫС
МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕР**
(Далалық экспедициялық материалдар негізінде)

Аннотация

Автор мақалада Қытайдан келген оралмандардың дәстүрлі мәдениетіндегі этнографиялық ерекшеліктерді қарастырады. Сонымен қатар автор, бала туу, тәрбиелеу және үйленуге қатысты әдет-ғұрып, салт-дәстүрлердегі кейбір элементтердің сақталуына ерекше көңіл бөледі. Мақалада Қытайдан келген оралмандардың отбасына қатысты салт-дәстүрлерін Орта Азиядағы қазақ диаспорасының отбасын құрау дәстүрлерімен салыстырады. Сонымен қатар автор, Қытайдан келген оралмандардың өз ішінде өздерінің келген аймақтарына қарай ерекшеліктері бар екендігін көрсете отырып, Қытайдың Алтай жағынан келген қазақтарының салт дәстүрлері Ресей Алтайының және монғолияның қазақтарының әдет-ғұрыптарымен ұқсас екендігін көрсетеді. Мәселен, отбасылық дәстүрлердегі қалың мал түрі, той өткізу ғұрыптары, т.б. Автор мақалада өзінің бірнеше ғылыми экспедициялар нәтижесінде жиналған далалық экспедициялар материалдарын пайдаланған. Автор бала туу, тәрбиелеуге қатысты сипатталған ғұрыптарда өзінің ел арасынан жинаған халықтық шығармалар «Бесік жыры», «Бет ашар», «Сынсу», «Жар-жар», т.б. пайдаланған.

Түйін сөздер: Қытай, оралмандар, отбасылық тұрмысы, далалық материалдар, үйлену дәстүрлері, әдет-ғұрып, бала туу, тәрбиелеу, бет ашар, жар-жар

Бір кездері тарихи зобаландар салдарынан шет жерлерге ыққан қандастырымыз еліміз тәуелсіздігін алғалы бері тарихи Отанға деген көшін тоқтатқан жоқ. Белгілі тарихшы Х. Әбжанов: «Елбасының ұстанған саясатының арқасында еліміздің Тәуелсіздігінің 20 жылында бір кездері тарихи зобалаң салдарынан не тарихтың әр кезеңіндегі солақай саясаттың кертартпа шараларынан бөгде елдің билігінде қалған отандастарымыз 1991-2011 жылдар аралығында 221,3 мың отбасы яғни 860,4 мың қазақ алыс және жақын шетелдерден өз тарихи Отаны - Қазақстан Республикасына оралды», - деп көрсетеді [1, 40-б.].

Шет елдерден тарихи Отанына оралған қазақтардың ішінде Қытайдан келген қандастарымыз дәстүрлі мәдениетінің қаймағын бұзбай сақтап, келген отандастарымыздың бірегейі. Тіпті қазақтың бүгінде ұмыт бола бастаған қолөнер саласындағы мәдени мұраларының кейбір үлгілері: кесте тоқу, сырмақ, түскиіз, әртүрлі кескіндегі құрақтар, т.б. әсем жиһаз бұйымдары қандастарымыздың үйінде жарқырап, ұлттық өнеріміздің мұражайындай болып тұр десек қателеспейміз. Далалық іссапар, экспедициялар барысындағы зерттеулерден айқын болғандай, тұрмысы мен мәдениетінде де сол баяғы ата-бабамыздан ұрпаққа жалғасып келе жатқан әдет-ғұрып, салт дәстүрлеріміздің жақсы сақталғанын көреміз. Ел арасында рухы биік, ән мен жырдың жаршыларының да көп екендігін байқадық.

Далалық зерттеулер барысында алынған осы деректерді келтіре отырып, Қытайдан келген қандастарымыздың тұрмысы мен мәдениетіне тоқталатын болсақ, олардың отбасылық тұрмысындағы дәстүрлердің қазақи негізі жақсы сақталғандығын байқалады. Оны бала көтеру, туу және оны тәрбиелеу және

үйленуге қатысты дәстүрлерден көруге болады. Көпті көрген тәжірибелі аналарымыз келіннің аяғы ауыр болған кезде-ақ, оны түрлі пәле-жаладан, қауіп-көтерден қорғаудың амалдарын жасаған. Мәселен, Сағатхан Оразханқызының айтуына қарағанда, егер әйел ішін ауырсынса не шаншу болған жағдайда оның құрсағын қойдың қыртыс майымен сылап, қалған майды отқа жағып жіберетін. Сондай ақ отпен, адыраспан шөбімен аластау, иіскету де әлі күнге дейін кездесетіндігін айтады [2]. Қыз бала дүниеге келсе кескен кіндігін үйдің босағасына үйдің ырысы деп көмсе, ұл баланыкін жақсы ер азамат болсын деп алысқа ұзаққа апарып көметін болған [3].

Қай жерде болмасын қазақ халқы жүкті болған әйелді ерекше құрметтеп, «қалжаға» деп, алдын-ала соятын малын әзірлеп қояды. Анаға «қалжа» берудің үлкен ғылыми негізі бар. Ол негізінен әйелдің әл жинауы үшін берілетін ас-тағам. Қалжаға сойған малдың бауыздау қанын сәл ағызған соң, қалған қанын таза ыдысқа құйып алып, оны шарбы маймен араластырып қуырып, жаңа босанған анаға әл жинау үшін береді. Сонда, оның түрлі ауру-сырқауларға қарсылық қуаты артып, әйелге әл береді. Қалжа жеген әйел белін тез бекітіп, қол-аяғын тез бауырына алады. Әрі омырау сүті молайып, нәресте тез ширайды. Омырау сүтіне қанған бала есейгенде қуатты, мықты болады. Сондықтан үлкен кісілер әлжуаз жігіттерді көргенде: «Әй, сен туғанда шешең қалжа жемеп пе еді?» - деп кейістік білдіреді. Бұл қалжа беру рәсімі жергілікті қазақтарда да қазіргі таңда жақсы сақталған десек те болады. Қалжаға сойылған малдың піскен мойнының бөлмей мұжытып, «баланың мойны тез бекісін» деп биік бір жерге ілдіріп қояды [4]. Сондай ақ, жас босанған әйелді, баланы шошытып алмау үшін бала қырқынан шыққанша қатты сөйлемей, тіпті бөтен адамдарға көп көрсетпейтін де болған [2]. Егер балаға шілде қотыр шықса, онда оның анасымен бір күнде, бір уақытта босанған екінші әйелді алып келіп «көттестіріп» (екеуін екі жаққа қаратып) отырғызып, бір-біріне қаратпай тамақ беретін болған. Бұл сол баланың сауығып кетуі үшін жасалатын ырымдарының бірі.

Бала туылғанда ит жидесін тігіп кигізеді, оны «ит көйлек» деп атайды. Оны көбіне баланы қырқынан шығарғанда иттің мойнына бостау қылып байлап итті қуады. Ит жүгіргенде мойнынан ит көйлек түсіп қалса, онда баланың ит мінезі кетті деп ит көйлекті алып қалып, келесі балаларға сақтап қалады не болмаса балалы бола алмай жүрген жақын-жуықтарына береді. Баланың ит көйлегі кең болса ер жеткенде киімдеріде кең болады, деген наным болған [2]. Ал, А.Т. Абдулина, ит көйлек пен қалжаны әдетте алдын ала сайланған кіндік шеше дайындайтығын айтады. Кіндік шеше ролін атқару көбіне туыскандарының әйелдерінің бірі не бала көтере алмай жүрген бір әйел тезірек бала көтеру үшін өзі сұранады. Ит көйлектің алды міндетті түрде тілік болу керек, ондай болмаған жағдайда баланың тілі шықпай қалады деген ырым болған, - деп көрсетеді [5, с. 284].

Қазіргі таңда көп жерде ұмыт болып бара жатқан дәстүріміздің бірі баланы «бесікке салу». Әдетте, бесікке баланың кіндігі түскен соң салады. Бесіктегі бала өте таза болып, тез өседі. Сондықтан «бесіктегі бала бес түлейді», - деген сөз бар халық арасында. Бесікке салғанда бесік үстіне қап жапқан, оның мағынасы баланың ұйқысы қалың болсын деген ырымнан туындаған [2]. Егер қыз бала болса бесіктің басына айна, тарақ қойса, ұл бала дүниеге келсе қамшы, пышақ, жүген қойған. Оның мәні ұлдар ержүрек, жақсы азамат, қыздар әдемі, көркем болсын деген ниет.

Баланы бесікке саларда да (бөлеуге) ерекше мән беріп, алдымен әр түрлі зиянкестер жоламасын деп, бесікті аластайды. Бесікке бөлер кезде ең алдымен күндіз не түнде болсын, әр жолы бесікті міндетті түрде аластайды. Бесікті көбінде арша бүрі шырпысын тамызып, не шам, шақпақ, сіріңке талы секілді жарық шығаратын заттардың бірін пайдаланып, бесіктің бас-аяғын тегіс айналдыра:

Алас, алас, алас!
Әр пәлеңнен қалас!

Көзі жаманның көзінен алас!
Тілі жаманның тілінен алас!
Уы жаманның уынан алас!
Алас, алас, алас!

Қыла гөр Алла мың пәлеңнен қалас! – деп бесікті аластап шығып, онан соң барып баланы бөлеуге кіріседі [4].

Зерттеуші Айып Нүсіпұқасұлы бесік аластаудың да өзіндік ғылыми негізін топтайды:

1) Аршаның микроб өлтіретін қасиеті бар. Сондықтан онымен бесік аластаса, бесіктегі микробтарды өлтіріп, баланың дені сау болып есеюіне септігін тигізеді.

2) От жарығымен бесікті аластау барысында баланың жанбасына бататын бөгде заттар мен бақа-шаян, күрт-құмырсқа тектес зиянды жәндіктерден сақтандырады. Бала құрғақ, жайлы орында жақсы ұйықтайды. Дәретіне былғанбайды, баланы бесіктен шешіп алған соң, түбек-шүмегін жуып, көрпе-жастығы мен жөргегін күнге жайып отырады [6].

Бесіктің жабдықтарына келетін болсақ, оны әдетте, ағаштан, әсіресе, талдан кесіп, қашап, иіп жасайды. Бесік жабдықтарына: жөргек, жастық, бесік көрпе, төсеніш, қолбау, тізе бау, түбек, шүмек жатады. Түбек көбінде фарфордан, шүмек аршадан, асықты жілік сияқты заттардан жасалады. Шүмекті аршадан жасаса, түрлі микробты өлтіріп, аурудың алдын алады. Ал жіліктен жасалған шүмекте адам денесіне ыңғайлы, себебі, сүйектегі фарфор су тартпайтындықтан ол үлкен-кіші дәретке шірімейді әрі сасымайды [7]. Бесікке бөлерде баланы сылап-сипап, май жағып жатқызады. «Баланы – сылау, қарды – қылау өсіреді» деген халықтың мақалын зердесіне түйген халқымыз бала өздігінен талпынып, жүргенге дейін ауық-ауық қойдың құйрық майымен сылап, қол аяғын керіп-созып: «Өс, өс, өс!» деп ақырын-ақырын созғылап:

Өс, өс, өс!
Үйден пәле көш!
Тәу-тәу, тәу!
Сыламақ менен,
Ширақ сенен!
Менің қолым емес,
Би Батима пірімнің қолы!
Тастай мықты бол!
Темірдей төзімді бол!
Сүттен ақ бол!
Судан пәк бол!
Дерт атаулы кірмесін!
Ақ бөпеме тимесін!
Өс-өс, өс!

Үйден пәле көш!, – деп қанатты сөздер мен игі тілектерін білдіреді [6].

Баланы майлап-сылап, өс-өс айтудың ерекше ғылыми мәні бар: баланы қойдың құйрық майымен майлап сыласа, баланың терісі жұмсап, баланың сезім-түйсіктеріне тамаша әсер жасап, қан айналысы жақсарады. «Өс, өс» деп баланың қол-аяғын жазып, керіп-созса, тарамыс, сіңір, буын-буындары тегіс жазылып, бала денесі шынығып, шындалып сау денелі, сымбатты болып өседі [6].

Тәрбиелі де тәлімгер қазақ аналары баланы бесікке салған күннен бастап «бесік жырын» айтып, перзенттерінің ата-анасы мен ел-жұртына опалы, көзі ашық, көкірегі ояу азамат болып есеюін тілеп, қасиетті халық жырын ұрпақтар құлақтарына құя білген. Қытайдан және басқа шет мемлекеттерден келген қандастарымыздың арасында да бесік жырын айтып тәрбие беретін аналардың

катары көп десек болады. Солардың бірі бесікке сүйеніп отырған ана ұрпағына өзінің ақ сүтімен қоса:

Әлди-әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат, бөпем!
Балапандай мұзбалақ,
Қанатыңды қақ, бөпем!
Арыстандай жауыңа,
Айбаттанып шап, бөпем!
Қай-қашанда халқыңды,
Қамқоршы боп бақ, бөпем!
Өз күрбыңның алды боп,
Өнер шамын жақ, бөпем!
Ата-бабаң таппаған,
Тапқырлықтар тап, бөпем!
Кең бол байтақ далаңдай,
Далаң жомарт анаңдай!
Сүйсең отан, жеріңді,
Болар анаң көңілі жай,
Әлди-әлди, әлди-ай!
Аспандағы жұлдызым,
Суда жүзген құндызым.
Ізгі ісіңе ел сүйінер,
Қас қырандай шүйілер,
Азамат бол, әлди-ай!, – деп бесік жырын тамылжыта төгіп,

ұрпақтарына мол рухани азық беріп отырған.

Қазақ аналары бесік жырын ермек үшін немесе баласын жұбату үшін айтпаған. Қайта, халықтың мол ауыз әдебиетін ұтымды пайдаланып, ұрпақтарының құлағына халықтық салт-дәстүрмен адамгершіліктің, ізгіліктің өркенін сіңіріп, даналық тағылымдарын құю үшін айтқан. Бесік жырын айтқан ана көңілі сергіп, серпіліп, албыртқан көңілі «Бесік жырымен» бірге болашақ өмірге алып ұшып, бесіктегі бөбегіне: «Өскенде, есейгенде кім боласың?», - деп, жыр аяғын:

Балғын қолың іс алып,
Балдыр мойның күш алып.
Бізді баға ма екенсің?!
Сом құрықты майырып,
Түнде жылқы қайырып,
Жаудан елді айырып,
Жігіт болар ма екенсің?!
Дуылға-сауыт киініп,
Жауға батыл тиісіп.
Батыр болар ма екенсің?!
Өлең сөзден дес бермес,
Нөсерлетер төске өрлеп,
Ақын болар ма екенсің?!
Таңдайларың тақылдап,
Шешендерді тақымдап.
Сөз сөйлейтін тақпақтап,
Шешен болар ма екенсің?!
Дүйім елді бастайтын,
Қиын жерде саспайтын.
Бақ-дәулетке таспайтын,
Көсем болар ма екенсің?! – сияқты игі тілектерге

ұластырып отырған.

Ал, баланы бесіктен шешіп аларда:

Бөпемді шешіп алайын,
Нұр жүзіне қарайын.
Емін-еркін керіліп,
Қуандырсын маңайын.
Атасын іздеп барса екен,
Барып асыр салса екен.
Қайта келіп жатқанша,

Бесікте ұйқы қалса екен!, – деп сәби жанын қуаныш пен шаттыққа бөлеуге тырысқан [8]. Бесік жырының кез келген тәлім-тәрбие орнын толтыра алатын ұшан-теңіз ғылыми мән-мағынасы бар. Мысалы, ана сүтімен бірге бесік жырын тындап өскен бала жаны сұлу, ізгі ниетті, моральды, мұратты, мәдениетті, көпшіл, қайсар, ержүрек азамат болып жетіледі. Тарихта «Бесік жыры» ғаламат тәрбие құралы болған, ұрпақтарды адамгершілікке, ізгілікке, береке-бірлікке, достыққа жетелеп, ұлттық салт-дәстүрдің нәрімен сусындатқан. Себебі, бұл дәстүрдің тәрбиелік мәні мен ғылыми мәні өте жоғары. Ол ата-аналардың ұрпақтары алдындағы жауапкершілік пен борыштылық сезімдерін арттырады. Бесік жыры бала дүниеге келгеннен азамат болып үйленгенге дейінгі аралықта ақ сүт, адал еңбектерімен бағып-қағып, оқытып өнер-білім, үлгі-тағылым үйретіп, жақсы азамат етіп жетілдіруге ықпал етсе, өз кезегінде ұрпақтардың санасына ата-ананы қартайғанда бағып-қағу жауапкершілік сезімін қалыптастырады [9].

Қытайдан келген оралмандарда әлі күнге дейін жақсы сақталған ғұрыптардың бірі «тұсау кесу». Ол үшін сойылған малдың ішегімен баланың аяғын байлап тұсауын кескен. Оның да астары майлы ішектей бай, бақуатты болсын деген ырымнан туындайды. Қытайдан келген қандастарымыз ішекті көбіне пышақпен кеседі. Баланың тұсауын қайшымен кесу дұрыс емес, оның өмірінде қайшы істер көп болады деген ұғым болған [10, 101-б.]. Бала бес жасқа келгенде алғаш рет баланы мұсылмандық жолға салудың шарты деп сүндетке отырғызған. Баланы сүндетке отырғызу кезінде оның бас киіміне, киген киімінің екі иығына көз тимесін деп үкі таққан. Балаға көбіне «айдар шаш» қояды. Баланы қырқынан шығарарда, бала бес жасқа толып сүндеттелгенде, үлкен қарияларға шашын алдыртып төбесінен немесе желкесінен шаш қалдыруды айтады. Баладағы мұндай шаш үлгілері де көбіне тіл-көзден аулақ болсын деген ұғымнан туындаған. Ал, қыз баланың сүндеті ақ көйлек киіп той жасағаны. Сондай ақ, Қытайдан келген қандастарымыздың арасында баланы бауырына салу деген де ырым болған. Бұл жағдай, егер жақын туысқандарының балалары жоқ болса, берген баланың артынан еретіндер болсын деген жақсы ниеттен туындағын [2].

Қыз ұзатудағы әдет ғұрыптар. Қытай қазақтарында 1958 жылға дейін екі әйел алу, бесіктен балаларды атастыру ғұрыптары сақталған. Бірақ Қытайдағы сол кезеңдердегі өзгерістер ұлттық дәстүрлерімізді түп-тамырымен тұрмыстан ысырып, ұмыттыра алған жоқ. Мәселен, жігіт қыз алып қашса қыздың еліне «жаушы» жіберу дәстүрі болған. Жаушының міндеті елдестіру екендігі белгілі. Қазақтың ертеден келе жатқан дәстүрі бойынша алдын-ала қызды айттыруға барған адамдарды «жаушы» деп, оған екі адам бір әйел, бір ер адамнан артық бармаған. Осы келісімнің арқасында екі жақ келісіп құдаласып, сырға салу өткізеді. Қыз жақ не сұраса соны апаратын болған. Ертеде әлеуметтік жағдайларына байланысты құдалыққа қалың мал беріп, оған жылқы, түйе апаратын болған. Мысалы, 100 айғыр жылқы, 50 мың байтал және т.б. беру дәстүрі 1958 жылға дейін жалғасын тапқан. Жағдайы төмен деген отбасының өзі 10 қарадан кем бермеген [8]. Белгілі этнограф А. Тоқтабай: «Қазақтың бұрынғы әдетіндей ата-ана құдандаласып некелесетін салт сирек. Қалың мал бұрын он қара, отыз қара, елу қара жүз қара соны 200 байтал дейтіндер мүлдем қалған, бірақ бәрі ақшаға бағаланады. Қазіргі уақытта қалың малдың шамасы орта есеппен 40-50 мың юань (Бір юань - 25 теңге 2013

ж.). Бұдан басқа той малына әркім шамасына қарай бірер бас ұсақ, немесе ірі-қара апарды. Кейбір ауқатты адамдар қызын ұзатқанда машина мінгізіп жіберетіндері де болады», - деп жазады [11, 370-б.]. Ал, Ақсу ауданы Көктал ауылында тұратын Қытайдан келген қандасымыз Әзен Сахария қызға берілетін қалың мал жөнінде: «Қызды сұрап барғанда бір ірі қара мал мен он мың юань алып барса, қалың малға оншақты ірі қара мал, кілем апарды. Үкі тағуда (кей жерлерде сырға салу) қыз жақ қанша адам атаса (ең жақындарын атайды) сонша адам басына ірі қара малын, кілемін апарған. Екі жақ бір бірлеріне киіт береді (жағалы киімдер), оған бір сырмақтан қосып берген [12]. Жалпы, қызды айттыру мен оның туыстарына берілетін сый-сияпат Алтай аймағындағы (Қытай, Ресей) қазақтардың бәрінде үқсас деуге болады.

Жергілікті қазақтар негізінен қызды ұзатып шығарып салып, сосын екі үш күн өткенде жігіт жағы той жасаса, Қытайдан келген қандастарымыз қызды сол жігіт той жасайтын күні сыңсу айтып ұзатып шығарып салады. Қыз ұзатылып кетіп бара жатқанда айтылатын сыңсу түрі:

Есіктің алды күркетай, күркеден атым үркеді-ай,
Бермеймін деген апам-ау, басыма желек бүркеді-ай.
Есік алды ошаған, жылқы ішінде қашаған
Жыл айналып келгенше, қош аман бол босағам.
Жеңгелерге айтатыны:
Көйлек бір кидім етектеп,
Жеңгелер шықты жетектеп
Бермеймін деген ағалар, түр екен ғой ат ерттеп
Әуеде қылмай айласын, оң жаққа түлкі байласын
Бермеймін деген ағам-ау, көтеріп атқа салғанда
Жанашыр бауыр қайдасын?!

Қызды ұзатқанда анасының қызына айтылатын сыңсуы.

Аман бол қарғам, аман бол.
Ат артай, адам бол!
Пайғамбар қызын ұзатқан,
Солардан қалған бізге жол.
Аманда жүрсен мерейін,
Алла ісіне көнейін.
Бағынды алла оңарсын,
Ақ батамды берейін!
Елшіде ерте тұрайын, белінді бекен буайын,
Жат елдік болдың демейін, тілеуінді тілейін.
Су ішінде қайындай, арғымақтың сайындай
Ауырып шаршап жүргенде, білушең қарғам жайымды [3].

Алайда қазіргі таңда сыңсу айтуда оралмандар арасында жергілікті қазақтарда айтпағаннан кейін бізде де қалып барады, – дейді Қытайдан келген Сапарғали Тұртқан [13].

Қытайдан келген қазақтардың беташар салты. Беташар кезінде келінді алдымен екі жеңгесі қолтығынан сүйеп жаңа сойылған малдың терісіне тұрғызып, одан кейін қамшының сабына бір шаршы ақ, бір шаршы қызыл мата байлап орамалды келіннің бетіне жауып бет ашады. Қытай қазақтарында сабауды сол үйдің жиеніне ұстағады. Ал бет ашатын адам алдына тұрады. Іле ауданы Алматы облысы Борандай елді-мекенінде тұратын 80 жастағы қандасымыз Төлеген Күлмесханнан жазылып алынған беташарды келтіре кетейік:

Есіктің алдын аштым ғой,
Алуан шекер шаштым-ой

Келіннің бетін ашайын
Шуылдамай қаш былай.
Биссимил-лә деп бастайын,
Асып-сасып саспайын
Алдыма келді келінжан,
Бетін бір ашып тастайын.
Биссимиллә сөздің басы бар,
Сөзді бастап қозғасам
Тек жылайды жақсылар,
Осы отырған жарандар сөзін ұғып қараңдар
Ұға алмаған кей адамдар,
Қайтерін білмей алаңдар.
Көп иіліп тұрарсың, басыңды иіп сәлем бер
Уа ақылды туған жақсыны, ақылсызға баландар,
Ақылсызды есті деп жарымеске санандар
Ықылас бата беріңіз, атаның қабыл батасы
Сөз бастайын, келіншек, мынау сіздің атаңыз.
Бетіңді ашып болған соң, аяндап үйге қайтамыз
Әуелі өсек айтпаңыз, екінші елді жақтаңыз,
Ел-жұртқа тәуір көрініп, ананың сүтін ақтаңыз.
Ұйқының жөні осылай деп, күн шығарып жатпаңыз,
Еріңнің алып бетінен өкпелеп қалып жатпаңыз.
Сақ болып жат ұйқыдан, ата-енең тұрып ашпасын,
Қарам іске жақындап, берекең содан қашпасын,
Нәпсінің еріп соңынан шайтанның ауылы таспасын.
Қолыма алдым хат қалам, бес ауыз сөз жаттағам,
Күдіретің келсе орай әр ісіне таң қалам.
Төрт түлікті етіп беріңіз, ата сізге бір сәлем,
Сөздің алды тұрынып, келін, қайын енесі
Мына келін сіздікі, сыртымнан туды кеңесші,
Жақсы болса келінің, ақылы болар кемесі.
Жаман болса келінің, көп болады кеңесі.
Сөздің назарын, келіншек, мынау сіздің енеңіз
Енеңізді күтіңіз, сыртына тудым деменіз.
Ата енең атқа мінгенде, қолтығынан деменіз,
Қызметіне осылардың біте қабақ тұтпаңыз,
Өткірліктің жолы осы деп, сүмдық іске шықпаңыз.
Келін келді, келіншек, кел билейік құлыншак,
Ұяларсың биылша, биылдан соң кетерсің
Астыңа қойдым алтын тақ, басыңа берсін тәңір бақ,
Қасына келген баланың, бетінен сүйіп моншақ тақ,
Үлгі болып шырағым, ел-жұртыңа осылай жақ.
Қолыма алдым хат қалам, бес ауыз сөз жаттаған
Күдіреттің кең орай әр ісіне таң қалам.
Шәй-шелекті беріңіз, Ене сізге бір сәлем.
Үшіншісі қайнағаң келінім деп зарланған,
Жәрдем үшін қайнаға, барын беруден таймаған.
Шыға келіп қараса, боталы түйе айдаған.
Үйдегісі барма деп, боталы түйе байлаған.
Жана келді жас келін, жүгіріп асып белестен
Келіп кеткен түйені, шаңқылдап қарғап шешек, - деп,
Бостың күні шайтаннан, жұрттан озып бөлектен,
Қарап тұрсам қайнағаң мынау келін зерек, - деп.

Қыдырмаңыз, жас келін, асып-тасып белестен,
Ақыл айтып не таппайды біздерден
Зейінді болсаң ұғасың, ұялып төмен бұғарсың.
Жақсымысың, шырағым, төмен қарап тұрарсың,
Айта берсем жамағат, естігенге құмарсың.
Қолыма алдым хат қалам, бес ауыз сөз жаттағам,
Түйеден өтіп беліңіз, қайнаға сізге бір сәлем.
Қуаныпты келіннің жасы қайнысы
Ат шаптырып той қылар, ата үлкен бай кісі,
Көп жүруді жақтырмар, ықыласы тар кісі
Ойын қызық көріндер ақыл зейін бар кісі
Тізең талдау, қарағым, ендігі жұртқа бір сәлем, - деп аяқтайды [14].

Қазақтың қай жердегі беташары болмасын, оның мағынасы келінді ел-жұртпен таныстырып, өсиет-нақылдарды жеткізу болып саналады. Келіннің бетін ашу салты өзгермеген.

Бас құраған жастардың кекесін мұсылманша қию міндетті шарт болып есептеледі. Неке қию ғұрпын қазіргі таңда Қытайдан көшіп келіп жатқан қандастарымыз бұл салтты мешітке немесе келін түскен күні үйге молда шақырып жасайды. Кейбір зерттеулерде неке қию көбіне қыздың үйінде өтетіндігі айтылады. Бас қосып үйленетін жұбайлар үшін мұсылманша неке қидыру негізінен өте қасиетті ұғым әрі ерлі-зайыптылар арасында жауапкершілікті сезіндіретін беріктік шарты. Неке қию ғұрпына келетін болсақ, молданың алдына жайылған ақ дастарқанға күміс білезік, күміс сақина және жебе салынған бір тостағандағы тәтті суды қояды. Қазіргі таңда бұл суды «зәмзәм суы» деп атайды. Неке суына қант, сүт қосу Өзбекстандағы қазақтарда кездеседі. Суға қант не сүтті қосуы олардың жұбайлық өмірінің ақ әрі тәтті болуын тілеумен байланысты [15]. Екі жағынан некеге куә болатын (үштен жоғары) адамдар неке қиятын жерге келіп отырады. Әр екі жақтың куәгерлері толық келіп болған соң, молда жүгініп отырып:

«Бисмиллай и рахман и рахим! Алланың әмірі, пайғамбардың сүннеті, адал некеленген осы қыз бен жігіттің (ер мен әйелдің) некелері тұрақты, бастары бақытты, сау денелі, ұзын ғұмырлы, жақсы перзентті, ынтымақ-берекелі болуын бір Алла өзіңнен ғана тілейміз! Аллаһуақпар!»,- деп неке дұғасын оқып, тостағандағы тәтті суға дем салып, күйеу жігіттен:

- Пәленнің қызы түгенді өзіңізге өмірлік жар етуге ризамысыз? – деп сұрайды. Оған жігіт риза болса: - Ризамын!, – деп жауап береді. Сол кезде жігіт жақтың куәлікке келген адамдары бір ауыздан:

Куә-куә, Куәміз,
Куәлікке жүреміз.
Таңда тәңір алдында,
Мұнда қазы алдында,
Ақ куәлік береміз!, – деп іле жөнеледі. Одан соң, молда

қалыңдықтан:

Сіз пәленнің ұлы түгенге өмірлік жар болуға ризамысыз ба?, - деп сұрайды. Қыз риза болса: - Ризамын! – деп өз ризашылығын береді. Сол кезде оның куәгерлері де жоғарыда айтқан - Куә-куә, Куәмізді айтып, – деп қызды қостай кетеді.

Соңында, молда қыз бен жігіттің ризалығын алған соң, қолындағы неке суын алдымен жігітке, онан соң, қызға беріп бір ұрттатады. Бұл олардың ресми ерлі-зайыпты болғандығының белгісі есептеледі. Міне, бұл «неке қидыру» деп аталады.

Некелерін қидырып, неке суын ішкен күні түнде жігіт қалыңдығымен оңаша кездеседі. Бұл кездесу - «отауға түсу» деп аталады. Қыз жеңгелері күйеу жігіт пен қалыңдыққа арнап төсек салып, үстіне неке жаулық төсеп беріп, екі жасты оңаша

қалдырып, жақсы тілектерін білдіріп үйден шығып кетеді. Бұл «ақ некелі түн» деп аталады. Бұл түні қалыңдықтың болашақ күйеу алдындағы пәктігі мен арулық абыройы айқындалады.

Қалыңдықтың қыз балалық қасиетін таза сақтап, заңды некеге дейін беті ашылмай құтты орнына қонуы қыз баланың жеке өз басынан тыс, туған елі мен ата-анасына үлкен абырой әперіп, болашақ отбасының тату-тәтті, бай-бақытты өмір өткізуіне берік негіз қалайды. «Қызға қырық үйден тыйым, ұлға мың сан жерден сын» деп, үйлену тойы мен «ақ неке түніне» ерекше мән береді. Неке қидыру үйленетін қыз бен жігіттің, яғни бас құрап, өмірлік жар болуды ниет еткен ер мен әйелдің бір-біріне деген жауапкерлік сезімі мен өзара аяушылық, бағыныштылық сезімін оятады. Сондай-ақ ақ некеге адал болуға, махаббат – неке ісінің жеңіл-желпі қарауға болмайтын өте маңызды, адамгершілік пен ар-абыройға саятын қасиетті іс екендігін алғашқы адымда ұғындырды. Болашақ отбасының тату-тәтті, береке-бірлікті болуына рухани жақтан, идеялық жақтан негіз қалайды. Көңіл-күйді орнықтырып, екі жасты бір мақсат, бір тілекте болуға құлшындырады.

Алайда қазіргі таңда өкінішке орай жастар бұл құндылықтардан арылып барады.

Өлік жөнелту ғұрыптарындағы ерекшеліктер. Қытай қазақтарында адам дүниеден өткенде айтылатын жоқтау әлі күнге дейін кездеседі. Қайтыс болған адамды ертеректе бір күннен асырмай қоятын болған. Жаназасын шығарғанға түйе берген, бұл малды ертеректе жағдайы жоқтарға бөліп берсе, ал қазіргі кезеңде малды құран оқыған молдаға береді. Өлікті жерлегенде қытай қазақтарында «ысқат» құраны оқылады. Ысқат құран — қазақтардың түсінігі бойынша, шариғат заңы арқылы белгіленген, молдаларға өлген адамның күнәсін алғандығы үшін берілетін төлем, яғни күнәні сату деген сөз, деп ұғындырады Ағиян Хайдар [15]. Сүйекке құда, жақын туыстары бар жеті немесе тоғыз адамға дейін кіреді. Сүйекке түскендерге басын ұстағанға тымақ, басқа бөліктеріне шапан береді. Намаз күні өлікті ұзындығы екі метр болатын ақырет сыртынан ақ киізбен орап басын құбылаға қарата шығарған. Өлген адамның үйінен үш күнге дейін тамақ ішпейтін болған. Оның жетісін бергенде киімдерін жақын туыстарына таратқан. Жылдығын бергенде қайтыс болған адамның көзі тірісінде мінген жылқысын сойған. Қайтыс болған адамның қыздары жылында жоқтау айтатын болған. Жетісін беру баланың тууымен байланысты болса, қырқын беру қырқыннан шығару, жылын беру ол жасқа толуымен байланысты деген қытай қазақтарында түсінік қалыптасқан.

Қытай қазақтарында марқұмның намазын шығарғанда ақ құран хатым оқылса, ал Қазақстанда оны жылына қарсы шығарып жатады. Құранхатым дегеніміз құранды толығымен бастан аяқ оқып шығуын айтады. Қытайда адам дүниеден өткенде әкелінген қаражат не басқа да материалдық шығындар қайтарымсыз, көмек ретінде қабылданады.

Қорыта келгенде, біз мақалада Қытайдан келген бауырластарымыздың отбасылық тұрмысындағы дәстүрлі мәдениетінің сақталуы мен кейбір ерекшелігіне ғана тоқталдық. Егер біз тұрмысы мен мәдениетінің барлық тұсын тұтас қарастырсақ, небір ұмыт бола бастаған мәдени мұраларымызды, ерекшелігімізді байқар едік. Себебі, этнос қай жерге қоныс аударса да, сол этникалық топ басқа ұлт өкілдерімен тығыз қарым-қатынасқа бара отырып, рухани және материалдық құндылықтармен алмасады, басқа ортаның кейбір этникалық мәдениет ерекшеліктерін қабылдайды. Олай болса, тарихи Отанына оралған қандастарымыздың өзіндік мәдени ерекшеліктеріне үрке қарамай, олардың мәдени өзгерістеріне де түсіністікпен қарауымыз керек. Ал кей жағдайда олардың бір тобы қаймағы бұзылмаған халқымыздың ұмытыла бастаған тамаша қасиеттерін тірілтуге, өткеннің өнгесінен үйретуге баулайтын қоғам қайраткерлері, ақын жыршылары, кәсіпкерлері де жоқ емес. Міне, сондай дәстүрлердің қаймағын бұзбай сақтап келе

жатқан Қытайдан келген қандастарымыз болып табылады. Сондықтан елге оралған отандастарымызды бауырмалдылықпен қарсы алып, олардың өз елінде өгейсімей, ортамыздан орын тауып, елге сіңісті болып кетуіне жағдай жасауымыз қажет.

Әдебиеттер

1 Әбжанов Х.М. Оралмандар және ұлттық идея // Қазақстан және шетелдегі қазақтар. Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 20 жыл толуына орай өткізілген: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Алматы: Дүние жүзі қазақтары қауымдастығы, 2012. – 40-б.

2 Сағатхан Оразханқызы, Қытайдан, 58 жаста, Ақсу ауданы, Қызылағаш ауылында

3 Гүлзада Жәлелқанқызы Қытайдан, 60 жаста, Шығыс Қазақстан облысы, Үржар ауданы, Мақаншы ауылы

4 Мұқамет Зарагүл, Қытайдан, жасы 65, Алматы облысы, Қызылағаш ауылы.

5 Абдулина А.Т. Обрядность семейного цикла у казахов Китая // Казахская диаспора Центральной Азии: История-Культура-памятники: Материалы Международной научной конференции. - Алматы, 5 декабря 2014. – С. 284-292.

6 Айып Нүсіпұқасұлы. Ағаш бесіктен жер бесікке дейін. – Үрімжі: Таным, 2006. – 352 б.

7 Тойбазар Қадиша, Қытайдан, жасы 72-де, Алматы облысы, Ақтоған ауылы.

8 Әміре Бәден, Қытайдан, жасы 73, Алматы облысы, Қызылағаш ауылы.

9 Даниял Жақыпұлы, Қытайдан, 91 жаста, Алматы облысы, Райымбек ауылы

10 Қалшабаева Б.К. Қазақ диаспорасының мәдени мұралары. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. -161 б.

11 Тоқтабай А.У. Қытай қазақтарының дәстүрлі мәдениетінің кейбір қырлары (этнографиялық сюжеттер бойынша // Орталық Азияның қазақ диаспорасы: тарих-мәдениет-ескеркіштер: Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Алматы, 5 желтоқсан 2014. - 363-379-бб.

12 Азен Сахария, Қытайдан, жасы 57-де, Ақсу ауданы, Көктал ауылы

13 Сапарғали Тұртқан, Қытайдан, жасы 79, Алматы облысы, Қапал ауылы

14 Күлмесхан Төлеген, Қытайдан, жасы 80-де, Алматы облысы, Іле ауданы Борандай елді мекені

15 Қалшабаева Б.К. Орталық Азиядағы қазақтар (тарихи этнографиялық зерттеу). – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 406 б.

16 Ағиан Қайдар, Қытайдан, 69 жаста, Қарасай ауданы, Райымбек елді-мекені

ҚАЛШАБАЕВА Б.К.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, д.и.н.

ОСОБЕННОСТИ СЕМЕЙНОГО БЫТА КАЗАХОВ-ОРАЛМАНОВ КИТАЯ (на основе полевых экспедиционных материалах)

Резюме

Автор статьи рассматривает этнографические особенности традиционной культуры казахов – оралманов из Китая. Автор уделяет особое внимание сохранению некоторых элементов обрядов, связанных с рождением и воспитанием ребенка, а также свадебных ритуалов. Здесь также приводится сравнение свадебных обрядов казахов-оралманов из Китая и других казахских диаспор Центральной Азии. Вместе с тем, автор отмечает, что некоторые обычаи и обряды казахов – оралманов

из Китая разнятся с теми, которых придерживаются казахи региона, а у казахов региона Китайской Алтая семейные обряды схожи с казахами Российского Алтая и Монголии. Например, свадебные обряды, калым, проведения тоя и др. Автор использует в статье собственные полевые материалы, собранные в результате нескольких научных экспедиций. Автор статьи при описании обрядов, связанных с рождением ребенка и свадебных церемониалов широко использует народное творчество, например «Бесік жыры», «Бет ашар», «Сынсу», «Жар-жар» и др.

Ключевые слова: семейный быт казахов-оралманов Китая, полевые материалы, свадебные церемониал, обычаи и обряды, связанные с рождением ребенка, бет ашар, жар-жар

KALSHABAYEVA B.K.

al-Farabi Kazakh National University,

Doctor of Historical Sciences

KAZAKHS-ORALMANS FROM CHINA: SPECIFIC CHARACTERISTICS OF MODE OF LIFE (BASED ON FIELD MATERIALS)

Summary

The author has researched ethnographic characteristics of traditional mode of life among Kazakh-oralmans from China. The author pays a special attention towards keeping some elements of traditions and rituals connected with birth and upbringing of the child as well as marriage rituals. Here were also given some comparison of marriage rituals of Kazakhs-oralmans in China and some other Kazakh Diasporas in Central Asia. Meanwhile, the author points out that Chinese Kazakhs traditions differ from those of Kazakhs living in republic, while Kazakhs from Chinese Altay region have similar family traditions. For instance, marriage rituals, kalym, toy organization, etc. present article is based on field materials collected by the author in several scientific expeditions. The author also while described birth and marriage rituals used folklore, such as “Besik zhyry”, “Bet ashar”, “Synsu”, “Zhar-zhar”.

Keywords: mode of life, Kazakh-oralmans from China, field materials, marriage rituals, traditions and rituals connected with baby birth, bet ashar, zhar-zhar

ӘОЖ 94 (574)

АҚАНОВ М.Қ.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан

Мемлекеттік университеті, т.ғ.к.

РУ-АТА АТТАРЫНДАҒЫ КОСМОЛОГИЯЛЫҚ (АСПАНИ) ДЕНЕЛЕРДІҢ КӨРІНІСІ

Аннотация

Бұл мақалада жазбаша және археологиялық, этнологиялық түпдеректер мен ауызша шежірелерде бар материалдарды талдау негізінде автор наймандар мен үйсіндердің ру-тайпаларының, сондай-ақ, жекелеген ата-бабаларының аттарының ертедегі адамдардың космологиялық наным-сенімдеріне байланысты пайда болғандығы туралы қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: Найман мен Үйсін қауымы, этникалық топтар, Көкжарлы, Тәңірберді, Жанбыршы, Қызай, Бәйдібек, Домалақ ене, Жарықшақ, Албан.

Қазақ халқының тарихы рулық-тайпалық құрылымдармен тығыз байланысты екендігі белгілі. Үш жүзден тұратын бұл қауым, М. Тынышпаев пен М. Тәтімов сынды ғалымдардың есебінше, жиырма ірі-ірі тайпаларға, ал олар өз кезегінде, екі жүзден астам рулар мен үш мыңға жуық аталарға жіктеледі [1, 47-б.]. Ұлтымыздың этникалық буындары осыншама көп болса, тиісінше, олардың атаулары да соншалықты сан алуан. Сан мыңдаған этнонимдердің басым бөлігінің мағынасы мен шығу кұпиясы терең үніле зерделеуді қажет етеді.

Тақырыптың өзектілігін және танымдық маңыздылығын ескеріп, наймандар мен үйсіндер бойынша жинақталған материалдарды мұқият түрде зерттеу барысында олардың көптеген ру-ата атауларының мәні мен шығу кұпиясы ел аузындағы түсініктемелерге қарағанда мүлдем өзге қырынан көрінетіндігіне көзіміз жетті. Нақтылай айтсақ, кейбіреулері аспанның өзін білдірсе, басқалары ондағы денелерге қатысты екен. Осындай таңғажайып құбылысты баяндауға көшейік.

Найман тайпасының **Көкжарлы руы**. Қос сөзден – көк + жарлы – біріккен бұл этнонимдегі «жарлы» сөзіне Махмұд Қашқари (ХІ ғасыр) көне түріктердің тіліндегі үш мағынасын береді: иарлығ, жарлы – 1) байкүс, нашар; 2) жарылқаушы, рақым көрсетуші; 3) қағанның жарлығы, жазған бұйрығы [2, 60-б.]. Келтірілген анықтамалардың қай нұсқасы бізге қажет десек, жауабын жарлының алдында тұрған «көк» сөзінің мәнінен аламыз. Ежелгі түркілердің және қыпшақтардың тілдік қорында болған бұл сөз түсі көк болып келетін басқа заттармен қатар мөп-мөлдір көгілдір бояумен боялған тәрізді көріністі бейнелейтін «**аспан**» ұғымын да білдірген [2, 188-б.; 3, 147-б.]. Сөйтіп, Көкжарлы атауының төркінін «**Көк жарылқаушы**» («**жарылқаушы Аспан**») деп қабылдасақ қателеспейміз. Осындай ұғымның қатарын «Көк найман» түсінігімен сәйкес келетін алтайлықтардың құрамындағы Көгөл найман, қырғыздардағы Көке найман руларының этнонимдері толықтырады [4, 63-б.].

Енді **Тәңірберді** руының атына назар салайық. Шежіремен айналысатындардың біреулері Тәңірберді – Көкжарлының төртінші руы десе, басқалары алғашқыны соңғының баласы еді, бүгінгі Көкжарлы ұрпақтарының барлығы Тәңірбердіден таралған секілді болжамды көлденең тартады [5, 260-265-бб.; 6, 81-б.; 7, 95-б.]. Біз үшін мұндай жорамалдардан гөрі Тәңірбердінің Көкжарлымен қатарласа жүргендігі әлдеқайда маңыздырақ. Бұл есімнің «тәңір» сөзінен шыққандығы баршаға аян. Ол нендей ұғымды береді? Түпнұсқаларда «тәңір» - дің көне түркілердің түсінігіндегі екі анықтамасы көрсетілген. Араб географы әл - Макдиси (Х ғасыр) Орта Азия халықтарының діні туралы былай деп жазады: «Түріктер бір тәңірі, яғни «тәңір – біреу» дейді. Олардың кейбіреулері тәңір дегеніміз зенгір көктің атауы деп пайымдаса, енді біреулері тәңір деген көктің нақ өзі дейді» [8, 385-б.]. Осындай пікірді Махмұд Қашқари құрастырған Сөздіктен де кездестірдік. Мұсылман дінін мойындамаған түріктер – деп жазады ол, – «аспанды «Тәңірі» дейді» [8, 505-б.]. Тәңір сөзінің екінші мәнін Х ғасырдың тағы бір ғалымы – Ахмед ибн Фадланның еңбегіндегі мынадай мәтіннен байқаймыз. Түріктердің қандайда біреуі «әділетсіздікке ұшыраса басын аспанға көтеріп: «Бір тәңір» дейді, ал бұл түрікше «Бір құдайдың атынан ант етемін!» дегені, себебі ... «тәңір» түріктердің тілінде «құдай»» [9, 206-б.]. Қыпшақтардың ескі құжаттарында да: «Тәңірі – бог (құдай), всевышний (бәрінен жоғары)», – деп жазылған [3, 199-б.]. Түпдеректердің көрсетілеген хабарынан ертедегі ата-бабаларымыздың түсінігінде Тәңір сөзі әрі Көк аспанды, әрі Құдайды білдіргендігін аңғару қиын емес.

Тәңірдің бір ұғымы Құдай демекші, шежірешілер Көкжарлының бесінші руына **Құдайсүгір** жұртын, ал найман Байжігіттердің бір тармағына **Жанбыршы** ру бөлімшесін жатқызады [5, 178-б., 262-б.]. Бұл екі этнонимнің пайда болу уақытын

Қазақстанға мұсылман дінінің таралған ғасырлармен ұштастырамыз. Мағынасы «қорғаушы, қамқоршы» - ға сай келетін парсының «сүгір» сөзі біздің болжамға канат бітіреді [10, 171-б.]. Өйткені, Құдайсүгір атының мәні шарифаттың: тек Алла (Құдай) ғана «аса қамқор, ерекше мейірімді» [11, 2-б.] – дейтін қағидасымен дел сәйкеседі. Біздіңше, «Жаңбыршы» руының осылай аталуы да аспандағы жаратушының есімімен сабақтасады. Махмұд Қашқари: «Тәңірі (құдай – М.А.) жаңбыр жаудырды» [2, 13-б.] –деп айтса, Құран Кәрімде: «Алла (құдай) көктен жаңбыр жаудырды» [11, 4-б., 25-б.], – деген сөйлем бірнеше жерде жазылған. Діни нанымдағы осы мысалдардың нәтижесінде жауынды жаудыратын «Жаңбыршы» сөзінің астарында кісі емес, Құдайдың тұрғандығын дәлелдеп жату артық.

Сөйтіп, Көкжарлы, Көк найман, Тәңірберді, Құдайсүгір, Жаңбыршы ру аттарының бәрінің мағынасы жағынан бір жерден шығуы, яғни Аспанды білдіруі кездейсоқ оқиға дей салу ағаттық етеді. Қайта зерттеушілерді ру этнонимдерінің қалыптасу үрдісін айқындауға апаратын тура жолға салады. Ол жол – көне дәуірдегі ата-бабаларымыздың космологиялық наным-сенімдері. Ежелгі адамдардың өмірі мен тұрмысы қоршаған ортаға бүтіндей тәуелді болды. Сондықтан жоққа сенетін олар табиғат құбылысын рухқа балады. Көк аспан мен жерді ерекше қастерлеп, оларға Құдірет ретінде табынды. Ертедегі қытай жылнамаларынан қазақтардың арғы атасы саналатын ғұндардың діни ғұрпына қатысты келесі жолдарды оқимыз: «Айдың бесінші жаңасында олар Лун-Ченге жиналып, бабаларға, Көкке, Жерге және рухқа арнап құрбандық шалады» [12, 50-б.].

Осы арада аспан туралы жазуды доғарып, әңгіменің ендігі бағытын Ай мен Күнге аударайық.

Қызай руы. Қазақ шежіресі бойынша, найманның Төлеқытай ұрпақтарының ішінде Аталық деген батыр болған. Ол тұңғышы Шағырды Ұлы жүз Бәйдібектің тоқалы Домалақ енден туған Ейқызға үйлендіреді. Бұдан тараған балалар шеше есімімен Қызай аталып кеткен. Олар Қытайдың Шыңжаң өлкесінде мекендейді [13, 7-б.].

Бұл аңыз –шежіре жайында не деуге болады? Әйелдер үстемдік құрған тас ғасырында туыстық қатынас шеше жағынан көрініп, аналық рудың орнағандығын жоққа шығармаймыз, алайда қола дәуірінде жағдай күрт өзгереді. Ол кезеңде еркек – көсем, еркек – жауынгер, еркек – материалды игілікті жасаушы дәрежесімен мәртебеленіп, қоғамда билеуші тұлғаға айналады да рулық қауымды басқарудың тізгінін қолына алады. Сәйкесінше, бұрынғы аналық ру (матриархат) енді аталық румен (патриархат) алмасады [8, 114-б.]. Осының бәрі тарихшыларға түсіндіріп жатуды қажет қылмайтын аксиома. Ендеше қола дәуірінен бастап қандас туыстық байланыс тек әке жағынан жүру үрдісі қатаң сақталып келген замандарда әйелдердің (қандай ақылды, беделді болса да) аттары руларға берілді-мыс дейтін пікірге біз ешқашан сенбейміз. Қызай этнониміндегі «қыз» – ға «ай» - дың тіркелуі, бөлкім, осы атаудың шығу тарихы аспан шырағына қатысты шығар? деген сөз тіл ұшына оралады. Көкейді мазалайтын болжамды ғылымның тілімен тұжырымдауға талпыныс жасайық.

Қазақстанда мал шаруашылығы пайда болып, өркендеген қола дәуірінде адамдар аспанмен қатар ондағы планеталарға да жанды денелер сияқты мифтік түсінік қалыптастырады. Әсіресе, Күн мен Айды қадір тұтып, айрықша құрметтейді. Олар өзінің жылуы мен сәулесін жерге төгіп, кісілер мен жануарлардың өмір сүруіне қолайлы жағдай тудырады. Жоғарыдан шашылған шапағат нұры қайырымды, құдіретті рух түрінде қабылданған. Нәтижесінде осы шырақтарға да табыну салты әдетке айналады [8, 116-б.].

Қытайдың ертедегі Хань әулетінің кітабында ғұндар туралы былай делінген: «Шаньюй таңертең лагерінен шығып, атып келе жатқан күнге, кешке – айға табынады»,себебі оларды күн мен ай хан етіп қойған [12, 50,58-66.].

Күн мен Айды бір тұту салты түркілер дәуіріндегі халықтар тарапынан жалғасын табады. Осы ретте Плато Карпинидің [XIII ғасыр] естелігіне ерекше тоқталған жөн. Оның хабарлауынша, көшпелілер «Күнді айдың шешесі деп атайды, себебі ол жарықты күннен алады» [14, 2 8-б.]. Бұл мәтіндегі мазмұнның маңыздылығы сонда, ертедегі ата-бабаларымыздың көктегі қос шырақты жылу мен сәуле беретін денелер бейнесінде ғана қабылдамай, оларды әйел мен жас қыздың образына айналдыруында. Расында да, егер Айдың шешесі Күн болса, онда Ай оның қызы екендігі өзінен-өзі түсінікті. Бұдан Күн – шешесі, Ай – қызы деген қисынды формула құрастырамыз. Соңғы тұжырымнан құрылатын Айқыз сөзін керісінше оқысақ, «Қызай» ру этнонимінің үстінен деп түсеміз.

Қазақстанның байырғы тұрғандарының Ай мен Күнді адам кейпінде танығандығын бүгінгі тау халықтарының космогониялық мифтері жоққа шығармайды. Аварлардың ұғымында, айталық: Күн – шеше; құмықтарда: Күн – қыз, Ай – жігіт; рутуларда: Күн – ағасы, Ай – қарындасы; даргиндерде: Күн – шеше, Ай – қызы; лезгиндерде: Күн – апайы, Ай – інісі [15, 218-219-бб.]. Бұндай нанымдардың халықтар санасынан терең орын алуы барысында найманның Қызай жұртына нақ осы аттың этноним болып бекіп қалуы толықтай сенерлік жәйт.

Наймандардың бағзы заманда Ай мен Күнді айрықша қастерлегендерінің ізі олардың қазіргі ұрпақтарының арасында кеңінен тараған шежіре-аңыз сипатындағы әңгімелерден көрінеді.

Бірінші аңыз. Орта жүз Жанарыстан – Қарақожа, одан – Сарманай, оның бәйбішесінен Ақсопы, тоқалы Мұңайдан – Қоянбай туады. Ақсопы Күнке есімді қызға үйленеді. Бұл әйелден Найман дүниеге келеді. Ол бес жасқа толғанда әкесі Ақсопы өледі. Күнке екінші рет қайынысы Қоянбайға күйеуге шығады. Олардан Керей туады. Осыған байланысты ел арасында: «Арғын-Найман аталас, Найман-Керей енелес» – деген сөз бар [7, 81-б.; 6, 13-б.].

Екінші аңыз. Қартайғанша бір балаға зар болған Найман жетпіске келгенде Тоқпан есімді ұл сүйеді. Оған Ұлы жүз Үйсіннің Дулат деген биінің Ақсұлу атты қызын әпереді. Алайда Тоқпан ерте қайтыс болады. Жиырма екі жастағы жесірі Ақсұлу атасы Найманның дүниеден мүлдем ұрпақсыз өтпеуін ойлап, оған әкесі Дулат бидің туысы Ақмырзаның Дәмелі есімді қызын айттырады. Дәмелі Ақсұлуға ене болғандықтан «Қызеней» аталып кетеді. Дәмелі Белгібай атты ұл табады. Оны да Ақсұлу өзінің немере сіңілісі Тоқсұлуға үйлендіреді және Тоқсұлудың жақыны Қаракөзді де келін етіп түсіреді. Найманның барлық ұрпақтары сүйегі Үйсін осы үш әйелден тарайды. Бәрінің «Ұлы ана»-сы деген құрметке бөленген Ақсұлу Найманның «Әулие келіні» атанады [6, 13-15-бб., 23-28-бб.].

Бірін-бірі толықтырып тұрған екі шежіредегі кісілерге Плато Карпинидің әлгіндегі сөздерінің орамымен қарасақ, біздің ойымызды ширата түсетін деректердің артығымен жеткілікті екендігі шүбә тудырмайды. Тек ауыз әдебиетіне тән құбылыс бойынша орындары қатты шатастырылып жіберілген аңыз кейіпкерлерінің қайсысы, егер театр тілімен жазсақ, аспан төріндегі сахнада қойылатын «Күн – шеше», қайсысы «Ай – оның қызы» ролінде ойнайтынын жаңылмай бөле алсақ жарадық. Біздіңше, Күн – шеше образын есімі оған өте ұқсас Найман мен Керейдің аналары Күнке сомдайды. (Осы тұста «Күн астындағы Күнікей қыз» ертегісі еріксіз еске түседі). Сонымен қатар бұл рөлде аттары «ақ» сөзімен басталатын Найманның әкесі Ақсопы, қайын атасы Ақмырза және әулие келіні Ақсұлу лайықты. Бұлай деуіміз негізсіз емес. Халқымыздың түр-түстік танымдарын ертедегі бабаларымыздың космологиялық ұғымдарынан қалыптасқандығын ғалымдар Ә.Қайдаров, Р. Сыздықова, З. Ақтамбердиева, Б. Қанарбаева, Б. Өмірбековтар арнайы зерттеген [15,16,17]. Осы кәсіпқой филолог-мамандардың пайымдауынша, ежелгі адамдар арайлап атқан және қызарып батқан Күннің реңін, аспан әлемінің көгілдір түсін қызыл, көк бояу түрінде түсініп, өз тілінде бейнелеген, ақ түс туралы

танымдарын да Күннің ақ сәулесімен ұштастырған. «Ақ жарық сәуле, – деп жазады Р.Сыздықова, - жарық (жарқын) болу күн сәулесіне қатысы. Сондықтан «жарық» ұғымы «ақ» деген ұғымға оңай алмасады» [15, 238-б.]. Б.Қанарбаеваның да пікірін тыңдайық. Күндізгі жарықтан кейін «қараңғы түн келгенде тіршіліктің ауырлап, қауіп-қатердің күшейетіндігі олардың (кісілердің - М.А) жарыққа, ақ сәулеге құмарлығын арттырады. Осыдан келіп қыздардың атын Ақсәуле, Сәуле деп қоятын болған» [15, 238-б.]. Мұндай есімдердің қасына шежірешілер қойған Ақсопы, Ақмырза, Ақсұлудың аттары, және Ақнайман руының этнонимі жайғасады.

Әңгімені жалғастырып, спектакльдегі рөлдерді бөлу жұмысын аяқтар болсақ, «Ай - күннің қызы» образын ойнауды Мұнай (мұң-ай), Қызеней (Қыз + еней) және бағана айтылған Аталық батырдың келіні Ейқызға (ей + қыз; бәлкім Айқыз <ай + қыз шығар?) сеніп тапсырамыз.

Шежіре кейіпкерлерінің әрқайсысын өздерінің тиісті орындарына қателеспей қоя білдік десек, баяндалған шежіре - әңгімелердің мазмұны мүлдем басқа мағынаға өзгереді. Найман мен Керей бір әйелден туған енелес туыстарға жатпайды, оларды ағалы-інілі бауырлар етіп тұрған жәйт: екеуінің де Күн нұрынан жаралдық - мыс деген аспани нанымдары. Түркі қағандарының Көкте туғандығы тәрізді наймандар мен керейлер де өз хандарының Күннің ақ сәулесінен пайда болғандығына кәміл сеніп, ол планетаны «Ұлы Ана» келбетінде ардақтаған. Сәйкесінше, өздерін хандардан төмен ұстаған қарапайым халық Күннің қызы ретінде одан бір саты кейін тұрған Айдың балаларымыз деп ұғынып, оған «Қызеней», (Ейқыз, Айқыз) бейнесінде тағзым ету ғұрпын қалыптастырған. Ойымыздың осындай желісінің аясында Қызай ру этнонимінің шығу құпиясының сыры жеңіл ашылады.

Сөздің келесі арнасын Үйсін шежіресіне қарай бұрайық. Ұлы жүздің шежіресі бойынша, түпкі тегі Үйсін саналатын елдің бір тармағы былайша таралады: Үйсін, одан – Ақсақал, одан – Қараша би, одан – Бәйдібек. Соңғы атаның үшінші әйелі – Домалақ ене. Оның шын аты Нұрила екен. Олардан Жарықшақ атты ұл туады. Жарықшақтан Дулат, Албан, Суан есімді балалар өрбиді [18, 38-б., 48-б., 57-б., 61-б., 63-б.]. Шежіреде келтірілген кісілердің талдауға «көнетін» аттарын мұқият зерттеу барысында ол есімдерден Жетісу халқының ежелгі ата-бабаларының космологиялық ұғымының қарапайым түрін емес, нағыз классикалық үлгісін аңғардық. Сонымен:

1. **Үйсін.** Бұл сөздің мағынасы туралы Қазақстан тарихында былай делінген: «Усун терминінің транскрипциясын түсіндірудің тағы бір нұсқасы бар. Қазір У – сун деп айтылатын екі йероглиф ертедегі қытай тілінде а – сман, аспан, «аспан» делініп айтылған деп жорамалдайды. Бұл айтылғандарды усун гуньмосына күйеуге берілген қытай ханшасының хатындағы: «менің үйім мені....Аспан еліне.... күйеуге берді» – деген сөздер растауы мүмкін» [8, 248-249 -бб.]. Біз осы болжамға қосыламыз.

2. **Бәйдібек.** Қазақтың тіл ыңғайына бейімделіп «бәйдібек» түрінде естілетін бұл есімнің дұрыс айтылуы: Байдыбек <бай + ды + бек. Мұндағы түбір сөз - «бай» – ды есте ұстап, келесі тарихи деректерге көңіл аударайық. Махмұд Қашқаридың еңбегінен Жаратушы иеміздің қалай аталғандығы жөніндегі мағлұматты таптық. Ғалымның хабарлауынша, түркілер құдайды Ұлы Тәңір дейді, ал оның арғулар тіліндегі аты – Байат <бай + ат [2, 234-б., 504-505-бб.]. Көрсетілген атау қандай түсінік береді? Тағы да көне түрік сөздігінің көмегіне жүгінейік. Сөздікте ауқатты адамды білдіретін «бай» сөзі келтірілген [2, 219-б.], сондай-ақ одан өрбитін «байын» (бай + ын), «байық» (бай + ық) деген сөздер де кездеседі, алғашқының анықтамасы: «қою қызыл», кейінгісі «шын, рас» [2, 31-б., 22-б.]. Біз «қызыл»-

ға тоқталғанды тиімді деп шештік. Өйткені, біріншіден, ілгеріде «қызыл» термині Күн жарығының түсімен байланысты шыққан дегенбіз, екіншіден: «байат» – тағы «ат» ұғымының ауқымы, Махмұт Қашқаридың мәлімдеуінше, жылқы малы мен кісі есімінен өзге «лақап, атақ» [19, 108-б.] сияқты мағынаны да қамтиды. Олай болса мәні қызыл түсті бейнелейтін Жаратушының ертедегі «Байат» атауын «Күн құдай»-дың баламасы ретіндегі лақап атағы деп қазақшалаймыз.

Махмұт Қашқаридың толып жатқан түркітілдес ру-тайпалардың ішінде тек арғу жұрты ғана құдайды Байат деп атайды деген дерегі біз көтеріп отырған мәселе үшін өте құнды. Себебі, көне замандағы арғу халқы Тараз (Талас) бен Баласағұн аймағындағы екі таудың арасын мекен еткен – ді [19, 157-б.]. Ал бұл өлке Бәйдібек жұртының баяғыдан бері тұрып келе жатқан қонысы. Бұған қарағанда, Ұлы Тәңірдің ертедегі Байат атын арғу – Бәйдібек ұрпақтарының кейіннен Байдыбекке дейін бұрмалап, оны өздерінің түпкі атасы секілді меншіктенуі әбден құптарлық жағдай. Айтпақшы Махмұт Қашқари оғыздардың 22 негізгі тайпаларын жіпке тізе келіп, тоғызыншы тайпаның атын Байат деп жазады [21, 86-б.]. Бәлкім бүгінгі бәйдібектер өздерінің этникалық тамырын құдайдың атын жамылған осы Байат тайпасынан тартып жатқан болар, өйткені VIII ғасырдың ортасына шейін оғыздардың Жетісу өлкесінде тұрғандығы белгілі ғой [20, 315-б.].

3. Албан. Бұл этнонимнің жұмбағын ашудағы зерттеушілердің пікірі екіұдай. Академик В.Я. Владимирцевтың пайымдауынша, албан моңғолдың бағыну, әскери қызмет түсінігін беретін «алба» деген сөзден шыққан. В.В. Радловтың ойы да осы тұжырымдаманы жақтайтын ыңғай танытады [21, 216-б.]. Қойшығара Салғарұлының болжамы тіптен басқадай. Ғалым Албан атауындағы «алб»–ты: тау, «ан»-ды: «үңгір», «үй», «мекен» деп аударып, «тау елі», яғни «таулықтар» тәрізді долбарды ұстанады [21, 215-б.]. Осы жерде Ә. Әбілсанның да болжамына тоқталайық. Автордың айтуынша: «алва», «албан» – баба түрік тілінде алым (подать) деген сөз. Көне түрік жазбаларында, – деп ойын жалғастырады, – «албан» – алым – салық, парыз, борыш, міндет мөндерінде кездеседі. Мысалы: «албан біздің ол» – борышымыз біздің ол (такова наша повинность)...»; Алматы өңірін ежелден мекендейтін тайпаның Албан аты, сонымен, көне түрікте «борыш, парыз, міндет етуші ұғымына саяды» [22, 20-б.].

Біз өз нұсқамызды ұсынайық. Тұтас айтылатын «албан» сөзінің арасын алдымен «ал» және «бан» түрінде ажыратамыз. Ежелгі түрік-қыпшақ тілінде ал - қызыл, ал қызыл, мүлдем қызыл ұғымын береді [3, 83-б.]; бан – Бағбан (бағ + бан) дейтініміздей, кісіге қаратыла қолданылатын сөз. Бұл жерде Албанды «қызыл адам» деп аудару ыңғайсыз. Әлгінде Байдыбек атауын талдағанымыздай, осындағы қызыл сөзін де Күн нұрымен ұштастырамыз. Содан келіп, Албан ру этнонимінің төркінін «Күндей адам», я болмаса, «Күндей жарқын адам», немесе, «Күн құдайы» ретінде таныған ұтымды дейміз.

4. Домалақ ене (Нұрила). Біз бұл есімді аспандағы Аймен теңестіреміз. Неліктен Домалақ ененің шын мәніндегі түп тұлғасы (прототипі) Ай деген пікірімізді дәлелдеуге шамасы келетін сенімді деректерге тереңірек үңілейік.

Қазақтар ескі заманнан Ай күнтізбесін пайдаланған. Содан олар айды (месяц) аспан шырағының атымен «туар ай» (лунный месяц) деп атаған. Тәжірбиелі бақташылар жаңа Ай туғаннан бастап 14 -15-ші тәулікте толған Ай шығатынын, одан кейін оның пішіні күн сайын біртіндеп кемитінін, ақырында «таусылып» – «өліара» келетінін, бұл кезде ауа райы өзгеріп, циклон басым болатынын, жалпы Айдың климатқа тигізетін әсерін жақсы білген [23, 58-б.; 24, 209-б.; 25, 181-б.; 26, 259-б.]. Сондықтан ата-бабаларымыз әр жұмысты айдың толған

фазасында қолға алуды әдетке айналдырған, өйткені дәл сол уақыт істің сәтті аяқталуын қамтамасыз етеді—мыс. Ғұндар туралы қытай жылнамасында: «Ай мен жұлдыздардың орналасуына қарап іске кіріседі. Ай толғанда соғысқа аттанады, ай біткенде шегінеді» [12, 50-б.],— деп айтылған. Орталық Азия көшпенділері туралы Плато Карпини: «Әрбір жаңа істі жаңа ай туғанда немесе толғанда бастайды» [14, 28-б.], — дейді. Ел ішінде туған айға қатысты түрлі ырымдыр мен тиымдар да пайда болады. Махмұд Қашқаридың мәлімдеуінше: «Толған ай қолмен ымдалмас (қолмен көрсетілмес)» [19, 113-114-бб.]. Шоқан Уәлихановтың дерегі бойынша, қазақтар: «Жаңа туған айды көргенде үш рет ұшып тұрып, үш рет иіледі де, жерден шөп алып, үйге алып кетіп отқа тастайды» [27, 180-б.]. Жеткілікті көлемде баяндалған фактілерден «беделі» былайда жоғары Айдың жіңішке орақтай бөлігі, тіпті жарты денесі емес, әбден дөңгелене толықсып, домалақ формасы түгелдей көріне туған кезінде оған аса құрметтік ілтипатпен сыйынудың себебі шығады. Сондай-ақ, кемелдене толған Айдың әдемі бейнесін қазақтар бұрыннан көркемдік пен сұлулықтың үлгісі кейпінде бағалап, оған «толған айдай толықсыған» (Қыз Жібек) ару қыздар мен әйелдердің тамаша образы түрінде қараған, және «Әйел Құдай» ретінде табынған [3, 259-б.]. Олай болса, дөңгелек пішінді, әйел көрікті, Жаратушы - Толған Айды затына атын үйлестіріп, «Домалақ Ана» деп сипаттаудан басқа амалың қалмайды.

Біздің болжамның қате еместігін шежірешілердің Домалақ ененің шын есімі **Нұрила** деген дәйегі құптайды. Бұл аттағы нұр + ила деп келетін сөздердің екеуі де араб тілінен ауысқан, мағыналары: нұр – жарық, жарқырау, сәуле, нұр шашу [28, 219-б.]; Әл Иллаһ // Илла // Алла – құдай; [11, 29]. Мұсылмандардың діни нанымда Алла: «Күнді - жарық, Айды – нұр етіп жаратты» [11, 208-б.]. Мұндай тұжырым аспан шырақтарының атқарар қызметіне лайықталып жасалса керек. Зерттеушілер Т. Фабитов және т.б пікірінше, көне түрік мәдениетінде Күннің орынбасары саналған Айдың күндізгі жарық мезгіл мен қараңғы түннің арасындағы алатын орны ерекше. «Күн батып кеткенмен, Нұр (ізгілік, жылулық, сәуле) жеңілмейді. Аспанға Күннің ізбасары (дублері) Ай нұрланып көтеріледі» [26, 259-б.]. Осы жәйттерге табан тіресек, бізге Домалақ анамен бірге есімінің мәні нұр шашушы Құдайды білдіретін әйел жынысты Нұрила да өзі сияқты әйел болмысты толған Айдың кейіпкері іспеттес елестейді.

5. Жарықшак < жарық + шак. Бұл терминдегі «жарық» сөзін жаңағы «Ай – нұр»–дың алдындағы «Күн – жарық» формуласымен қауыштырсақ, Жарықшактың (осындағы **шак** сөзі құлынды «құлыншак» деп еркелете айтатындай жалғау) есімі Күн атының синонимін құрайды.

Аттарының мағынасы сараптауға алынған бес мысалдың өзінен көне Үйсін мәдениетінде аспан мен ондағы шырақтардың құдай деңгейіндегі құдыретті, қасиетті құбылыс түрінде танылғандығы байқалады. Мұндай ерекшелікті Жетісу өлкесінен көптеп табылған археологиялық және этнологиялық жәдігерлер қолдайды. Мәселен, Алматының маңындағы Тамғалы сайындағы тасқа қашап салынған Күн бейнелі, Ай іспетті ондаған дөңгелек басты құдайлар мен адамдардың петроглифтері, Есік қорғанынан алынған «Алтын адам»-ның бас киімінде нұрын шашып тұрған Күннің кескіні, Үйсін мемлекетін билеген хандардың қытайша Гуньмо, қазақша Күнби (күн + би) деген дәрежесі, Жетісудағы ескі обаларда сақталған бұйымдардың ішінде дөңгелек формалы қыш ыдыстарының мольнан кездесуі, олардың Күн үлгісіндегі суреттермен безендірілуі т.с.с бәрі Үйсін елінің баяғыдығы космологиялық наным-сенімдерін растайтын тарихи материалдар. Көнеден жеткен мұралардың ұзақ тізімін Бәйдібек балаларының рулық таңбалары түйықтайды: дулаттардың белгісі – О, албандардікі – ☉, суандардікі – ☽. Дөңгелек пішінді таңбалардың Ай немесе Күннің бейнелері екендігі күмәнсіз.

Сонымен, мақаладаталқыланған рулар мен кісі атауларының бағзы заманындағы ата-бабаларымыздың Аспанға, Құдайға, Күнге, Айға тәңірдей табынуының нәтижесінде қалыптасқандығы шындық. Алайда, тым көне ғасырларда болған діни наным-сенімдердің, жалпы кез-келген тарихи оқиғалардың ұрпақтан-ұрпаққа жүздеген жылдар бойында ауызша беріле берудің салдарынан бастапқы ақиқат шындығының бояуы қоюлана келе ақыр соңында адам танымастай көрініске (картина) өзгеретіндігі белгілі. Қазақтың VIII-XII ғасырларда басынан кешкен тарихи жәйттерін арада мың жылдың арғы-бергі жағындағы заман өткен соң қалай баяндалатыны туралы фольклортанушы ғалым С.А. Қасқабасов ғылыми тұрғыда өте келісті мазмұндайды [30, 335-б.]. «Оқиға неғұрлым ескірген сайын, – дейді ол, – әңгіменің тарихилығы соғұрлым азая береді де аңызға ұласады. Онда уақыт бойынша оқиғаның тым алыстағанына байланысты аңыздың нақты негізі күнгірттенеді, ұзақ уақыт ауызша айтылудың барысында ол ойдан шығарылған жағдайлармен араласып кетеді, нәтижесінде бастапқы сюжеті жаңа мотивтермен байытылады және кейіпкерлері шындықтан алыс дәріптелген, ал олардың іс-қимылдары аса әсіреленіп, кейде фантастикалық сипатқа тән шығарма пайда болады. Басқаша айтсақ, көне замандағы әңгіме аңызға айналады» [30, 33-60-бб.]. Академиктің орынды түйінін халық ауыз әдебиетінің бір саласы – шежіреге қарай жантайтсақ, оның ерекшелігі ру-тайпа этнонимдерінің шығу тамырын көбінеки сондай есімді (жарық дүниеде өмір сүрген-сүрмегені күмәнді) кісілердің атынан тартуында. Осы жөніндегі профессор Сейдімбек Ақселеудің пікіріне құлақ түрейік: «... тарихи айғақ деректе «найман» сөзі нақтылы кісінің есімі емес, тайпаның атауы болса, ауызша шежіре Найманды тарихи адам ретінде таратады. Мұндай мысалдарға далалық ауызша тарихнаманың (ДАТ) төл ерекшелігі ретінде қараған жөн. Ауызша әңгіменің және оны тыңдаушылардың көбінесе нақтылы адам өмірін бірінші кезекке шығарып отыратын өз дәстүрі бар.... Яғни, нақтылы айғақ – дерек пен ауызша шежірені шендестіре отырып, шын тарихымызды тану ғылыми зерденің міндеті» [7, 82-б.]. Мақаламызда қарастырылған найман мен үйсін руларының және сол рулардың шежіресі бойынша о бастағы аталарымыздың аттарын, олардың төңірегінде ойдан шығарылған аңыз-әңгімелерді зерттеушілер С.А. Қасқабасов пен А. Сейдімбектің ғылыми негізде жасаған құнды тұжырымдамалық қалпының елегінен сүзіп өткіздік деп ойлаймыз. Нәтижесінде, неше түрлі қоспасынан тазартылып алынған асыл тастар сияқты, адами кейпінен ажыраған, ежелгі ата-бабаларымыздың діни наным-сенімдеріне мықтап орныққан Аспан, Құдай, Күн, Айдың өздері ғана бөлініп қалып, ешбір «кедергісіз» жарқырай көрінеді.

Әдебиеттер

- 1 Тәтімов М. Қазақ әлемі. – Алматы: Қазақстан-Атамұра, 1993. – 160 б.
- 2 Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат – ит - түрік). 3 томдық шығармалар жинағы. Үшінші том. – Алматы: ХАНТ баспасы, 1998. – 600 б.
- 3 Курьесжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного источника XIII в. – «Тюркско-арабского словаря». – Алматы: Ғылым, 1970. – 234 с.
- 4 Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе: Қырғызстан, 1990. – 480 с.
- 5 «Қазақ ру-тайпаларының тарихы». Найман. Үшінші кітап. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – X т. – 430 б.
- 6 Қайсенов З.Ә. Найман шежіресі. – Өскемен: РШҚ–Полиграфиясы, 1998. – 120 б.
- 7 Тарақты Ақселеу (Сейдімбек А). Балталы, бағаналы ел аман бол (шежіре). – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 224 б.
- 8 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. – Алматы: Қазақстан-Атамұра, 1993. – I т. – 224 б.

- 9 Ирмуханов Б.Б. Прошлое Казахстана в письменных источниках. V в. до н.э - XV в.н.э. (Извлечения из источников). – Алматы: Өлке,1997. – 370 с.
- 10 Оңдасынов Н.Д. Парсыша-қазақша түсіндірме сөздік. – Алматы: Қазақстан, 1974. – 384 б.
- 11 Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі / Ауд.: Халифа Алтай. – Медине: Шәриф баспасы, 1991.
- 12 Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Алматы: ТОО Жалын, 1998. – 390 с.
- 13 Қазақ Совет Энциклопедиясы. – Алматы: Полиграфия, 1975. – 7 т. – 648 б.
- 14 Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Гильома де Рубрука. – Алматы: Ғылым, 1993. – 248 с.
- 15 Қанарбаева Б. Қазақтың наным-сенімдерінің фольклордағы көрінісі. Зерттеу. – Алматы: Жазушы, 2004. – 288 б.
- 16 Қайдаров Ә, Ақтамбердиева З, Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Ана тілі,1992. – 247 б.
- 17 Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 197 б.
- 18 Арғынбаев Х, Мұқанов М, Востров В. Қазақ шежіресі хақында. – Алматы:Қазақстан-Атамұра,2000. – 464 б.
- 19 Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі: (Диуани лұғат-ит-түрік). 3 томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. – Алматы: ХАНТ баспасы, 1997. – 590 б.
- 20 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В четырех томах. – Алматы: Қазақстан-Атамұра,1996. – Т. 1. – 544 с.
- 21 Салғарұлы Қ. Қазақтың қилы тарихы: Роман-Эссе. – Алматы: Жалын, 1992. – 304 б.
- 22 Әбілсан Ә. Көне сөздер құпиясы. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 213 б.
- 23 Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М.:Восточная литература, 1961. – 392 с.
- 24 Казахи. Историко-этнографическое исследование. – Алматы: Қазақстан,1995. – 352 с.
- 25 Қазақ Совет Энциклопедиясы. – Алматы: Полиграфия,1972. – 1 т. – 648 б.
- 26 Ғабитов Т.Х, Мүтәліпов Ж, Құлсариева А.Т. Мәдениеттану. – Алматы: Раритет баспасы, 2000. – 352 б.
- 27 Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 2010. – 1 т. – 376 б.
- 28 Рустемов Л.З. Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимствованных слов. – Алма-Ата: Мектеп, 1989. – 320 с.
- 29 Оңдасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік (қазақ тіліндегі араб сөздері). – Алматы: Қазақстан, 1984. – 1 т. – 256 б.
- 30 Каскабасов С.А. Колыбель искусства. – Алматы: Өнер, 1992. – 368 с.

References

- 1 Tatimov M. Kazak alemi. – Almaty: Kazakstan – Atamura,1993. – 160 b.
- 2 Mahmut Kashkari. Turik tilinin sozdigi: (Diuanilugat-it-turik). 3 tomdyk shgarmalar zhinagy. Ushinshi tom. – Almaty: HANT baspasy, 1998. – 600 b.
- 3 Kuryzhanov A.K. Issledovanye po leksike starokipchakskogo pismenogo istochnika XIII v. – «Turksko-arabskogo slovaryu». – Almaty: Gylym, 1970. – 234 s.
- 4 Abramzon S.M. Kirgizi i ih etnogeneticheskie i istoriko-kulturnye svyazi. – Frunze, Kirgizstan, 1990. – 480 s.
- 5«Kazahru – taypalarinin tarihy». Naiman. Uchinchi kitap. – Almaty: Kazak universiteti, 2008. – X tom. – 430 b.
- 6 Kaysenov Z.A. Naiman chejiresy. – Oskemen: RSHk –Poligrafiasy,1998. – 120 b.

- 7 Tarakty Akseley (Sejdimbek A). Baltaly, baganaly el aman bol (shezhre). – Almaty: Kazak universiteti, 1993. – 224 b.
- 8 Kazakstan tarihi (kone zamanan bugingi dein). Bes tomdyk. 1 tom. – Almaty: Kazakstan – Atamura, 1993. – 224 b.
- 9 Irmuhanov B.B. Proshloe Kazakstana v pismennyh istochnikah. Vv. Don.e – XVv.n.e. (izvlechenia iz istochnikov). – Almaty: Olke, 1997. – 370 s
- 10 Ondasynov N.D. Parsicha-kazakchatusindirme sosdik. – Almaty: Kazakstan, 974. – 384 b.
- 11 Kuran Karim. Kazaksha magna janetusinigi / Aud. Halifa Altai. – Madine: Sharif baspasy, 1991.
- 12 Bishurin N. Ya. Sobranie svedeni o narodah, otbivshih v Srednei Azii v drevnie vremena . – Almaty: TOO Zhaly, 1998. – 390 s.
- 13 Kazak Sovet Enciklopedyasi. – Almaty: Poligrafja, 1975. – 7 t. – 648 b.
- 14 Puteshestvia v vostochnye strany Plano Karpini i Giloma de Rubruka. – Almaty: Gylym, 1993. – 248 s.
- 15 Kanarbaeva B. Kazaktyn nanym-senimderinin folklordagy korinisy. Zertteu. – Almaty: Zhazushy, 2004. – 288 b.
- 16 Kaidarov A, Aktamberdieva Z, Omirbekov B. Tur-tusterdin tildegi korinisy. – Almaty: Ana tili, 1992.
- 17 Syzdykova R. Sozdersoileidy. – Almaty: Ana tili, 1994.
- 18 Arginbaev X, Mukanov M, Vostrov V. Kazakshezhiresy xakynda. – Almaty: Kazakstan – Atamura, 2000. – 464 b.
- 19 Mahmut Kashkari. Turik tilinin sozdigi: (Diuanilugat-it-turik). 3 tom dyk shgarmalar zhinagy. birinshi tom. – Almaty: HANT baspasy, 1997. – 590 b.
- 20 Istoria Kazahstana (s drevneishih vremen do nashih dnei). V chetyreh tomah. – Almaty: Kazakstan – Atamura, 1996. – t 1. – 544 s.
- 21 Salgaruly K. Kazaktyn kily tarihy: Roman-Esse. – Almaty: Jalyn, 1992. – 304 b.
- 22 Abilsan A. Kone sozder kupiasy. – Almaty: Ana tili, 1998.
- 23 Kuner N.V. Kitaiskie izvestya o narodah Ujnoy Sibiry, Centralnoy Azii i Dalnego Vostoka . – M., Vostochnaja literatura, 1961. - 392 s.
- 24 Kazaki. Istoriko– etnograficheskoe isledovanie. – Almaty, 1995. - 352 s.
- 25 Kazak Sovet Enciklopedyasi. – Almaty: Poligrafja, 1972. – 1 tom. – 648 b.
- 26 Gabitov T.H, Mutalipov Zh., Kulsarieva A.T. Madeniettanu.– Almaty: Raritetbaspasy, 2000. – 352 b.
- 27 Mahmut Kashkari. Turik tilinin sozdigi: (Diuanilugat–it-turik). 3 tom dyk shgarmalar zhinagy. birinshi tom. – Almaty: Zhazushy, 1997. – 590 b.
- 28 Rustem L.Z. Kazaksko-russki tolkovyi slovar arabsko–iranckih zaimstvovannyh slov. – Alma-Ata: Mektep, 1989. – 320 c.
- 29 Ondasynov N.D. Arabsha-kazaksha tusindirme sozdik (kazak tilindegi arab sozderi). – Almaty: Kazakstan, 1984. - 1 t. – 256 b.
- 30 Kaskabasov S.A. Kolibel iskusstva. – Almaty: Oner, 1992. – 368 s.

АКАНОВ М.К.

Восточно-Казахстанский Государственный университет
им. С. Аманжолова, к.и.н.

ПРОЯВЛЕНИЕ КОСМОЛОГИЧЕСКИХ (НЕБЕСНЫХ) ТЕЛ В НАЗВАНИЯХ РОДО-ПЛЕМЕННОЙ СТРУКТУРЫ

Резюме

В данной статье на основе анализа материалов, содержащихся в письменных, археологических, этнографических источниках и в устном народном творчестве

(шежире) автор приходит к выводу: названия отдельных родов и племен, а также имена некоторых предков найманов и усуней возникли в связи с космологическими поверьями древних людей.

Ключевые слова: племена Найманов и Уйсун, этнические группы, Кокжарлы, Танирберды, Жанбыршы, Кызай, Байдыбек, Домалак ене, Жарыкшак, Албан.

AKANOV M.K.

S. Amanzholov East Kazakhstan State University,
Candidate of Historical Sciences

MANIFESTATION OF COSMOLOGICAL (CELESTIAL) BODIES IN THE NAMES OF THE TRIBAL STRUCTURE

Summary

In this article on the basis of the analysis of materials containing in written, archaeological, ethnographic sources and in folklore (shezhire) the author comes to the conclusion that the names of some clans and tribes, as well as the names of some ancestors of Naimans and Uisuns originated in connection with cosmological beliefs of ancient people.

Keywords: Naiman and Uisuntribes, ethnic groups, Kokzharly, Tanirberdy, Zhanbyrshy, Kyzai, Baidybek, Domalak ene, Zharykshak, Alban.

УДК 316.35:39

ИСАЕВА А.И.

доцент КазГосЖенПУ, к.и.н.

БРАЧНОСТЬ И РАЗВОДИМОСТЬ В КЫЗЫЛОРДИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

В настоящее время в Казахстане, равно как и в других странах Ближнего и Дальнего зарубежья происходят серьёзные трансформации института семьи и брака. В республике, как и в ее отдельных регионах, количество браков постепенно уменьшается, растет число разводов, наблюдается снижение рождаемости ниже уровня, необходимого для простого воспроизводства населения и другие негативные факторы. Причины такой нежелательной ситуации видятся в постепенном ослаблении семьи как ячейки общества.

При повсеместном росте распада браков в Республике Казахстан имеется ряд административно-территориальных областей, включая Кызылординскую, в которых данный негативный процесс частично стабилизировался, и, даже имеет тенденцию к снижению. Необходимо отметить, что снижение регистрируемой брачности в Кызылординской области не обязательно означает уменьшение брачности вообще, примеры других областей Республики Казахстан показывают, что определенная часть официальных браков замещается неоформленным гражданским браком. Имеют место и такие формы отношений, как незарегистрированный брак. На такой стереотип брачного поведения опосредственно влияет мировоззрение партнеров, их отношение к традициям, планам в отношении рождения детей, взаимоотношениям с родителями и родственниками.

Исследование рассматриваемой нами проблемы показывает, что существует множество негативных явлений в семейно-брачных отношениях не только кызылординцев, но и всех казахстанцев. Считаем, что нейтральность нашего

законодательства по отношению к разводам, существованию незарегистрированных, так называемых гражданских браков, игнорирование судеб рожденных в них детей, включая их социализацию, не соответствуют провозглашенному государством принципу охраны семьи. Нашему казахстанскому обществу необходимы сохранять накопленные и имеющиеся моральные ценности, в том числе и в вопросах семьи, так как без них институт брака просто перестанет существовать. Необходимо помнить, что брак, оформляя супружеские отношения, имеет своей целью образование семьи, предназначение которой рождение и воспитание детей. Вопросы заключения и расторжения брака, признания его недействительным не могут считаться личным делом супругов, поскольку касаются и общества в целом, и прав несовершеннолетних детей в частности.

Ключевые слова: брак, гражданский брак, незарегистрированные браки, внебрачная рождаемость, семья, развод, вдовы.

Известно, что как для современного казахстанского общества, так и для других стран Ближнего и Дальнего зарубежья характерны серьезные трансформации институтов семьи и брака. Здесь под определением семья мы подразумеваем объединение людей, основанное на кровном родстве, браке или усыновлении, члены которого связаны не только общностью быта, но и взаимной ответственностью за воспитание детей. Если обратиться к браку, то он представляет собой свободный, равноправный союз женщины и мужчины, достигших брачного возраста, не состоящих в другом браке, заключенный с соблюдением условий и порядка, установленных законом, и имеющий целью создание семьи [1, с. 5]. Такой союз может быть основанием для создания семьи, но не всегда приводит к этому, например, в случаях, так называемого фиктивного или гражданского брака. Поэтому исследование не только актуальных на сегодня тенденций их развития, выполняемых социальных функций, но и ряда негативных явлений, включая процесс распада супружеских пар, рост частоты разводов, снижение рождаемости ниже уровня, необходимого для простого воспроизводства населения и другие факторы представляют значительный познавательный-практический интерес.

В настоящее время в нашей республике, как и в ее отдельных регионах, количество браков постепенно уменьшается, растет число разводов. Причины такой нежелательной ситуации видятся в постепенном ослаблении семьи как ячейки общества. Поэтому в качестве первостепенных проблем современной семьи и брачных отношений необходимо констатировать наличие неблагополучных семей, неравенство семейного статуса супругов, перегрузка женщины, неадекватность в восприятии и проявлениях престижности супругов, внутрисемейное насилие, мотивы рождения детей, андрогенизацию членов семьи.

Тем не менее, семья все же, как один из базовых социальных институтов, сохраняет свою значимость, оставаясь важнейшей основой казахстанского общества. Благополучная и гармоничная семья – это та необходимая среда, где человек ощущает уникальность своего бытия, это основа для развития физически и психически здорового ребёнка, так как самое главное, что делает людей счастливыми – любовь и здоровье близких и благополучие детей.

При повсеместном росте распада браков в Республике Казахстан имеются ряд административно-территориальных областей, в которых данный негативный процесс частично стабилизировался, и, даже имеет тенденцию к снижению. Одним из таких немногих административных единиц является исследуемая нами Кызылординская область

На наш взгляд, причин этому отрадному явлению несколько.

Во-первых, исконное преобладание здесь коренного титульного этноса (см. таблица 1), так как из-за суровых природно-климатических, экологических условий пришлое население здесь не приживается, особенно после Аральской трагедии.

Таблица – 1. Этнический состав населения Кызылординской области по переписям населения 1989, 1999 и 2009 гг. [2, 135 б.; 3, с. 4-5]

	1989 г.		1999 г.		2009 г.	
	человек	%	человек	%	человек	%
Всего	574464	100,0	596215	100,0	678794	100,0
Казахи	504126	87,8	561630	94,2	646645	95,3
Русские	37960	6,6	17155	2,9	16146	2,4
Корейцы	12047	2,1	8982	1,5	8190	1,2
Татары	4538	0,8	2309	0,4	1789	0,3
Турки	821	0,1	284	0,1	1473	0,2
Узбеки	1752	0,3	1051	0,2	1302	0,2
Чеченцы	1475	0,3	742	0,1	814	0,1
Украинцы	3139	0,6	844	0,1	430	0,1
Азербайдж.	262	0,1	187	0,03	232	0,04
Башкиры	524	0,1	204	0,03	191	0,03
Немцы	1960	0,3	376	0,1	177	0,03
Другие	5860	1,6	2451	0,8	1405	0,2

Почему такое случилось с Аральским морем, который на протяжении многих тысячелетий являлся четвёртым по величине озером в мире? Официальная пропаганда советских времен утверждает, что уровень моря, соответственно и объём воды в нём быстро снижался вследствие забора воды для хлопкосеющих областей Узбекистана из основных питающих рек Амударья и Сырдарья. Утверждалось, что чрезмерный отвод воды для полива сельскохозяйственных полей превратил это море, прежде богатое жизнью и рыбами, в бесплодную пустыню. На самом деле, казахстанские специалисты прекрасно понимают, что трагическое обмеление Арала связано в первую очередь с советским, позднее, российским военно-промышленным комплексом, точнее, с космическим. Почему? Потому, что во все времена Арал пополнялся не только стоками Амударья и Сырдарьи, но и подземными источниками. А для запуска сотни и тысячи военных и космических ракет, запускаемых с территории, прилегающей непосредственно к Байконуру было необходимо пробурить аналогичное количество подземных шахт. После осуществления так называемого успешного или неудачного старта таких ракет и кораблей шахты из-за огромных перепадов температуры расплавились, перекрывали стоки подземных вод, которые традиционно питали Аральское море [4]. Во-вторых, исконно и традиционно главной жизненной ценностью коренного казахского населения являлась семья, дети, родственные связи. Они многократно увеличиваются в условиях преобладания сельского населения, в среде которой бережно сохраняются, культивируются и приумножаются лучшие образцы национальных ценностей. Именно эта «консервативная» часть населения по переписи 2009 г. составляла 394 546 человек (58,1%) из проживающих в области 678 794 жителей [5, с. 4].

Привлекаемые нами статистические материалы переписей населения в Кызылординской области за 1989, 1999 и 2009 годы показывают следующую тенденцию в исследуемой нами проблеме (см. таблицу 2): у мужчин выросли показатели лиц, никогда не состоявших в браке с 33,3 до 39,0%, с другой стороны, уменьшился удельный вес состоящих в браке с 60,9% до 56,7%, показатели вдовых и разведенных изменились незначительно (соответственно 1,9-2,1% и 3,6-2,2%). Если обратиться к противоположному полу, то здесь показанные выше тенденции носят практически аналогичный характер. К 2009 году возрос удельный вес никогда не состоявших в браке (с 22,9 до 28,0%), доля состоящих в браке (58,4–55,8%)

и вдовых (13,9-11,0%) женщин уменьшилось. Неоднозначный характер носит показатели разведенных женщин – 3,1% в 1989 г., 5,2% в 1999 г. и 5,1% в 2009 г. Доля состоящих в браке мужчин существенно выше, чем замужних женщин (за счет старших возрастов). В то же время определенный рост удельного веса никогда не состоявших в браке женщин оказал влияние на рождаемость, вследствие чего имели место отложенные или внебрачные рождения.

Таблица – 2. Брачное состояние мужчин и женщин Кызылординской области в 1989, 1999 и 2009 гг. (в % к общей численности) [3, с. 12-19; 6, с. 93-94]

Брачное состояние	Мужчины			Женщины		
	1989	1999	2009	1989	1999	2009
Никогда не состоявшие в браке	33,3	36,0	39,0	22,9	24,8	28,0
Состоящие в браке	60,9	58,8	57,1	58,4	57,2	55,8
Вдовы	1,9	3,0	2,1	13,9	12,8	11,0
Разведенные	3,6	5,2	2,2	3,1	5,2	5,1

Указанные выше статистические показатели семейно-брачных отношений коррелируются также в зависимости от категории кызылординцев – городских или сельских. Среди горожан наблюдается незначительное превышение безбрачных, меньшее количество вступивших в брак и больше распавшихся семей. Так, например, удельный вес разведенных составлял в 2009 г. среди мужчин 2,9%, а среди женщин – 7,2%. Отметим также то обстоятельство, что за прошедшее между переписями 1999 и 2009 гг. десятилетие значительно увеличилась доля не состоящих в браке, как мужчин, так и женщин в разных возрастах. Они особенно заметны в возрастных группах 20-29, 30-39 лет, составляющих наибольший период интенсивного деторождения у женщин. Одновременно просматривается уменьшение показателей состоящих в браке именно в указанных возрастах. Характеристика разведенных по возрастным группам свидетельствует о тенденциях стабилизации показателей, в особенности среди женщин 25-29, 30-39 и 40-49 лет.

Мы имеем возможность показать рассматриваемую нами проблему в разрезе конкретных городов и сельских районов Кызылординской области (см. таблицу 3). Такой подход раскрывает более объективно и конкретно продемонстрировать происходящие процессы в исследуемой нами области.

Таблица – 3. Брачное состояние мужчин и женщин Кызылординской области в 2009 г. в разрезе городов и сельских районов (в % к общей численности) [6, с. 94-95]

	Все население	Никогда не состоявшие в браке		Состоящие в браке		Вдовы		Разведенные	
		чел.	%	чел.	%	чел.	%	чел.	%
Мужчины									
Всего по области	234256	91254	39,0	132874	56,7	4906	2,1	5222	2,2
Кызылорда г.а.	79617	29714	37,3	45979	57,8	1616	2,0	2308	2,9
Байконур г.а.	12120	4679	38,6	6886	56,8	148	1,2	407	3,4
<i>Районы</i>									
Аральский	23976	9344	39,0	13604	56,7	431	2,5	431	1,8
Жалагашский	12675	5203	41,0	6959	54,9	252	2,1	252	2,0
Жанакорганский	23491	9292	39,6	13422	57,1	338	1,9	338	1,4
Казалинский	24863	10013	40,3	13920	56,0	350	2,3	350	1,4

Кармакшинский	18058	7386	40,9	9741	53,9	480	2,5	480	2,7
Сырдарьинский	13607	5427	39,9	7649	56,2	252	2,1	252	1,9
Чиликский	25849	10196	39,4	14714	56,9	404	2,1	404	1,6
Женщины									
Всего по области	241850	67761	28,0	134953	55,8	26704	11,0	12432	5,1
Кызылорда г.а.	87763	25126	28,6	46859	53,4	9846	11,2	5932	6,8
Байконур г.а.	13562	3995	29,5	7090	52,3	979	7,2	1498	11,0
<i>Районы</i>									
Аральский	24151	6293	26,1	13822	57,2	3231	13,4	805	3,3
Жалагашский	12341	3576	29,0	7017	56,9	1337	10,8	411	3,3
Жанакорганский	22965	6486	28,2	13552	59,0	2142	9,3	785	3,4
Казалинский	24894	6916	27,8	14228	57,2	2933	11,8	817	3,3
Кармакшинский	17544	4898	27,9	9819	56,0	2065	11,8	762	4,3
Сырдарьинский	13056	3503	26,8	7774	59,5	1381	10,6	398	3,0
Чиликский	25574	6968	27,2	14792	57,8	2790	10,9	1024	4,0

Например, мы лишний раз убеждаемся на влиянии отрицательных экологических последствиях Аральского моря, на состоянии жизнедеятельности и здоровья населения близлежащих к ней районов – Аральского, Казалинского и Кармакшинского. В этих районах очень высока доля женщин-вдов, удельный вес которых в 2009 г. составлял соответственно 13,4-11,8-11,8%. С другой стороны, на высокий рост распада браков среди городского населения значительно повлияли показатели г. Байконура (3,4% среди мужчин и 11,0% среди женщин). Считаем, что здесь сильное влияние оказало преобладание в городе русскоязычного населения, для которых расторжение брака считается обыденным явлением, так как многие из них прибыли сюда в космодром по целевому направлению из Российской Федерации, как в годы советского тоталитарного строя, так и в постсоветский период. В советские времена в этот закрытый город не только специалистов, технический персонал, но и вплоть до техничек и поваров привозили из России. На территории соседнего и дружеского нам государства показатели разводимости превышают местные показатели в десятки раз, а казахстанские – многократно. Среди основных причин разрывов семейных отношений следует отметить алкоголизм, измены, плохое финансовое положение, рождение ребёнка в молодом возрасте (когда родители не готовы к уходу за ребёнком), сексуальная дисгармония и несправедливое распределение домашних обязанностей и пр.

Теперь, показанные выше процессы рассмотрим через призму образовательного уровня кызылординцев (см. таблицу 4). Они дают нам уникальную возможность сопоставить предыдущие четыре показателя из семи основных составляющих образовательного компонента, отраженных в переписи населения 1999 г.

Таблица – 4. Население Кызылординской области по состоянию в браке и образованию в 1999 гг.) [3, с. 68]

	Все население	Никогда не состоявшие в браке		Состоящие в браке		Вдовы		Разведенные	
		чел.	%	чел.	%	чел.	%	чел.	%
Мужчины									
Всего по области	190293	68520	36,0	111935	58,8	4877	2,6	4958	2,6
из них имеют образование									
высшее	20479	2250	11,0	17294	84,4	471	2,3	464	2,3
н/высшее	2558	1410	55,1	1086	42,5	10	0,4	52	2,0

среднее специальное	29638	5284	17,8	22743	76,7	677	2,3	934	3,2
среднее общее	99271	38144	38,4	56608	57,0	1782	1,8	2736	2,8
основное общее	32415	20375	62,9	10680	32,9	705	2,2	654	2,0
начальное общее	5004	725	14,5	3155	63,0	1018	20,3	105	2,1
не имеют начального и неграмотные	928	332	35,8	369	39,8	214	23,0	13	1,4
Женщины									
Всего по области	194962	48367	24,8	111463	57,2	24912	12,8	10219	5,2
из них имеют образование									
высшее	23268	3894	16,7	15875	68,2	1620	7,0	1878	8,1
н/высшее	2502	1574	62,9	743	29,7	66	2,6	119	4,8
среднее специальное	39438	5597	14,2	27868	70,7	2921	7,4	3052	7,7
среднее общее	89412	20826	23,3	55724	62,3	8437	9,4	4425	4,9
основное общее	27453	15762	57,4	7561	27,5	3476	12,7	654	2,4
начальное общее	10262	467	4,5	3269	31,9	6448	62,8	78	0,8
не имеют начального и неграмотные	2627	247	9,4	423	16,1	1944	74,0	13	0,5

Во-первых, мы видим, что среди кызылординцев, не состоящих в браке, значителен удельный вес лиц с незаконченным высшим и средним образованием (55,1–62,9% среди мужчин и 62,9–57,4% среди женщин). Видимо, такая ситуация объясняется тем, что девушки, которые еще не закончили высшие учебные заведения как в очном, так и в заочном отделениях не стремятся форсировать замужество в студенческие годы. Однако впоследствии им тяжело найти брачного партнера, отвечающего ее завышенным требованиям, как к личности, состоятельности, привлекательности, профессиональной занятости, плюс стремление завершить учебу и т.д. Для тех девушек, которые имеют только основное образование, присутствуют те же указанные нами выше требования или их часть, а также стремление получить высшее образование. Однако не все из них могут получить государственные гранты на бесплатное образование в них и не всем им по плечу учиться в коммерческих институтах, университетах и академиях. Как правило, подавляющее большинство высших учебных заведений, функционирующих в Кызылорде, за исключением Кызылординского Государственного университета им. Коркыт Ата – частные, коммерческие. В их числе – Академия «Сейхун», университет «Болашак», Академический университет экономики экологии и права, Кызылординский гуманитарный университет, Казахско-китайский институт, а также филиалы Казахстанского инженерно-экономического института, Казахской гуманитарно-юридической академии. Здесь мы не берем в расчет государственные и негосударственные колледжи, расположенные в областном и районных центрах. Эти же факторы с теми или иными вариациями присутствуют и у мужчин. Сюда же можно добавить значительную их вовлеченность в миграционные процессы, проблемы с поиском адекватной рабочей профессии и т.д.

Необходимо отметить, что снижение регистрируемой брачности в Кызылординской области не обязательно означает уменьшение брачности вообще, примеры других областей Республики Казахстан показывают, что определенная часть официальных браков замещается неоформленным гражданским браком. Имеют место и такие формы отношений, как незарегистрированный брак. На такой стереотип брачного поведения опосредственно влияет мировоззрение партнеров, их отношение к традициям, планам в отношении рождения детей, взаимоотношениям с родителями и родственниками. Этому обстоятельству свидетельствуют косвенные данные – показатели рожденных у женщин, не состоявших в зарегистрированном браке. Если по республике этот не афишируемый

показатель составлял в 1999 г. 23,9% от исходных 100,0% рожденных официально младенцев, то к 2005 г. он достиг 24,4%, затем к 2008 г. снизился до 21,1%. В Кызылординской области, равно как и в моноэтнической Атырауской области этот показатель гораздо ниже, составляя соответственно 15,3-15,2-14,1%. Для сравнения приведем данные по лидирующему по данному скрытому показателю Костанайской области, где он колебался за указанные годы в пределах 33,0-33,5-32,2% [7, с. 21]. Необходимо констатировать, что разница в показателях по городской и сельской местности постепенно снижается.

Как было подчеркнуто нами ранее, снижение заключения официально регистрируемого брака опосредственно отражается на увеличении разводов, особенно в городской местности. Все же, на наш взгляд, здесь решающим является влияние экономических факторов. Нередко регистрация брака в органах ЗАГС задерживается из-за нерешенности жилищной проблемы.

Во-вторых, среди категории населения, состоящих в браке, преобладают лица с высшим и средним специальным образованием – соответственно 84,4–76,7% среди мужчин и 68,2–70,7% среди женщин. Здесь ситуация понятна, особенно дипломированным специалистам, которым легче решить многие проблемы, связанные с полнокровной жизнедеятельностью домашнего очага, включая создания семьи. Слабые показатели среди последних трех категорий населения, имеющих восьмилетнее, начальное или неполное образование можно объяснить тем, что они, как правило, представлены представителями старшего поколения, среди которых, особенно среди «сильного» пола мало лиц пенсионного возраста. Реальность или воздействие именно последнего обстоятельства подкрепляются показателями удельного веса вдовых, который среди малообразованного населения значительно высок – 20,3–23,0% среди мужчин и 62,8–74,0% среди женщин. Эти тенденции в несколько раз превышают общереспубликанские данные.

В-третьих, разброс развода среди кызылординских мужчин представлен равномерно, хотя по республике мы имеем диаметрально противоположную тенденцию, как среди молодого, так и среди среднего и старшего поколений. Если взять неудачные браки среди женщин, то они идентичны общекзахстанским. И здесь, и там они довольно ощутимы среди представительниц прекрасного пола с высшим и средним специальным образованием. Объяснение – они практически финансово и материально независимы от мужчин, состоялись как личности и специалисты, могут не только самостоятельно воспитывать своих детей, но и взыскать положенные на них алименты от своих мужей, если повезет – вступит в повторный брак.

В целом для стабилизации семейно-брачных отношений необходимо в практической жизни не только знание, но и усвоение системы семейных ролей, ролевых ожиданий и ролевого поведения в соответствии с важнейшими функциями семьи, что функционально-ролевая согласованность супругов является основой благополучия брачного союза. Такие базовые традиционные роли супругов подразумевают соблюдение не только социальных, но и межличностных обязанностей:

а) для жены-матери – рождение и воспитание детей, создание и поддержание дома, жилища, обслуживание семьи, преданное подчинение собственных интересов интересам мужа, приспособленность к зависимому социальному и экономическому статусу, терпимость к ограниченной сфере деятельности, ответственный за поддержание родственных связей;

б) для мужа-отца: ответственность не только за материальное благополучие семьи, но и обеспечение ее экономической безопасности и защиты, преданность матери своим детям, поддержание семейной власти и контроля, принятие основных решений, эмоциональная благодарность и уважение к жене за ее

преданность семье, организацию общения с родственниками, налаживание жизнедеятельности семьи в сфере досуга и отдыха [8, р. 375-376; 9, с. 280-282].

Мы не должны забывать и о том, что современная семья не всегда следует указанным нами выше традиционным правилам и нормам, и практика в каждой паре бывает индивидуальной. Естественно, здесь имеет значение, какие образцы семейного уклада, распределения обязанностей вынесли супруги из родительского дома, что они наблюдают в семьях близких родственников, друзей или соседей. Вместе с тем выработка собственного семейного уклада и распределения семейных обязанностей становится долгим и сложным процессом. Поэтому только от самих супругов зависит согласованность представлений о функционально-ролевом назначении и обязанностях каждого из них.

Вместе с тем в настоящее время имеется немало супружеских пар, прибегающих к разводу при первом же столкновении с обыденными семейными трудностями. В то же время имеются и такие супружеские пары, где одна из сторон предпринимает все для того, чтобы спасти брак, а другая сторона при этом лишь укрепляется во мнении о собственной исключительности. Нельзя не сказать и о тех брачных парах, которым противопоказана совместная жизнь.

Рассмотренный нами выше материал показывает, что существует множество проблем и негативных явлений в семейно-брачных отношениях не только кызылординцев, но и всех казахстанцев. Нейтральность нашего законодательства по отношению к расторжению брака, существованию незарегистрированных, так называемых гражданских браков, игнорирование судеб рожденных в них детей, включая их социализацию, не соответствуют провозглашенному государством принципу охраны семьи. Абсолютно понятно, что нашему казахстанскому обществу необходимо сохранять накопленные и имеющиеся моральные ценности, в том числе и в вопросах семьи, так как без них институт брака просто перестанет существовать. А поскольку он является фундаментом любого общества, то допустить этого нельзя, к чему приводит разрушение семьи в странах Дальнего и Ближнего зарубежья, нам слишком хорошо известно из соответствующих источников и средств массовой информации. Необходимо помнить, что брак, оформляя супружеские отношения, имеет своей целью образование семьи, предназначение которой рождение и воспитание детей, вопросы заключения и расторжения брака, признания его недействительным не могут считаться личным делом супругов, поскольку касаются и общества в целом, и прав несовершеннолетних детей в частности.

Литература

- 1 Смелзер Н. Социология. Пер. с англ. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
- 2 Қазақстан Республикасы халқының ұлттық құрамы. Қазақстан Республикасындағы 1999 жылғы халық санағының қорытындысы. Статистикалық жинақ. – Алматы: Қазақстан Республикасы статистика жөніндегі агенттігі, 2000. – 1-т. – 199 с.
- 3 Население Республики Казахстан по состоянию в браке. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник. – Алматы: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2000. – 94 с.
- 4 Полевые материалы автора, Кызылординская область, Аральский и Казалинский районы, 2014 г.
- 5 Кызылординская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Статистический сборник. – Астана: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2011. – Т. 1. – 86 с.
- 6 Кызылординская область. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. Статистический сборник. – Астана: Агентство Республики Казахстан по статистике, 2011. – Т. 2. – 106 с.

- 7 Анализ рождаемости в Республике Казахстан. Статистический сборник. – Астана: Казстатинформ, 2009. – 28 с.
- 8 Kirkpatrick C. The family as process and institution. – N.Y.: The Ronald Press, 1963. – 420 p.
- 9 Кратохвил, С. Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний. – М.: Медицина, 1991. – 336 с.

References

- 1 Smelzer N. Sociologia. Per. s angl. – М.: Fenics, 1994. – 688 s.
- 2 Kazakhstan Respublikasy halkynyn ulttyk kuramy. 1-tom. Kazakhstan Respublikasyndagy 1999 jylgy halyk sanagynyn korytyndysy. Statistikalыk jinak. – Almaty: Kazakhstan Respublikasy statistika jonindegi agenttigi, 2000. – 199 s.
- 3 Naselenie Respubliki Kazakhstan po sostoyaniu v brake. Itogi perepisi naseleniya 1999 goda v Respublike Kazakhstan. Statisticheskii sbornik. – Almaty: Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike, 2000. – 94 s.
- 4 Polevye materially avtora, Kyzylordinskaya oblast, Aralskii i Kazalinskii raiony, 2014 g.
- 5 Kyzylordinskaya oblast. Itogi Nacionalnoi perepisi naseleniya Respubliki Kazakhstan 2009 goda. T.1. Statisticheskii sbornik. – Astana: Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike, 2011. – 86 s.
- 6 Kyzylordinskaya oblast. Itogi Nacionalnoi perepisi naseleniya Respubliki Kazakhstan 2009 goda. T.2. Statisticheskii sbornik. – Astana: Agentstvo Respubliki Kazakhstan po statistike, 2011. – 106 s.
- 7 Analiz rojdaemosti v Respublike Kazakhstan. Statisticheskii sbornik. – Astana: Kazstatinform, 2009. – 28 s.
- 8 Kirkpatrick C. The family as process and institution. – N.Y.: The Ronald Press, 1963. – 420 p.
- 9 Kratoxvil, S. Psihoterapiya semeino-seksualnyh disgarmonii. – М.: Medicina, 1991. – 336 s.

ИСАЕВА Ә.И.

ҚазМемҚызПУ доценті, т.ғ.к.

ҚЫЗЫЛОРДА ОБЛЫСЫНДАҒЫ НЕКЕ ЖӘНЕ АЖЫРАСУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін

Бүгінгі таңда алыс және жақын шетелдердегідей Қазақстанда да отбасы және неке институттарында ауқымды өзгерістер орын алып отыр. Республикада, жекелеген аймақтарда некеге тұрушылар саны біртіндеп азайып, керісінше ажырасып жатқан отбасылар саны артуда, халық санын арттырудың негізі болатын бала туу саны кеміп, жағымсыз факторлар етек алып келеді. Мұндай келеңсіз оқиғалардың кеңінен орын алуы отбасының қоғамның негізгі ошағы ретіндегі маңызының әлсіреуінен деп қарастыруға болады.

Қазақстан Республикасында некенің бұзылуы фактілерінің көптеп кездесетін әкімшілік-территориялық облыстар, соның ішінде Қызылорда облысында жағдай біршама тұрақталып келеді, тіпті төмендеді деуге де болады. Айта кететіні, Қызылорда облысында тіркелген некелер санының азаюы, неке санын мүлдем азайтты деген сөз емес, Қазақстан Республикасының басқа облыстарындағы жағдайларды саралай келе, ресми некенің саны азаматтық некелермен толығып отырғандығын көруге болады.

Сондай-ақ тіркелмеген некелерде етек алып келеді. Некеге деген мұндай стереотип жұбайлардың дәстүрге, бала тууға, ата-аналары мен туысқандарына деген көзқарастарына әсер етеді.

Мәселені зерттеу барысында біз тек қызылордалықтарда ғана емес, жалпы қазақстандықтардың отбасы – неке қатынастарында жағымсыз жағдайлардың орын алып отырғандығына көз жеткіздік. Ажырасу, азаматтық неке немесе тіркелмеген отбасылар, онда туылған балалар тағдырына салқын қандылық, олардың әлеуметтенуі мәселелері біздің заңдарымызда бейтарап қалдырылып отыр, жарияланған мемлекеттік отбасын қорғау ұстанымдарына сәйкес келмейді деп есептейміз. Біздің қазақстандық қоғамға отбасы мәселесіндегі ұзақ уақыттар бойы жиналған құндылықтарды сақтау қажет деген тұжырымға келдік. Онсыз отбасы институттары өзінің өмір сүруін тоқтатады. Неке, жұбайлық қатынастардың ресми тіркелуі, отбасын құру, баланы өмірге әкелу, оған дұрыс тәрбие беру сынды өзіндік мақсатқа ие болуы қажет. Отбасын құру және ажырасу жұбайлардың жеке ісі ғана емес, қоғамның, соның ішінде көмелетке толмаған жеткіншектердің құқы екендігін естен шығармау қажет.

Кілт сөздер: неке, азаматтық неке, тіркелмеген некелер, некесіз туылған балалар, отбасы, ажырасу, жесірлік.

ISAEVA A.

Associate Professor of the Kazakh State Women's Pedagogical University,
Candidate of Historical Sciences

MARRIAGE AND DIVORCE IN THE KYZYLORDA REGION

Summary

Currently in Kazakhstan, as well as in other countries near and far abroad occurring a serious transformation of institutions of marriage and family. In the republic, as well as in its regions, the number of marriages is gradually reduced, the number of divorces, declining birth rates below the level needed for simple reproduction of the population, and other negative factors. The reasons for this is undesirable situation seen in the gradual weakening of the family.

With the widespread growth of the collapse of marriages in the Republic of Kazakhstan there are a number of administrative and territorial areas, including Kyzylorda region in which this negative process partially stabilized, and even tends to decrease. It should be noted that the decline in registered marriages in Kyzylorda region does not necessarily mean a decrease in marriage at all, the examples of other areas of the Republic of Kazakhstan show that some of the official marriages replaced by non-formalized civil marriage. There are also such forms of relations, as unregistered marriage. Usually such stereotype is affected by the partners' world outlook, their attitude to tradition, plans for the birth of children, relationships with parents and relatives.

The study of this problem shows us that there are many negative phenomena in family relations not only Kyzylorda, but also all over Kazakhstan. We believe that our neutrality of our laws in relation to divorce, the existence of unregistered, the so-called civil marriage, ignoring the fate of their children were born in, including their socialization does not meet the family protection principle declared by our state. Kazakhstan society needs to preserve current moral values, including family matters, as without them, the institution of marriage will simply cease to exist. It must be remembered that marriage, formalization of marriage relationship is aimed to found a family, the purpose of which is the birth and upbringing of children. Issues of marriage and divorce, its annulment cannot be considered a private business of spouses, as they related to society in general, and the rights of under-ages in particular.

Key words: marriage, civil marriage, unregistered marriages, births out of wedlock, family, divorce, widow.

УДК 39 (574): 7.031.5.

TOKHTABAYEVA SH.

PhD, Chief Research Fellow of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies

CONTEMPORARY EMBROIDERY ART OF KAZAKHSTAN

Summary

Traditional embroidery techniques of the Kazakhs are reflected in the work of professional artists, applied scientists, such as Zeynalhan Mukhametzhan and his daughter Botakoz. The Kazakh techniques chain stitch *biz keste* performed using regular factory-made threads, the authors converted into a “brush stroke”, reaching the effect of embroidery painting.

Keywords: artists, traditional embroidery, creature, *biz keste*, chain-stitch, technology

Traditional embroidery techniques continue to develop in the work of professional applied arts artists, amateur artists and artisans. A prominent place among professional artists occupies the creative works of Zeynalkhan Mukhametzhan, who is the member of the Union of Artists of the Republic of Kazakhstan. Zeynalkhan was born and spent his teenage years in Mongolia. In the childhood he often spent time with his mother, who sewed clothes and was manufacturing mosaic products - *kurak* from fabric scraps, the variety of colors of which delighted the boy. Even at that time Zeynalkhan as a carrier of traditional culture absorbed the way of perception and thinking, ethno-etiquette norms, the values of Kazakhs with all the organic practices, rites and rituals and ancient symbols. In short he was raised in conjunction with the entire fount of folk wisdom. To this foundation - a powerful layer of Kazakh culture, Zeynalkhan added a professional education received at the school of fine arts in Ulan Bator, which he graduated in 1978.

Some time was spent on finding an own creative path. Having tried the possibilities of wood, clay and tapestry art, the artist could not obtain a complete satisfaction and a thrill of excitement from the creative process. He had a constantly throbbing thought about the potential artistic power of centuries-old traditions of embroidery art of the Kazakhs with its planar colorful decorativeness and the power of ornamental elements. One day, watching for the umpteenth time, the familiar scenes of everyday life as his wife Gulzhay, absorbed in her thoughts, immersed herself in the world of traditional embroidery, Zeynalkhan suddenly exclaimed, “Eureka!”. It turned out that the truth has always been with him! He was shot through by the thought: “What color-plastic possibilities a usual stitch thread conceals!” After all, it can be thicken, reduced giving a breath to the linen basis, make the thread thinner or thicker; linking together different colors, you can enrich the color palette. A stitch can be directed to completely different directions, playing a dizzy rhythm game by them. He realized that namely the embroidery can fully display all the fantasies that filled his mind.

Since 1986 he began laboratory experiments with color enrichment of threads, with embroidery technique, finding techniques of artistic expression of ideas, which noted the

path of ascent to the peak of his “creative mountain.” Having expanded the aesthetic and ideological tasks of embroidery techniques to new horizons, Zeynalkhan, in fact, was the progenitor of a new kind of art that can be metaphorically described as embroidery “painting”.

The traditional technology of tambour stitch - *biz keste* that is performed by a hook using conventional factory threads, the author converts to a “brush stroke”. Such an effect he achieves through his phenomenal gift of colorist; connecting threads of different colors, he achieves the desired tone and a contour of drawing emphasizes an imitation of colored cord. Positioning embroidered lines of certain colors, the author produces the subtle chiaroscuro and skillfully creates a visual illusion of color blotchinesses, volume, perspective, i. e. achieves artistic effects accomplished usually when painting with oil paints.

We traced at Zeynalkhan different methods of artistic expression of ideas, but the main thing that unites them is the symbolism of depicted, which gives grounds to define his style as a “symbolic embroidery art.”

Under the impression of artistic and semantic meaningfulness of Kazakh patterns, Zeynalkhan creates abstract compositions. Similar works could be described as variations on Kazakh kuraks, save for a modern vision of rhythm with its asymmetry, formed from geometric shapes, different in color and texture. To a greater extent, they resemble collages and ornamental kaleidoscopes. The author enriches the painting with impregnations of signs, symbols and tamgas and enriches them by the bright blue color absent in the traditions of the Kazakhs. This introduces a distinctive coloristic sharpness in images of products. In such a way the decor of “Eternity” painting was resolved. Its center is marked by the motive of a spiral that unwinds smoothly and then slows down transferring to the square outline. This motive is the author endows with a deep symbolism, interprets it as a multivalued pictorial symbol conveying the idea of cycling lifestyle of a nomadic Kazakhs as a perpetual motion.

The thread that connects creative works of the author with traditions of the Kazakh embroidery art leads to understanding of the ornament as a comprehensive category that permeates the whole existence of the Kazakhs, so he reproduces his objects on the background like a vibrating pattern. At the heart of his images, there are multiple facets of nomadic life with the traditions, rituals and rites, with the themes of motherhood and family, with significant comprehension of the subject environment, with the originality of philosophy and aesthetics reflecting the view of the Kazakhs about the universe. In all of this there is a reflection of a positive attitude of the author towards the themes of kindness, peace and stability with the desire to display all of the emotional human diversity: from the idyllic feelings, love and peace to thrill, unbridled passion and dramatic experiences.

Archetypal symbols dating back to Saka and Turkic periods are also woven into this context. Comprehension of the objects depicted from the subject environment (musical instruments, hangers for clothes - a symbol of the tree of life), wildlife (birds, turtles, camels) and reproduction of scenic images: “Dombra Player”, “Centaur”, “Muse”, “Standard Bearer” of the artist is associated with traditional notions of their sacredness, which directs him to a generalization of artistic style and monumentality of their images, so that they are seen as an important symbol of the steppe civilization.

Contour images of horses and different subjects are given against the background of a linear pattern. In some cases they are filled with a pattern, in other merged into a single stream with an ornament. Although they are plotted with a light gray and white, they can be distinguished by peering into the drawing only. In this stylistics Zeynalkhan produces a series of images, the subjects of which (animals, archer, drover, sun deity on a horse with

a bow, etc.) gleaned from the rock engravings. These works have appeared as an impulse of romantic interest to archaic images of ancient culture with their primordial strength, with mysterious rituals displaying scenes of hunting magic. Here instead of rocks the background is the Kazakh ornament dominated by red tones, bringing the decorative richness to canvas. In such works, both the background and images are balanced, clearly visible and self-sufficient.

Having tried potential possibilities of traditional embroidery of the Kazakhs, Zeynalkhan goes to a new level of artistic expression. Zeynalkhan proceeds from ornamental canvases to subject images simultaneously changing the language of art, using other technical and decorative techniques. Rejecting the ornamentality, the author begins to embroider different parts of the background with a certain color (restrained gray-blue, terracotta), picking up incredibly exquisite shades, thereby giving an expressive meaningfulness to drawing of a series of canvases. We can say that the background itself is an independent work of art, causing a strong emotional impression. Nevertheless, the addiction to insert small pieces of folk embroidery in some places remains. However, to complete the organic nature of the background the artist fills channels of the Kazakh embroidery with tambour embroidery, the color solution of which improves the harmony of the entire canvas. In such a style the “Walk” canvas is decided. It contains a picture of Kazakh young couple on horses. The picture spreads the calmness of nomadic idyll. The

**Ботакоз Мухаметжан «Самрук». 2010 г. Х6, нити,
тамбурная вышивка. 60x60**

**Зейналхан Мухаметжан «Шаман». 2005. Х6 нити,
тамбурная вышивка**

author does not draw facial features in detail. He reproduces a slight inclination of the head only, in which words of farewell are read. That is achieved by a tremendous expressive fullness angle.

Over time, the author comes to the three-dimensional reproduction of figures. Many spectators have sought to touch the canvas textures to feel the relief of drawing, which is actually missing. This causes a feeling of wonder and admiration. Amazed by the seen, you begin to penetrate into the structure of embroidery, revealing the finest transitions of “smear of color” that create the illusion of volume. With the detailed and thorough elaboration of every inch of canvas, the author integrates all the components in a surprisingly coherent composition. Subtle color vision and virtuosity of drawing reach that limit of perfection when the strength of their emotional sound has a stunning impression on people. The author creates a perspective and a depth of image. He reproduces the characters concisely, giving them special monumentality.

It appears another visual technique - filling the space canvas with wavelike volume color modulations transmitting the power of movement. This effect is enhanced by lightening in the central part of images. The author fills these modulations with special meaning, transforming them into an aspect of allegory, displaying the current time. In such a pictorial context, the author places a figure of a male shaman sitting on the eastern manner and playing *kobyz*. The universal Turkic legendary songwriter Korkyt - the composer of the IX century, the creator of a musical instrument *kobyz*, a native of the

steppes along the Syr Darya River inspired the author to create this image. According to the legend, Korkyt managed to resist death through his soulful musical works.

The idea of the author defined the originality of artistic conception - to convey the entire complexity of the invisible world through surreal tonal nuances and reflection of pattern. The specificity of embroidery techniques of the author proceeds from this. They are interesting to trace. The artist shaped the contour of a shaman playing a ritual instrument with large standing out stitches. Having in detail drawn the whole costume with decorative additions, Zeynalkhan fills the whole plane of canvas with various pictorial codes. Lightly indicated allegorical images of leopard and mouflon, surrounding the figure of the shaman, transmit the fusedness of his border state with mysterious symbols.

It is impressive how Zeynalkhan forms an amazing textured variety. A portion of canvas is sewn up with square stitches through which slightly the blue base color simulating seawater shines. Applying embroidery stitches either vertically, in "herringbone", or in zigzag, or in circles and then along the horizontal diagonal, Zeynalkhan forms the unusually complex structured background of the entire canvas. All this variety is closed in various configurations. Together some zones of canvas differ by a smooth texture, others - are characterized by a slight relief, and others - give the impression of volume. As a result, each line and color stitch of canvas are aimed at recreating the moment of spiritual introspection of the Kazakh *baksy* entering into a relationship with otherworldly forces. On the whole the canvas, expressing the philosophy of the interconnectedness of being-nothingness, is as if penetrated by the breath of eternity.

Playing with colors, the author created a surprisingly impressive illusion of golden metal with its glitter and sunshine. He could feel decorative and semantic effects of this color, which in addition to artistic significance also possesses the associative content. In this color Zeynalkhan began to create three-dimensional figures of camels, horses, riders, musicians and standard bearers, enriching the images by a dynamic beat of the composition or assigning them an epic character. Through this the artist is developing the color in subtle tones: bringing it closer to the bronze, the author assigns an archaic nature to portrayed characters; adding a golden tone, he creates the illusion of materiality of the metal. The viewer involuntarily admires the radiance of "noble metal", which creates the impression of the high cost of entire canvas, which can be seen in the work "Departure to the first travel." In this work the color solution in the best way possible underlines the symbolic significance of the current event - the first travel of the boy that was solemnly heralded in the tradition of the Kazakhs.

In general, each artwork of Zeynalkhan is an explosion of creative expression reflecting deep and simultaneously subtle attitude. Methods of implementing his artistic ideas are always original and sometimes unexpected. They express the author's power of imagination with the infinity of associative thinking. His works do not leave spectators indifferent, so all-conquering is the power of his works.

Zeynalkhan has held solo exhibitions in distant foreign countries (Germany, France and Sweden), in the neighboring countries (Turkmenistan, Kyrgyzstan and Uzbekistan), as well as three exhibitions in Kazakhstan. The artist participated in various national exhibitions, where he became the winner in the nomination "The best work of fine and applied art dedicated to the 20th anniversary of independence of the Republic of Kazakhstan."

He is the winner of the International Festival of Arts "Master Class - 2000", Almaty, Kazakhstan; Diploma winner of international art festival "Bienella - 2001", Tashkent, Uzbekistan; Holder of the "Quality Mark" certificate of UNESCO; he was included in the "Book of Records of Kazakhstan" (2007).

A kind of continuation of the creative way of ZeynalkhanMukhametzhan is creative works of his daughter Botakoz who is a member of the Union of Artists of the Republic of Kazakhstan. She is a graduate of the College named after T. Zhurgenov majoring in “Easel painting”. She then graduated the Kazakh National Academy of Arts named after T.Zhurgenov in “Scenography of theatrical costume.”

Having inherited the mastery of her father, young Botakoz who is a graduate of the Department of decorative and applied arts of *the Kazakh National Academy of Arts named after T. Zhurgenov* also began to create beautiful embroidery canvases performed in the same technique - tambour. Just like her father, she demonstrates a keen understanding of color and the ability to create the impression of volume images by an embroidery stitch. However, her creative manner is significantly different from her father’s one, corresponding to a different worldview with its rapid pace of life and expanded horizons of contemporary aesthetic impressions. Only her first work - “Meeting” can be perceived as a tribute to the tradition. In the following, she is captivated by predominantly abstract compositions penetrated with sharpness of decorative solutions constructed on a combination of pastel and contrasting colors, the dynamic rhythm of drawing, often with a vertical orientation. Such her works as “Bird”, “Tree of Life”, “Ascension”, “Horseman”, “Composition”, “Summer”, “Mirage”, “Parrot”, “Bird Samruk”, “Ways”, “Feeling” reflect not only the technical mastery, but also a special look at the world with a peculiar sense of emotional facets of life existence. Botakoz has her favorite methods of romantic feelings transcriptions into pictorial plane, filled with positive aspirations, young temperament and the process of searching philosophical sense of beauty of the environment. The accelerated rhythm of her creative impulse, bright associativity of artistic expression are effected in an energetic bunch of interlacing color lines, which are a basic element for the formation of composite constructions. Exactly the line organizes all the space of canvases, giving sharpness to imaginative characteristic of works.

Being a participant of many national and international exhibitions and competitions, Botakoz took first places, received the title of laureate of the International Festival “Shabyt”, won the Grand Prix of the international competition organized by “The World Association of the Kazakhs.” Even though she is still quite a young artist, she held a solo exhibition in the city of Daegu, Korea. All works reflect the originality of her creative potential and provide grounds for expecting even brighter prospects in the future.

ТОКТАБАЕВА Ш.

главный научный сотрудник Института востоковедения
им. Р.Б. Сулейменова, д.и.н.

СОВРЕМЕННОЕ ИСКУССТВО ВЫШИВКИ В КАЗАХСТАНЕ

Резюме

Традиционные приемы вышивания казахов получили отражение в творчестве профессиональных художников-прикладников, таких как Зейналхан Мухаметжан и его дочери Ботакоз. Казахскую технологию тамбурного шва *біз кесте*, выполняемую крючком с использованием обычных фабричных нитей, авторы преобразуют в «мазок кистью», достигая эффекта вышивальной живописи.

Ключевые слова: художники, традиционное вышивание, творчество, *біз кесте*, тамбурный шов, технология.

ТОКТАБАЕВА Ш.

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының
бас ғылыми қызметкері, т.ғ.д.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЗАМАНАУИ ТОҚУ ӨНЕРІ

Түйін

Қазақтардың дәстүрлі кесте тоқу өнері кәсіби суретші-қолданбашылардың Зейнелхан Мұхаметжан және оның қызы Ботакөз шығармаларында көрініс табады. Дәстүрлі қазақи біз кестемен тоқудағы тамбурлап тігу технологиясында кәдімгі фабрикалық жіптерді қолдану арқылы «кылқалам бояуына» айналдыра отырып, авторлар кесте тігу өнерінде өзіндік әсер беретін нәтижеге қол жеткізгендігі туралы айтылады.

Түйін сөздер: суретшілер, дәстүрлі кесте тоқу, шығармашылық, біз кесте, тамбурлы тігін, технология.

ӘОЖ 316.35:39

БАУДИЯРОВА Қ.Б.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, т.ғ.к.

ОТБАСЫНДАҒЫ ҚАРАМА-ҚАЙШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОДАН ШЫҒУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Аннотация

Отбасы – шағын мемлекет, әлеуметтік институттардың бір бөлігі. Отбасында бала мен жасөспірімдер әлеуметтенуден өтіп, Отанға деген сүйіспеншілік сезімі тәрбиленеді. Оның моральдық, әлеуметтік-экономикалық жағынан жақсы дамуы неке тұрақтылығына өз әсерін тигізбей қоймайды. Оның ішінде: ортақ көзқарас пен қызығушылық, махаббат пен өзара сыйластық, психологиялық сәйкестік, бос уақытты тиімді пайдалану, жақындар мен туысқандармен жақсы қарым-қатынас орнату, материалдық жағдай жасауға тырысу, балалардың болашағына деген жауапкершілік және т.б.

Бірақ неке қиылған күннің өзінде, ол оның сақталуына кепіл бола алмайды. Неке-отбасылық қатынастағы шешілмеген мәселелер оның тұрақтылығына кері әсерін тигізбей қоймайды. Отбасылық жан-жал, қарама-қайшылық, айрылысу қазіргі таңда үйреншікті жағдайға айналды. Қазақстанда әрбір үшінші неке бұзылады. Бұл республикамыздағы заңсыз неке, азаматтық неке, некесіз туылған балалар, ата-аналары тірі тұрғанда жетім болып жүрген балаларға қатысты.

Неке-отбасылық қатынасты сақтап қалу және неке бұзу факторын төмендету үшін төмендегі жағдайларды есепке алу қажет: біріншіден, ерлі-зайыптылардың психологиялық ерекшеліктерін білу және ішкіотбасылық қатынасты дұрыс құру; екіншіден, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы әйелдер ісі және отбасылық-демографиялық саясат бойынша Ұлттық комиссия мемлекеттік отбасылық саясаттың шынайы тұжырымдамасын қабылдауы керек; үшіншіден, аталған мәселемен айналысатын мамандарды, ғалымдарды, сарапшыларды тарту қажет.

Түйін сөздер: отбасы, отбасылық тұрақтылық, неке, неке жасы, азаматтық неке, ішкіотбасылық жанжал, ажырасу, некесіз балалар.

Отбасы – қоғамның алғашқы ұясы. Кез келген адамға тән өмірлік құндылық толық отбасын құру. Толық отбасы мемлекеттің жақсы көрсеткіші болып табылады. Отбасының бұл түрінің болуын қоғам, мемлекет толығымен қамтамасыз етіп отыр. Отбасын құрушылардың немесе некеге отырушылардың ешқайсысы өз отбасының шырқы бұзылады деп ойламайды. Себебі, барлығы өз ата-анасының, туыскандарының үлгісінде жақсы отбасын құруды армандайды. Соған қарамастан, жас, орта, жоғарғы буын өкілдерінің бір бөлігі этникалық шығу тегіне қарамастан жұбайларымен некесін бұзуға барады. Оған балаларының, туыскандарының алдындағы міндет кедергі бола алмайды [1].

Сонымен қатар ерекше әлеуметтік институт болғандықтан, оның қалыптасуы мен дамуы қоғамның дамуымен байланысты. Қоғамның дағдарысы отбасының дағдарысын туғызады. Демографиялық көзқарас бойынша некенің басты мақсаты – тұрақтылық, яғни адамзаттың сақталуын қамтамасыз ету. Экономикалық, саяси, әлеуметтік, рухани тұрақтылық отбасын тұрақтандырады. Аталмыш институттың тұрақты болуының екі жағы бар: ішкі және сыртқы жағдайлар. Сыртқы жағдай – тұрғын үй, табыс, әдет-ғұрып, ұлттық ерекшеліктер т.б. Ішкіге махаббат, сезім, қамқорлық, ауызбірлік, жұбайлардың жеке бастарының ерекшеліктері кіреді. Неке тұрақсыздығы отбасы құрғанға дейінгі жағдайларға да байланысты. Олар – әлеуметтік-экономикалық жағдай, қыз бен жігіттің білім деңгейі, мәдени дәрежесі, жас ерекшеліктері, күйеудің не қыздың ата-анасының теріс көзқарасы [2].

Дәстүрге байланысты қазақ халқы ешуақытта ажырасуды құптамаған. Ислам діні бойынша отбасы өмірлік туысқандық одақ және оны тек әке билеуі тиіс. Мұсылман мемлекеттерінде ажырасу көрсеткіші өте төмен. Ислам дінінде неке тек екі жағдайға байланысты тоқтатылған. Оған адам саналы түрде қарап, оған ешкім күштемеуі тиіс. Ажырасу үшін күйеуі әйелінің атын айтып «талақ» деп 3 рет қайталайды. Ер адамның кетуіне әйелі қарсылық көрсетпейді. Күйеуі әйелінің неке сенімділігіне күмән келтірсе, куәгерлерді әкеледі. Егер дәлелдей алмаса, өзі жазаланады. Әйел босағаннан кейін бірден күйеуге шыға алмайды. Шарифат бойынша 9 жасқа толмаған және 50 жастан асқан әйел бірден күйеуге шыға алады. Бұл жаста бала туа алмайтындықтан мерзімді күту қажетсіз. Ажырасқан уақыттан кейінгі мерзім «идда» деп аталады. Бұл шамамен үш ай көлемі. Идданың мақсаты ажырасқан кезде әйелінің екіқабат еместігін анықтау. Жесір қалған әйел екіқабат болмаса, қаралы күн төрт ай он күннен кейін екінші рет күйеуге шыға алады. Егер күйеуі қаза болса, қаралы күн бала туғанға дейін созылады. Қаралы күнде әйелге ашық түсті киім киюге, үйін және өзін әсемдеуге тиым салынады.

Шарифат заңы бойынша исламда ажырасудың төрт түрі бар.

1 Баин ажырасуы. Бұл түрі ең соңғы шешім болып саналады, күйеуі әйелінен толығымен айрылады. Егер қайта қосылатын ойлары болса, некеге қайта отырады. Баин қыз 9 жасқа толмаса, әйел 50-60 жастан асса, әйеліне күйеуі үш рет «талақ» деп айтса орындалады.

2 Раджаа ажырасуы. «Раджаа» термині «қайтып оралу» мағынасын білдіреді. Бұл ашу үстінде болғандықтан күйеуінің әйелін қайта қайтаруы. Бұл түрі ерлі-зайыптылардың арасындағы дау-жанжал түрінде өтетіндіктен, әйелі күйеуінің үйінен кетпейді

3 Хаал ажырасуы. Әйелі күйеуін материалдық затпен сатып алу арқылы көндіреді. Күйеуі әйелінен айрылғысы келмесе, әйелі себепсіз кеткісі келсе, ислам неке тұрақтылығын бұзбайды. Себебі, исламда неке тұрақтылығын психологиялық және сезімдік факторға байланысты бұзуға рұқсат етілмейді. Ислам діні «әйелінің күйеуін жақсы көрмеймін» деген сылтауын мойындамайды. Сондықтан, ортақ

шешімге келуі үшін, әйелі махр немесе меншігінің біреуін беру арқылы күйеуінен еркіндік алады. Күйеуі келіссе, шариғат заң деп біледі.

4 Мұбарат ажырасуы. Бұл хаалға ұқсайды. Екеуінде де әйел материалдық силық арқылы еркіндік алады. Мұбаратта екі жақта келіседі. Бұнда еркек материалдық силықты өзі сұрайды. Сондықтан мұбарт ер адамды арсыз ретінде көрсетеді.

Ажырасу ережелері шариғатта бүге-шүгесіне дейін қарастырылған. Ақыл-есі кеміс әйелмен ажырасуға келісімді әйелдің әкесі немесе атасы береді. Егер ер адам басқа біреудің әйелін өтірік алдау арқылы ажырастырып, үйленсе заң бойынша дұрыс. Бірақ моральдық және адамгершілік ережелерге сай дұрыс емес. Ислам неке тұрақтылығын бұзуды қатаң қадағалайтындықтан, оған көпшілік бара бермейді. Шариғат заңы бойынша төрт әйел алуға дейін рұқсат берілген. Қазір азаматтардың көбісі бірінші әйелін тастамай, заңсыз түрде мешіт арқылы неке қиып, екінші әйелімен тұра береді. Бұндай көрініс Оңтүстік Қазақстан өңірінде де бар. Мысалы, Жамбыл облысы, Меркі ауылы тұрғыны Баубеков Сәбиттің екі әйелі бар. Екеуінен екі-екіден төрт бала [3]. Келесі хабаршы Жамбыл облысы, Жамбыл ауданы, Қаракемір ауылы тұрғыны Рахманбердиев Қойшыманның үш әйелі бар. Екеуімен бірге тұрса, үшіншісі бөлек тұрады. Үшеуінен 14 бала, 16 немере [4].

Қазіргі таңда айрылысудың бірнеше себептері бар. Біріншіден, Кеңес дәуірінде Қазан төңкерісіне дейін діннің дәмін татқан иманды қарт аналар мен аталар оны масқара санап, жастарды тиып отырды. Екіншіден, кеңес кезеңінде «моральдық азғындау» деген көзқарас қалыптасқан.

Неке тұрақсыздығы ең бірінші орташа өмір сүріп, қарапайым тіршілік кешетін адамдарға материалдық жағынан ауыр салмақ болады. Материалдық қиындықпен өрең қосылып, кенеттен мінездері сәйкес келмей айрылысса, той жасаған отбасының қайта келін түсіруге шамасы келмей қалады. Той жасау ауыл үшін қомақты ақша. Кейбір отбасылар осындай шығыннан кейін біраз уақыт тұрмыстарын түзей алмай, қиналып қалады [5].

Мемлекетті бір адамға теңесек, әр отбасы бір жасуша, мемлекеттің де адам сияқты ауру жұқтырып, сырқаттанып және емделіп отыруы заңды. Қазақ қоғамында ажырасу бұрыннан пайда болып, 1990 жылдардан бастап, еліміздің материалдық және рухани жағынан құлдырағанда көз ілеспес жылдамдықпен өршіді. Оның баласыздықтан басқасын әу баста өмірлік жар таңдаған уақыттағы асығыстықтан ба немесе өз бетінше болашақ серігінің қасиеттерін тани білмегендіктен бе, әйтеуір үй болудың өмір тәжірибесінен қалыптасатын заңдылықтарын, қиындықтары мен реніш, қуанышының шын сыр-сипатын жете түсініп білмегендіктен оған кезінде мән бермей, отбасы мәселесіне үстірт қарағандықтан деп түсінген жөн. Өмірге мұндай немқұрайлықпен қарап адасушылық әзірше кездесіп тұратындығы өкінішті-ақ. Біздің ойымызша, ажырасудың негізгі себептері мыналар: 1) маскүнемдік; 2) мінездерінің сәйкес келмеуі; 3) неке сенімділігін бұзу; 4) жұбайлардың біреуінің ауруға шалдығуы; 5) отбасында баланың болмауы; 6) жұбайының зәбір көрсетуі; 7) махаббаттың болмауы; 8) қызғаныш; 9) өмірмен, тұрмыспен қанағаттанбау; 10) жұбайлық міндеттерді салмақты қабылдамау; 11) физиологиялық қарама-қайшылық; 12) басқа отбасының болуы [6].

Ажырасу себептері өте көп. Негізгі себептерінің бірі – маскүнемдік. Ішіп келіп үйдің шырқын бұзу, балағаттау, әйелін ұру. Кейбіреулері ішіп қана қоймай ақша әкелмейді. Еркектердің біразы бала-шағасы бола тұра асыраушы міндетін мойнына алмай, бойдақ жолдастарымен басы ауған жаққа қыдырып жүреді. Жай қыдырмай арақ ішіп, наша шегіп үй-ішінің шырқын бұзады. Әйелін сабайды. Нәтижесінде ажырасудан басқа амал қалмайды.

Жастардан ең көп еститін жауабымыз – «түсінісе алмадық». Өмірлік серігін қалада оқып жүріп жолықтырған жастар үйленерден бұрын ең кемі 1-2 жыл, алды

5-6 жыл бойы танысып, білісіп араласып жүреді. Жұбайы өзіне ұнағанымен ата-анаға ұнамауы мүмкін. Осыдан барып ене мен келін арасындағы қақтығыс қалыптасып, арты неке бұзылуына дейін барады. Басты себептердің бірі ерлі-зайыптылардың арасына үшінші бір адамның араласуы. Поляктың Лешк Кумор атты зиялысы «ажырасу туралы шешім көп жағдайда үш адамның тарапынан қабылданады» дейді. Үшінші адам бірде жеңге, кейде абысын немесе ата-аналары, бірде жолдасың боп ортаға от сала береді. Көп жағдайда үшінші адамның ролін жігіттің немесе келіннің енесі атқарады. Өткен заманда қазақтар қыздарын басқа руға, басқа жерге ұзататын. Қыздың шешесі оның отбасының ішкі тірлігіне араласпақ түгілі, амандық-саулығын біле алмай, күйбең тіршілік кешетін. Қазір ененің күйеу баланың өміріне араласуына мүмкіндіктер көбейді. Әсіресе телефонның арқасында отбасының күнделікті тұрмысы толық баяндалып отырады. Ерлі-зайыптылар арасындағы жанжал ененің келуімен, қызын алып кетуімен тынышталды [7].

Ажырасуға апаратын келесі фактор – экономикалық жағдай. Қазіргі кездегі жұмыссыздық Қазақстанның барлық өңірін қамтыған. Оның ішінде Оңтүстік Қазақстан да бар. Ер адам жұмыстың болмауынан, отбасындағы материалдық жағдайдың қиындығынан отбасындағы өзінің орнынан айрылады. Жұмыс тез табылса, жұбайлар отбасын қамтамасыз етуге ынталанады. Қаржының жетіспеуі, отбасындағы жаман психологиялық рай жұбайлардың сенімдерінің жоғалуына әкеледі. Қызғаныш, жанжал, бірін-бірі кемсіту, яғни мінездерінің қайшылығына байланысты да неке бұзу кездеседі [8]. Айрылысу кейде ата-анамен де байланысты. Түскен келінді ата-ана жақтырмай, жастар арасында жанжал туады. Арты ажырасуға әкеледі.

Жер бетіндегі көптеген елдерде ажырасудың негізгі себептерінің біріне жұбайлардың неке сенімділігін бұзуы, яғни адал болмауы әсер етеді. Бұл себеп махаббаттың антиподы, сезімнің адам жанын ауыртуы. Жұбайлардың неке сенімділігін бұзуға итермелейтін жағдай – мінезіндегі жеңілтектік, отбасылық құндылықтарды бойына әлі сіңіре алмауы, бүгінгі күнмен өмір сүруі. Оған қоса этникалық менталитет, отбасындағы тәрбие және жалпы адамдардың өзіндік деңгейдегі мәдениеті қосылады [9]. Отбасындағы неке сенімділігін бұзу некеге тұрғанға дейінгі қарым-қатынасқа да байланысты, әсіресе жыныстық қатынасқа ерте түсу. Көп жағдайда адалдықты бұзған ер адам өзін кінәлі сезініп, отбасының қадірін түсіне бастайды. Басқа әйелден іздеген жылулықты таба алмай, күткен үміті ақталмай өз әйелін бағалай бастайды. Енді адалдықты бұзған әйелдерге келсек, олардың ешқайсысы өз істерін дұрыс көрмей, ары жанын жейді. Күйеуінің алдындағы қателігін түсіне отырып, отбасына қайта оралады. Жұбайлардың қай-қайсысы болса да, бұндай жағдайды кешіруі өте қиын. Бұл қателік бірнеше жылдарға дейін созылады. Оны кешіру адамның жүрегіндегі махаббат ат сезімінің қаншалықты қалуына байланысты. Екі адам бірге тұрғаннан кейін, бала өсіргеннен кейін бір-біріне сенімді болуы қажет. Сенімді болуы үшін бірін-бірі жақсы көруі, тани білуі тиіс [10].

Қазіргі таңдағы зерттеулер нәтижесінде жұбайлардың арасындағы неке сенімділігін бұзуға апаратын факторларды былай көрсетеді:

1. Жаңа махаббат. Бұл некеде махаббат сезімінің болмауына байланысты (амалсыздан, есеп бойынша, жалғыздықтан құтылу үшін т.б. некеге отыру).

2. Кек қайтару. Жұбайына кек қайтару мақсатында басқа адаммен кездесуі, жұбайының алдында өзінің деңгейін көтеру.

3. Махаббаттың тапталуы. Ерлі-зайыптылардың біреуінің жақсы көріп, екіншісінің жақсы көрмеуі. Махаббатты сырттан, басқа адамнан іздеуі.

4. Жаңа сезімдерді іздеу. Отбасын құрғаннан бірнеше жыл өткеннен кейін махаббат сезімінің жоғалуы. Өмірден өзіне керектіні алу. Махаббаттағы еркіндік.

5. Еске алу. Ерлі-зайыптылар ұзақ уақыт бірін-бірі көрмесе немесе ауруға шалдықса, махаббат сезімін қажет етсе адалдықты бұзады.

6. Кездейсоқтық [11].

Қоғамның барлық кезеңдерінде ер адамның еркектік қасиеті, ары, адамгершілігі, мәдениеті әйелге деген қарым-қатынасымен анықталды. Шынайы мәдениет ер адамның әйелді дос, адам, жеке тұлға ретінде көруі.

Тағы бір айтылмайтын ажырасу түрі үйленгеннен кейін келіншектің немесе отағасының басқа адамға ғашық болып ажырасуы. Күйеуінен кеткен әйелдің арына «күйеуден шыққан» деген күйе жағылады. Тез арада тұрмысқа шығу екінің бірінің қолынан келе бермейді. Әуелгі некеден тапқан баласына өз баласындай қарайтын ер адамды таба алмай қалады. Ата-ана қайтып келген қызын қайда сиғызарын білмей, басы қатады. Әкесі де елдің арасында емін-еркін жүре алмай, үйіне жіпсіз байланады. Әйелімен ажырасқан еркекке де ауыр тиеді. «Әйел жіберген» деген атқа қалады. Оның да келесі рет әйел алуына осы атағы кедергі болады. Қайта үйленгенмен бірінші әйелінен болған балаларын есіне алып, жүрегінің түкпірінде қалып қояды. «Балалар өссе не болар екен?» – деген ой жанын жегідей жейді. Жігіттің анасы бұл азаптан құтыла алмай қалады. «Келін жаман емес, келген жері жаман еді, енесі келінін сиғызбапты» - деген өсекпен өмірден өтеді. Ең жаманы ажырасудың бар қиындығы жасөспірімдерге жүктеледі. Бірге тұрған уақыттағы дүние-мүлікті бөлісе алмай, отбасы мүшелері жан-жаққа босып кетеді. Ажырасқан уақыттан кейін бүкіл қиындықтың 80% тағы да әйел арқалайды [12].

Заманның өзгеруіне байланысты қазіргі таңда ажырасу көбейіп отыр. В.И. Лавриненко осы мәселеге әсер ететін факторларды екі топқа бөледі: екеге тұру нәтижесіндегі әсер ететін факторлар, неке құрмай тұрған кездегі әсер ететін факторлар. Социолог ғалымдардың пайымдауынша, отбасын құрғаннан кейінгі ажырасуға мынадай факторлар әсер етеді: а) жастардың отбасын құруға дайын еместігі, жауапкершілікті өз мойындарына ала алмай, өмір қиындықтарына төзе алмауы; ә) жастардың ата-аналарымен сиыспауы, баспананың жоқтығына, тұрмыстық шаруашылыққа, бала тәрбиесіне байланысты жанжалдың тууы. Неке құрмай тұрып ажырасу қаупі бар факторларға мыналарды жатқызамыз: а) неке құратын жұбайлардың жас алшақтығы, білім деңгейлерінің әр түрлі болуы; ә) жұбайлардың біреуінің маскүнемдікті жақсы көруі; б) отбасының құндылығына деген жеңіл көзқарас; в) жастай үйлену; г) некеге тұрмай тұрып бала көтеріп қалу; ғ) танысқан уақыттың аздығы, бірін-бірі аз білуі; д) некеге ата-аналарының келіспеуі; е) өз келісімінсіз некеге отыру. Сонымен қатар, А.И. Кочетов неке құрғаннан кейін алғашқы жылдардағы неке тұрақтылығына әсер ететін факторларды былай көрсетеді: а) ерлі-зайыптылар қарым-қатынасының бұзылуы (көзіне шөп салу, қызғаншақтық). ә) физиологиялық сәйкессіздік (баласыздық, жыныстық дисгармония); б) жұбайлардың біреуінің басқа адамдармен тіл табыса алмауы (туысқандармен, таныстармен, әріптестермен); в) қызығушылықтарының әр түрлі болуы; г) балаға тәрбие беруде көзқарастың екі жаққа бөлінуі; ғ) жеке бастарында кемшіліктің көп болуы [13].

Неке тұрақсыздығы ажырасуға әкелетіндігі сөзсіз. Сол себепті ерлі-зайыптыға неке тұрақсыздығына қатысты зерттеген кезде біз мынадай отбасылық сауалнама сұрақтарына назар аударамыз. Мысалы, ер адамға қойылатын сұрақтар:

1. Жұбайыңыздың үйде ескі халатымен, шашын тарамай жүреді ме?
 2. Оның кесірінен жұмыстан көп қаласыз ба?
 3. Сіз отырғанда ешқандай себепсіз күле береді ме?
 4. Сізге оның темекі тартқаны ұнамайды?
 5. Әйеліңіз телефонмен ұзақ сөйлеседі?
 6. Тамақты дұрыс жасай алмайды?
 7. Шаштаразға көп барады?
 8. Соңғы кездердегі толғаны ұнамайды?
 9. Барлық әңгімесі киімге, косметикаға тіреледі?
 10. Теледидардан футбол көріп жатқан кезде, сұрақтар қойып мазалайды ма?
- Әйел адамға қойылатын сұрақтар:

1. Күйеуім күні бойы диванда жатқанды ұнатады.
2. Дастарханды темекісінің күлімен күйдіреді.
3. Тамақты көп жейді.
4. Киімін киім ілгішке ілмейді.
5. Үйге келгесін тек «қалайсың» деуге ғана шамасы келеді.
6. Қажетсіз нәрселерді далаға шығармайды.
7. Теледидардың қасынан шықпайды.
8. Сенен гөрі достарын көбірек бағалайды.
9. Ваннадағы айнаны тіс пастасымен бүлдіреді.
10. Аяқ киімімен кілемде жүреді.

Жауаптардың варианттарын келесі жүйеде келтіреміз: «иә», «жоқ», «кейде». «Иә» – 3 балл, «жоқ» – 2 балл, «кейде» – 1 балл. Сол себептен 1-10 балл жинағандар отбасы өте тұрақты. 11-14 балл жинағандар отбасында ерлі-зайыптылардың қарым-қатынасы өзара сүйіспеншілікке, шыдамдылыққа негізделген. 15-19 балл жинағандар отбасында тұрақсыздық байқалады. 20-24 балл жинағандар отбасы қарама-қайшылыққа толы. Жұбайлар бірін-бірі түсінбейді. 25-30 балл жинағандар отбасында психологиялық деңгей өте төмен. Бұндай отбасын тұрақсыз деп айтуға болады. Үйдегі болатын ұсақ-түйектер қарама-қайшылыққа өкелетіні сөзсіз.

Некені сақтап қалу үшін ерлі-зайыпты қолынан келгендерінің барлығын жасаулары керек. Көбіне жақсы жұмыс, жалақы қуған ерлі-зайыптылар өмір құндылығын ұмытып жұмысқа беріледі. Отбасын бірінші орынға қойғандар оны сақтап қалу үшін бар мүмкіндіктерін қолданады. Әр отбасының өзіндік неке-отбасылық ерекшелігі болады. Оған махаббат, достық, қамқорлық, ата-ана парызы, балалары парызы, сенімділіктің беріктігі, рухани және идеялық көзқарастың ортақтығы т.б. жатады. Ең үлкен рөлді әйел мен еркек парызы алады. Әйел парызына хабаршылардың айтуы бойынша, біз мыналарды жатқызамыз: мейірімділік, сезімнің әдемілігі, нәзіктік, дұрыс ой, аналық сезім, зиялылық, тәрбиелік, күйеуіне деген беріктік, әрқашан еркекті моральды қолдау, өзін және еркекті силау. Ал, еркек парызына біз зиялылық-тәрбиелілік, әйелді әрқашан қорғау, саналылық, салмақтылық, жинақылық, өзіне сенімділік, өмірге деген оптимистік көзқарас, қиындыққа төзімділік, әйелі мен балаларын силауды кіргіземіз.

Ресей және шетел ғалымдары еңбектерінде неке-отбасылық қатынасқа байланысты «сапалы неке» термині қолданылады. А.Г. Харчев пен М.С. Мацковский неке-отбасылық қатынастың жетістігіне мынадай компоненттер әсер етеді деп көрсетеді: а) әлеуметтік функцияларды орындау сипаты; ә) жеке тұлғалық функцияларды орындау; б) ерлі-зайыптылардың некемен қанағаттануы; в) неке тұрақтылығы деңгейі; г) отбасының ересек мүшелерінің дамуына отбасының әсері. Белгілі поляк социологі Я.Щепанский некенің жетістікке жетуін былай көрсетеді: а) неке тұрақтылығы; ә) жұбайлардың субъективті түрде бақытты болуы; б) некеге тұруда өз мақсаттарына жету; в) ерлі-зайыптылардың жеке тұлға ретіндегі шығармашылығының дамуы, белсенділіктің артуы, жақсы бала тәрбиелеуі; г) ерлі-зайыптылар арасында дағдарыстың, ұрыс-жанжалдың болмауы.

Жоғарыда дәстүрлі отбасы (бірултты, ұлтаралас) тұрақтылығына байланысты әсер ететін факторларды көрсеттік. Сонымен қатар республикамызда неке-отбасылық қатынастың басқа түрлері де бар: жалғыздық, заңсыз неке, жалғыз басты аналар, саналы түрдегі баласыз неке. Жалғыздыққа некеге тұрмаған, жалғыз тұратын адамдарды жатқызамыз. Қазір некеге тұру жасының көтерілгеніне қарамастан жастар некеге тұруға тырысады. Бірақ, басқаша ойлайтын адамдар да бар. Жалғыз тұратын адамдар көбіне басқа еуропалық этностарда кең тараған. Қазақстанда олардың көрсеткіші төмен, бірақ кездеседі. Жалғыз болудың себебі: а) әйелдердің білім деңгейінің өсуі, жақсы маман болу, материалдық жағдайын жақсарту; ә) ерлерге қарағанда әйелдердің көп болуы; б) жалғыз тұру оларға оңай, қиындықтан қашу.

Жалғыздыққа ерлерге қарағанда әйелдер төзімдірек келеді. Жұмыстағы жетістік, психологиялық саулық, тұрмыстық жағдай т.б. Жалғыз басты аналардың болуы неке бұзылуының нәтижесі, күйеуінің қайтыс болуы және т.б. Ажырасудың өсуіне байланысты, мұндай отбасылардың саны көбеюде. Оның үстіне күйеуге шықпай бала туатын әйелдер де кездеседі. Бұрын қоғам алдында ұят саналса, қазір олардың да саны өсті. Жалғыз басты аналардың материалдық жағдайы төмен. Оларға мемлекет тарапынан көмек көрсетіледі. Толық отбасына қарағанда барлық жағынан жағдайлары көбіне төмен [14].

Саналы түрдегі баласыз некені қарастырсақ, бала туа алады, бірақ ерлі-зайыптылар оны қажет етпейді. Бұндай отбасын құруға әсер ететін факторлар – баспананың болмауы, материалдық жағдайдың төмен болуы, жұмыссыздық, міндеткерлікті бөлу сипаты, өмір сүру ерекшелігі. Жалпы айтқанда, біздің ойымызша әйелдердің саналы түрде бала көтермеуіне мына жағдайлар әсер етеді: а) некеге кеш отыру; ә) ажырасу нәтижесіндегі психологиялық қорқыныш; б) жалақысы жоғары және қызықты жұмысты жоғалтпау үшін; в) бала жұбайлардың жұмысына кедергі келтіреді.

Ажырасқан әйел алдында психологиялық депрессия тұратыны сөзсіз. Ол өмірден түңіліп, ары қарай өмір сүруден бас тартады. Одан шығу жолдары мынадай болуы қажет:

1. Ажырасқан күйеуіне көз жасыңды көрсетпе. Жылағаныңды бала да көрмеуі керек.
2. Теледидарды көруді тоқтату керек. Адам өмірі кино емес. Сериалдағы кейіпкерлердің орнына өзінді қоюдың қажеті жоқ.
3. Махаббат поэзиясымен әуестенбеу. Күйеуің есіңе түсіп көңіл-күйің бұзылады.
4. Күйеуіңе кек қайтаруда баланы пайдаланбау. Уақыт келгенде бала кімнің қандай екенін өзі-ақ түсінеді.
5. Күйеуіңнің жаңа әйеліне жамандық жасаудың қажеті жоқ.
6. Ажырасқан күйеуіңді қайтаруға тырыспау. Кеткісі келген адамды ұстаудың қажеті жоқ.
7. Өзіңнің жақсы жақтарыңды, жетістіктеріңді көбірек есіңе түсір. Шашыңды, киім кию стиліңді өзгерт. Өзінді бағалай білу керек [16].

Сонымен, қорыта айтқанда, неке тұрақсыздығы ажырасуға әкеледі. Ажырасудың негізгісінен әлеуметтік-экономикалық, психологиялық және физиологиялық факторлар әсер етеді. Оның ең жоғарғы көрсеткіші Алматы қаласында болса, ең төмен көрсеткіші Оңтүстік Қазақстан мен Қызылорда облыстарында. Бұған себеп, аталған облыстарда қазақтардың көп шоғырлануы. Екіншіден, жоғарғы ұрпақ өкілдерінің жұбайларға әсер етуіне байланысты. Мемлекет – шағын отбасынан құралады десек, оның бүтіндігін сақтау бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады.

Әдебиеттер

1. Әйтенова М. Шаңырақ неге шайқалады? // Ислам әлемі. – 1999. – № 2-3. – 16-18-бб.
2. Әбдіқалықова Э. Шаңырағың шайқалмасын // Заң газеті. – 2005. – 6 сәуір.
3. Автордың ел арасынан жинаған мәліметі (АЕАЖИ). Баубеков Сәбит Жұмайұлы, 1957 жылғы. Жамбыл облысы, Меркі ауданы, Меркі ауылы.
4. Автордың ел арасынан жинаған мәліметі (АЕАЖИ). Рахманбердиев Қойшыман Оралбайұлы, 1948 жылғы. Жамбыл облысы, Жамбыл ауданы, Қаракемер ауылы.
5. Калыш А.Б. Дезорганизация: пути выхода из нее // Казахстан в эпоху глобализации: экономика, образование, право: Материалы международной научно-практической конференции, 29 апреля 2004. – Алматы, 2004. – Т. 1. – С.156-161.
6. Калыш А.Б. Внутрисемейные конфликты и разводы в современном Казахстане. – Алматы: Арыс, 2013. – 160 с.
7. Калыш А.Б. Разводы в Казахстане: динамика, мотивы и причины // V конгресс этнографов и антропологов России. – Омск, 2003, 9-12 июня. – М., 2003. – С. 95-97.

- 8 Момонтов С.Ю. Ревность. Практика преодоления. – СПб.: Питер, 2002. – 128 с.
- 9 Аронс К. Развод: крах или новая жизнь? – М.: Мирт, 1995. – 448 с.
- 10 Келли С. Почему мужчины изменяют? – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 272 с.
- 11 Рипинская М. Психология измены. – СПб.: Питер, 2002. – 151 с.
- 12 Развод. Демографический аспект: сборник статей. – М.: Статистика, 1979. – 136 с.
- 13 Жаназарова З.Ж. Современная семья в Казахстане и ее проблемы. – Алматы: Казак университети, 2004. – 257 с.
- 14 Семенова А. Если развод неизбежен, пройди через него правильно. – СПб.: Невский проспект, 2002. – 158 с.
- 15 Нарицын Н. Свадьба – развод и наоборот. – М.: Махоан, 2001. – 416 с.

References

- 1 Aitenova M. Shanyrak nege shaikalady? // Islam alemi. – 1999. – № 2-3. – 16-18-pp.
- 2 Abdikalykova E. Shanyragyn shaikalmasy // Zan gazet. – 2005. – 6 sauir.
- 3 Avtordyn el arasytan zhinagan malimeti (АЕАЗН). Baubekov Sabit Zhumaiuly, 1957 zhylygy. Zhambyl ovlysy, Merki audany, Merki auyly.
- 4 Avtordyn el arasytan zhinagan malimeti (АЕАЗН). Rahmanberdiev Қојшыман Oralbajyly, 1948 zhylygy. Zhambyl oblysy, Zhambyl audany, Qarakemir auyly.
- 5 Kalysh A.B. Dezorganizacija: puti vyhoda iz nee // Kazahstan v jepohu globalizaci: jekonomika, obrazovanie, pravo: Materialy mezhdunarodnoj nauchnoj-prakticheskoj konferencij, 29 aprelja 2004. – Almaty, 2004. – T. 1. – S.156-161.
- 6 Kalysh A.B. Vnutrisemejnye konflikty i razvody v sovremennom Kazahstane. – Almaty: Arys, 2013. – 160 s.
- 7 Kalysh A.B. Razvody v Kazahstane: dinamika, motivy i prichiny // V kongress jetnografov i antropologov Rossii. – Omsk, 2003, 9-12 ijunja. – M., 2003. – S.95-97.
- 8 Momontov S.Ju. Revnost'. Praktika preodolenija. – SPb.: Piter, 2002. – 128 s.
- 9 Arons K. Razvod: krah ili novaja zhizn'? – M.: Mirt, 1995. – 448 s.
- 10 Kelli S. Pochemu muzhchiny izmenjajut? – M.: FAIR-PRESS, 2001. – 272 s.
- 11 Ripinskaja M. Psihologija izmeny. – SPb.: Piter, 2002. – 151 s.
- 12 Razvod. Demograficheskij aspekt: sbornik statej. – M.: Statistika, 1979. – 136 s.
- 13 Zhanazarova Z.Zh. Sovremennaja semja v Kazahstane i ee problemy. – Almaty: Qazaq universiteti, 2004. – 257 s.
- 14 Semenova A. Esli razvod neizbezhen, projdi cherez nego pravilno. – SPb.: Nevskij prospekt, 2002. – 158 s.
- 15 Naricyn N. Svad'ba – razvod i naborot. – M.: Mahoan, 2001. – 416 s.

БАУДИЯРОВА К.Б.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, к.и.н.

СЕМЕЙНЫЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ И ПУТИ ВЫХОДА ИЗ НИХ

Резюме

Известно, что семья составляет важнейшую ячейку общества, являясь частью социального института. В семье происходит социализация детей и подростков к традиционным ценностям и стереотипам, включая уважение к старшим, воспитывается чувство патриотизма к своей родине. Не случайно благополучное моральное, социально-экономическое ее развитие во многом влияют на прочность брака. В их числе: общие взгляды и интересы, любовь и взаимное уважение, психологическая совместимость, рациональное использование досуга и отдыха, правильно заложенные отношения к близким и родственникам, стремление к укреплению материального достатка, ответственность за будущее детей и др.

Но даже сам факт регистрации брака еще не является гарантией его устойчивости. Мы становимся свидетелями того, что в семейно-брачных отношениях существуют проблемные вопросы, которые отрицательно сказываются на ее стабильности. Внутрисемейные конфликты, распад семьи, разводы стали более привычными явлениями, чем крепкие, устойчивые, благополучные семьи. В Казахстане распадается почти каждый третий брак. Это же касается возрастания в республике удельного веса незарегистрированных, гражданских браков, соответственно внебрачных детей, детей-сирот при живых родителях.

Считаем, что в качестве важнейшего пути стабилизации семейно-брачных отношений и уменьшение факторов расторжения браков необходимо, во-первых, знание супругами психологических особенностей и правильного построения внутрисемейных отношений; во-вторых, принятие Казахстаном реальной концепции государственной семейной политики, которым непосредственно должна заниматься Национальная комиссия по делам женщин и семейно-демографической политике при Президенте Республики Казахстан; в-третьих, привлекать в качестве экспертов и консультантов специалистов, ученых, профессионально занимающихся данной сложной проблемой.

Ключевые слова: семья, семейная стабильность, брак, брачный возраст, гражданский брак, внутрисемейные конфликты, разводы, внебрачные дети

BAUDIYAROVA K.B.

a with descender. E. National University
them. Al-Farabi, Candidate of Historical Sciences

FAMILY CONTRADICTIONS AND THE WAYS OUT OF THEM

Summary

It is known that the family is the most important unit of society, as part of a social institution. The family takes the socialization of children and adolescents to traditional values and stereotypes, including respect for elders, brought a sense of patriotism for their country. Not accidentally prosperous moral, social and economic development of family largely affects the strength of the marriage. Among them: the common views and interests, love and mutual respect, psychological compatibility, rational use of leisure and recreation, right inherent relationship to friends and relatives, the desire to strengthen material prosperity, responsibility for the future of children etc.

But the very fact of marriage is no guarantee of its stability. We are witnessing the fact that family and marital relations, there are problematic issues that negatively affect its stability. Interfamily conflict, family breakdown, divorce became more commonplace than strong, stable, prosperous family. In Kazakhstan, breaks almost every third marriage. The same applies to the increase in the share of the country unregistered, civil marriages, respectively illegitimate children, and orphans with living parents.

We believe that as the most important ways to stabilize family relations and reducing factors divorce is necessary, first, knowledge of the psychological characteristics of spouses and correct construction of family relations; secondly, the adoption of the concept of the real Kazakhstan state family policy, which must deal directly with the National Commission for Women, Family and Demographic Policy under the President of the Republic of

Kazakhstan; thirdly, to attract as experts and consultants experts, scientists, professionally engaged in this challenge.

Key words: family, family stability, marriage, marriage age, civil marriage, family conflicts, divorces, illegitimate children

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCHES OF YOUNG SCHOLARS

ӘОЖ 930:94(574)

ҚҰРМАНАЛИНА Н.Н.

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың 2-курс PhD докторанты

В.Я. БАСИННИҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ XVI-XVIII ҒҒ.
ҚАЗАҚ-ОРЫС ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация

Мақалада В.Я. Басиннің еңбектеріндегі XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынасы мәселелеріне тарихнамалық талдау жасалған. Тарихшының еңбектеріндегі қазақ халқының көрші Ресей империясымен орнатқан саяси-экономикалық қатынастары туралы негізгі қорытындылары мен тұжырымдары жаңаша көзқараспен қарастырылған.

Түйін сөздер: В.Я. Басин, Ресей империясы, қазақ халқы, қазақ-орыс қатынасы, тұжырымдар.

Қазақ елінің тарихын, оның ішіндегі өзекті проблемаларды егемендік тұғырынан жаңаша, тың көзқараспен тарихнамалық тұрғыда зерделеп жазу, толықтыру бүгінгі тарихшы қауымның жүгі ауыр міндеттерінің бірінен саналатыны анық. Осындай келелі мәселелердің бірі – XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынасының тарихнамасы. Кеңестік заман тұсында Н.Г. Аполлова, Е.Б. Бекмаханов, Б.А. Төлепбаев, И.Я. Златкин, Т.Ж. Шойынбаев, Ж.Қ. Қасымбаев, В.А. Моисеев, В.Я. Басин, және т.б. еңбектерінде аталған кезеңдегі қазақ-орыс қатынастарына қатысты өзекті мәселелер орын алған. Осылардың ішінде қарастыратынымыз – В.Я. Басиннің еңбектеріндегі XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынасы мәселелері.

Валентин Яковлевич Басин (1921-1985 жж.) – тарихшы, Ұлы Отан соғысына қатысқан. 1941 ж. Рогачев мұғалімдер институтын (БелКСР), 1949 ж. Абай атындағы ҚазПИ тарих факультетін, ал 1959 ж. аспирантурасын тәмамдаған. Сол жылы ҚазКСР ҒА Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтына жұмысқа орналасып, 1961 ж. кандидаттық, ал 1975 ж. «XVI-XVIII ғғ. орыс-қазақ қатынастары. Мәні, формалары, кезеңдері» тақырыбында докторлық диссертациясын қорғады, 1984 ж. бастап профессор. Зерттеушінің ғылымға сіңірген еңбегі бағаланып, мемлекет тарапынан бірнеше медальмен марапатталған.

В.Я. Басиннің еңбек жолында Қазақстандағы тарих ғылымының қарашаңырағына айналған Тарих, археология және этнография институтының алатын орны ерекше. Биыл 70 жылдық мерейтойына жетіп отырған Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының кезіндегі Революцияға дейінгі Қазақстан тарихы бөлімінде кіші ғылыми қызметкерден бастап, аға ғылыми қызметкер және ары қарай сатылап өскен лауазымына сай отандық тарих ғылымына өзіндік үлесін қосты. Ғалым өзінің ғылыми зерттеулері арқылы тарих ғылымының келелі мәселелерін тереңірек зерттей отырып, іргелі монографиялық еңбектерін жарыққа шығарды.

Тарихшының айналысқан зерттеу проблемаларының қатарына XVI ғ.-XX ғ. басындағы Қазақстан мен Ресей қарым-қатынастары, ҮОС жылдарындағы Қазақстан тарихы мәселелері жатады [1, с.403-404]. Қазақ-орыс қатынастары проблемасына бірнеше еңбектерін арнаған. Олардың ішінде: XVIII ғ. басындағы

орыс-қазақ дипломатиялық қатынастары [2], XVIII ғ. орта шеніндегі Ресейдің Қазақстандағы саясатының кейбір қырлары [3], сол тұстағы патша әкімшілігінің қазақ билеушілерімен қатынасы [4], Ресейдің Қазақстанға жасаған дипломатиялық миссиялары [5], Ресейдің Кіші және Орта жүзге жүргізген саясаты [6], патшалық Ресейдің Қазақстанмен қатынасының мәні мен формалары [7], Ресейдің сыртқы саясат жүйесіндегі Қазақстан [8], Қазақстанның Ресейге қосылу тарихының құжаттық негіздерінің зерттелуі мәселелері [9] бойынша ғылыми мақалалар және бірлескен авторлықтағы Қазақстанның Ресейге қосылуының атаулы күніне орай екі елдің достығын насихаттаған брошюралық еңбектер – «Истоки великой дружбы» [10], «Навеки вместе» [11], «Великое братство» [12] сонымен қоса XVI-XVIII ғғ. Ресей және Қазақ хандығы жайлы жеке монографиялық зерттеу еңбегі отандық тарихнамада осы күнге дейін қолданыста [13].

Ең алдымен ғалымның қазақ-орыс қарым-қатынастарын кезеңге бөлуіне көңіл аударайық. XV ғ. 90-жж. бастап XVI ғ. соңына дейінгі кезеңді қазақ-орыс қатынасының алғашқы кезеңі ретінде санаған. Бұл кездегі елдер арасындағы қатынастың негізінде орыс патшаларының саясатының астарында дипломатиялық және әскери саяси байланыстар жатқанын ерекшелеген. Ал екінші кезең аралығын XVII ғ. бастап XVIII ғ. 30-жж. дейін деп көрсеткен. Бұл уақытта тек дипломатиялық және әскери-саяси байланыстар ғана емес, сауда-экономикалық байланыстардың күшеюіне қазақтардың Жетісудан Есіл, Тобыл, Ырғыз өзендері бойымен жоғары жылжуы әсер еткендігін жазған. Үшінші кезеңді XVIII ғ. 30-жж. бастап XIX ғ. 60-жж. дейін созған. Бұл қазақ жерлерінің орыс мемлекетіне қосылуының күрделі үрдісі жүрген уақытпен сәйкес екен [11, с.38]. В.Я. Басин осы дәуірлеуін кейінірек шыққан келесі еңбегінде төртінші кезеңді қосып, толықтыра түскен. Келесі кезеңге XIX ғ. 60-жж. бастап Қазан революциясына дейінгі аралықты қамтыған. Ғалымның өзі: «Ресей капитализмі таралып, ауылдардағы патриархалдық-феодалдық қатынастар жойыла бастайды, қазақ қоғамының ішінде революциялық Ресей идеяларын қабылдаған әлеуметтік күштер жетіледі», - деп соңғы кезеңге сипатта жасаған [12, с.1].

Дегенмен, біздің пікірімізше, бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның тарих ғылымының тарихнамасында төл тарихымыз бойынша аталған кезеңдеудің барлығын біріктіріп, жалпы түрде төңкеріске дейінгі кезең деп қарастырғанымыз ойға қонымды.

Қарастырылып отырған уақыттағы қазақ-орыс қарым-қатынасы сөз болған кезде міндетті түрде көтерілетін мәселеленің бірі – Қазақстанның Ресейге қосылу себептері мен сипаты, және оның маңызы. Аталған мәселеге өткен ғасырдың 30-жж. бастап ғылыми тұрғыда ден қойыла бастаған еді. Тарихшылардың жүргізген зерттеулерінің нәтижесінде Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылуы, болмаса отарлануы жайлы даулы қорытындылар және «абсолютті зұлымдық», «анағұрлым аз зұлымдық» тұжырымдамалары дүниеге келгені белгілі. Кеңестік дәуірде Қазақстанның патшалық Ресейге өз еркімен қосылуы және оның прогрессивті маңыздылығы туралы тезистер қолдауға ие болды. Саяси өктемдік әсерінен осындай тұжырымдарды қолдаушылардың бірі В.Я. Басин болды. Оның еңбектері сол уақыттағы идеологиялық талапқа сай басқа да тарихи еңбектер қатарлы 1982 ж. Қазақстанның Ресейге қосылуының 250 жылдығының атап өтілуі шеңберінде жарыққа шыққан.

В.Я. Басин: «Патшалық отаршыл әкімшілік қазақ билеушілерін бір-біріне айдап сала отырып, олардың әрқайсысын жеке-жеке әлсіретуге барынша күш жұмсады, сөйтіп олардың өзара ішкі қайшылықтарын далалық өлкеде түпкілікті орнығу үшін барлық мүмкіндіктерді пайдалануға тырысты. XVIII ғ. қазақ даласындағы басты ерекшеліктердің бірі сұлтан тектілер өзара және басқа да феодалдық билеуші топ өкілдерінің арасында жайылым, мал, сауда қарым қатынасында үстемдікке ие болуға және т.б. үшін күрес толассыз жүрді», - деп көрсеткен [13, с.39]. Бұл жерде кеңестік кезеңнің коммунистік партиясының идеологиясын қолдайтын тарихшы ретінде патшалықтың кейбір теріс саясатын, Ресей патшалығының отаршылдығын

айыптауын ашық көрсеткенін және қазақ даласындағы билеуші топтар арасындағы өзара талас-тартысты да сипаттағанын орынды деп санаймыз. Алайда автор келесі бір еңбегінде: «Ресей дипломатиясы Қазақстан территориясын алғашқы кездері өз еркімен игеру емес, өз мемлекетінің тіршілігін қамтамасыз етудегі маңызды құрал ретінде қарастырған. Сондықтан да Қазақстан сол уақыттағы аса маңызды халықаралық проблемаларды шешудегі нақты мәнге ие бола бастайды. Ресейдің Қазақстандағы жерлерді иемденуі, бекіністер мен қамалдарды салуы, жер аудару саясаты, жалпы оның халықаралық жағдайын, Азиядағы жағдайын қамтамасыздандырудың бір құралы болды», - деп жазды [11, с. 40]. Ал бұнда автор Қазақстанның орыс империясы үшін маңыздылығы арта түскендігін лайықты ескергенмен, Ресей тарапынан орын алған отарлаушылық әрекеттерді, еліміздегі шұрайлы жерлерді иемденіп, бекініс пен қамалдар тұрғызуын, жай ғана патшалықтың өз жағдайын қамтамасыз ету ісі тұрғысында түсіндірген. Шындығына келгенде жүзеге асырылған осы қимылдар өктем ресейлік патшалықтың өз жер иеліктерін кеңейте түсу, қазақ даласын отар аймаққа айналдыру мақсатындағы үрдістердің басты көрінісі еді.

Ал келесі еңбегінде В.Я. Басин қазақ жерлерінің біртіндеп Ресейдің қол астына кіру себебін былай түсіндірмек болады: «XVIII ғ. 30-жж. қазақ-жоңғар қатынастары аса шиеленіскен тұста қазақтардың қол жеткізген жекелеген жеңістері жалпы жағдайды түзете алмады. Қазақтар осы ауыр жағдайдан шығудың жалғыз жолы ретінде орыстарға бой ұсынуды білді. Осы мәселені шешумен қазақ халқының алдағы тағдыры байланысты болды» [10, с. 11]. Сол кезеңдегі қазақ халқының көршілес елдердің, яғни жоңғарлардың агрессиялық саясатынан өзінің территориялық аумағын сақтап қалуға ұмтылуы Ресеймен бітім туралы шарт жасасуының алып келудегі себептерінің бірі болды - деген өктем тұжырымды жария етті.

Бұдан біз қазақ жүздерін Ресейдің отарлауын ақтап алу үшін кеңестік тарихшылар қысаң идеология салдарынан жан-жақты және әртүрлі себеп-сылтауды қолданғанын байқаймыз. Бұндай тұжырымдар бүгінде де Ресей тарихшылары арасында өмір сүріп келе жатқандығын да атап өтуіміз қажет.

Өз заманында С.Д. Асфендияров пен П.Г. Галузо да еңбектерінде Қазақстанның Ресей құрамына өз еркімен қосылуы туралы тұжырымға қарсы шығып, еліміздің толығымен жаулап алынуы жөнінде көзқарас қалыптастырғандығы белгілі [14].

Тәуелсіз Қазақстан жағдайында тарихнамашы О. Мұхатова атап өткендей, ғылымда Қазақстанның Ресей империясы құрамына кіргізілуін жаулап алу, бодандықты қабылдау, отар өлкеге айналу тәрізді ұғымдармен айқындайтын тұжырым орнығып келеді [15, 20-б.]. Аталған концепциялардың ішінде біздің қолдайтынымыз, нақтылап айтсақ, Ресей Қазақстанды отар өлкеге айналдырғандығы туралы ой, яғни шынайы тұрғыдан келгенде бұл тарихи үрдісті «Ресейдің Қазақстанды отарлауы» - деп атағанымыз жөн. Бұл қазіргі тарихи ахуалымызда берілген дұрыс бағалау ретінде санаймыз.

В.Я. Басиннің жоғарыдағы көрсеткен себептеріне қоса «Бір орталықтандырылған қазақ мемлекетінің қалыптасуына жергілікті билеушілердің өзара қырқысы да қатерлі болды», - деген тұжырымдамасын басқа да зерттеушілер қолдаған [13, 267-б.]. Мысалға, Е.Б. Бекмаханов былай көрсеткен: «Қазақстан феодалдық бытыраңқылықты жоя алмады, сондықтан көптеген ғасырлар бойына ойрат-жоңғарлардың, Орта Азия хандарының агрессиялық шапқыншылығына ұшырап келді» [17, 3-б.]. Бұл мәселенің шынайы орын алғандығымен келісуге болады. Қашанда қазақ билеуші топтары арасында өзара ауызбірліктің болмауының теріс салдарды тудырып келгені анық. Оған байланысты «Алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деген даналық сөз еріксіз еске түседі.

Қазақстанның Ресейге қосылуының салдарын зерттеуші ғалымдар өз еңбектерінде түрлі бағытта зерделеген. «Царизмнің отарлаушылық мақсаттарына

қарамастан орыстардың Қазақстанға келуі объективті прогрессивтік сипатта болды. Ресей экономикасы мен мәдениетінің прогрессивті ықпалы қазақ халқының дамуына тұсау болған царизм саясатына қарама-қарсы болды. Патшалық билік саясатына қарамастан Қазақстанның Ресейге қосылуы оның экономикалық дамуын жылдамдатты. Қазақстан Ресей ықпалымен бірте-бірте алдыңғы қатардағы шаруашылық саласына тартылды. Ресейге қосылмағанда Қазақстанға не боларын елестету қиын емес. Оны Цинь империясы, болмаса Қоқан хандығы басып алып, бөлшектеп тастайтын еді. Соңында ол ағылшын отарлаушыларына оңай олжа болатын еді», - деп тұжырымдаған В.Я. Басин «Россия и казахские ханства в XVI-XVIII вв. (Казахстан в системе внешней политики Российской империи)» атты іргелі еңбегінде [13, с.40].

Белгілі тарихшы Н.Г. Аполлова да Қазақстанның Ресейге қосылуы нәтижесінде қазақ халқын Жоңғария тарапынан билеп-төстеу қаупі жойылды, шаруашылықтың жоғары формаларына, отырықшылыққа ауысуға және жер шаруашылығымен айналысуға жол ашылғандығын жазған [16, с.253]. Бірақ отаршылдық акциялар, әсіресе ойраттардың нақты қатері жойылғаннан кейін бұрынғысынан да неғұрлым ауқымды түрде дамытылып, керісінше қазақ жерлерін күшпен бағындыру жандана түсті [17, с.169]. Соңғы ойда орын алған үрдістерге лайықты баға берілген деп санаймыз.

Ал тарихшы Е.Б. Бекмаханов: «Өзінің қуатты көршісі Россияға қосылуы қазақ халқын толық жойылып кетуден құтқарды. Қазақ қоғамының билеп төстеуші үстем тобының қолдауына сүйеніп, патша үкіметінің рақымсыз қанаушылық, отаршылдық саясат жүргізуіне қарамастан, Қазақстанның Россияға қосылуының саяси жағынан және әлеуметтік экономикалық нәтижесі жағынан прогрессивтік маңызы болды. Ең алдымен феодалдық бытыраңқылық жойылды және сұлтандардың, ру басылары феодал байлардың өктемдігіне шек қойылды. Қазақ халқы феодалдық бытыраңқылық дәуірінде феодалдардың өзара соғысуынан, барымта алысуынан азап шеккені белгілі. Бұл жағдай өндіргіш күштердің дамуын мықтап бөгей, қазақ халқының патриалхалдық рулық тұрмысы дамуын тоқтатып, кедергі келтірді. Қазақстанның Россияға қосылуы феодалдың қоғамның экономикасына қарағанда әлдеқайда ілгері саналатын, капиталистік экономикаға қадам басуына жағдай жасады», - деп қорытындылаған [18, 4-б.]. Е.Б. Бекмахановтың осындай бағыттағы тұжырым жасауына оның ілгерідегі бастан кешкен саяси қудалау өз әсерін тигізгендігінен деп білеміз.

«Истоки великой дружбы» ұжымдық еңбекте де патшалықтың нақты отарлау мақсатына қарамастан, орыстардың Қазақстанға енуі прогрессивтік сипатта болуы, Ресей Шығысқа қатысты прогрессивті рөл ойнағандығы жоғарыдағы тұжырымдарды толықтыра түскен [10, с.3]. Қазақ жүздерінің патшалық Ресей бодандығын қабылдауы мен оның салдары жөнінде кеңестік тоталитарлық жүйе тұсында зерттеушілер көптеген еңбектер жазды. Бірақ олардың барлығы дерлік орыс өктемдігін ақтауға ұмтылғандықтан, царизмнің отаршылдық саясатын терең де жан-жақты сипаттай алмады. Сол себепті де В.Я. Басин өзіне дейінгі зерттеушілердің Қазақстанның Ресейге қосылуы негізінде қазақ халқының жоңғарлардың өктемдігінен құтылуы экономикалық-әлеуметтік дамуға мүмкіндік алуы туралы жасаған тұжырымдары негізінде өзінің ойын дамытуға мәжбүр болды.

Ресей мен Қазақстан қатынастарының дами түсуінің келесі бір себебі экономикалық жағдаймен байланыстырылған. И.Я. Басин Ресейдің қазақ даласы арқылы Азия нарығына қауіпсіз әрі мықты сауда жолын орнықтыруға тырысқандығын және ішкі, сыртқы нарықты кеңейту қажет болғандығын атап көрсетсе [13, с.264-265], Н.Г. Аполлова: «Ресейдің Орта Азиямен XVII ғ. саудасы Батыс Сібірдің Тобыл, Түмен, Тара қалаларын қамтыды. Сауда жолы Тобылдан Ертістің бойымен жоғары жүріп, Есілдің жоғары жағына бағытталды, одан Орталық Қазақстан далалары арқылы Сарысуға Түркістан қаласына дейін; сосын

Сырдарияны кесіп өтіп Бұхараға апаратын. Осылайша Қазақстан далаларының транзиттік маңызы анықталды. Осы кезде хандық және патшалық саудасының рөлі, тауардың саны мен түрлері артады, бұл жергілікті феодалдық қолөнердің дамуымен түсіндіріледі», - деп жазған [16, с. 335]. Оған қоса соңғы автор: «Қазақстанның орталық және оңтүстік аймақтарынан өтетін керуен жолдары ерекше маңызға ие болды. Ол Ресейді Орта Азия және көшпелі даламен байланыстырып, сауда жолдарының Шығысқа қарай, Үндістан, Қытайға жылжуына сеп болды. Транзиттік сауда Ресей экономикасын Батыс Еуропамен байланыстыра отырып сыртқы нарықтың да аумағын кеңейтті», - деп ойын толықтыра түскен [19, с. 338]. Қазақстанның көшпелі халқы мен өзара байланысының дамуында тарихи ұзақ уақыт бойы сауда-саттық маңызды орын алғаны анық. Сауда Ресейдің Қазақстанға ішкерілей енуіндегі негізгі факторлардың бірі ретінде сипатталғанымен, империяның елімізге қатысты түп негізгі мақсаты жаулап алу болғандығын қазіргі отандық тарихшыларымыз дәлелді түрде ашық жазып жүр.

В.Я. Басиннің: «Қазақстанның Ресейге қосылуында еріктілік және күштеу элементтері де болды, бұл аса күрделі және қарама-қайшылықты еді. Бұл бір күндік іс емес, ұзақ әрі күрделі процесс» [13, с. 270], - деген тұжырымына қосылуға болады, десек те еріктілік элементтердің болуы сыни тұрғыда талдауды қажет етеді. Қазақстанның Ресейге қосылуының, яки қазақтардың отарлануының себептері бойынша негізгі теориялар қалыптасқанмен де бұл күрделі үрдістің нақты себептерінің түгелдей ашылуы аяқталмады, яғни даулы мәселелердің толықтай шешілуіне әлі нүкте қойылған жоқ.

Оның себебі кеңес үкіметінің тоталитарлық тәртібімен қатаң бақылауының әсерінен кейбір белгілі зерттеушілердің көзқарастарында да қайшылықты ойлар орын алған. Мысалға, Е.Б. Бекмаханов 1952 ж. «Кенесары Қасымов бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісі» деген ғылыми тұжырымы үшін 25 жылға сотталғаны белгілі. Бірнеше жыл әуре-сарсаңға ұшыраған автор ақталғаннан кейін маркстік-лениндік әдіснамадан, кеңестік идеологиядан ауытқымауға мәжбүр болды. Оған беделді тарихшының кейінде жарық көрген еңбектері дәлел. Аталған үрдістің, яғни қарама-қарсы концепциялардың орын алуы кеңестік билік тұсындағы басқа да тарихшыларға өз әсерін тигізіп, олардың да зерттеулерінде ара-тұра қайшы пікірлердің кездесіп қалуына әкеліп отырғанын байқауымызға болады.

XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынасы мәселелері В.Я. Басиннің көптеген еңбектеріне арқау болғанымен де олардың ішіндегі ең ауқымдысы әрі салмақтысы «Россия и казахские ханства в XVI-XVIII вв.» монографиясы болып табылады. Бұнда автордың негізгі зерттеу нәтижелері мен басты тұжырымдамалары топтастырылған. Аталған еңбекке жеке тоқталып өту қарастырып отырған тақырыбымызды аша түспек.

В.Я. Басин осы төлеңбегінде ортағасырдағы Қазақстанның іргелі зерттеулеріне, оның авторларына, фактілік материалдар қорына ғылыми тұрғыда шолу жасаған. XVI-XVIII ғғ. орыс-қазақ қатынасының авторға дейінгі тарихнамасын да қамтып өткен. Олар бүгінгі күнде де маңызды боп саналады.

Аталған еңбектің тағы бір артықшылығы - тақырыптың проблемасы, деректері, әдебиеттері жеке тарау ретінде кеңінен ашылып жазылғандығы. Монографиялық еңбекті жазу барысында автор түпдеректер, ресми құжаттар, құжаттар мен материалдар жинақтары, қытай деректерінің аудармасы, мұрағат деректерін көп қолданған.

Автор еңбектерді хронологиялық және проблемалық жүйе бойынша топтастырған. Мәселен, хронологиялық негізде XVI-XVII ғғ., XVIII ғ. және XIX ғ.-XX ғ. басындағы еңбектер деп үлкен үш топқа бөліп, ал төртінші топқа орыс демократиялық мәдениет өкілдерінің зерттеулерін, соңғы - бесіншісіне

революционер-демократтардың, Қазан төңкерісінен кейін жарыққа шыққан әдебиеттерді жатқызған.

Сонымен, еңбекте патша билігінің Азиядағы сыртқы саяси жүйесіндегі Қазақстанның рөлі сипатталған, XVI-XVIII ғғ. Ресейдің Қазақстандағы саясаты қарастырылған. Қазақ хандығының ішкі және сыртқы саясаты, билеушілер арасындағы өзара қатынас, биліктегі түрлі топтардың қарама-қайшылықтарының мәні, Ресей мен Қазақ хандығының байланыстарын жеңілдетудегі себептер мен мақсаты зерттелген. Қазақ халқының Жоңғар және басқа да көрші мемлекеттердің шапқыншылығына қарсы күресіндегі Ресейдің ықпалы, қазақ хандығындағы Ресей ықпалын жүргізудегі ресейлік дипломатиялық әдістер қарастырылған. Еңбектің негізгі мақсат-міндеттері жоғарыдағы мәселелерді айқындаумен көрсетілген.

Жалпы, В.Я. Басиннің еңбегі көптеген деректерді қолдану арқылы ғылыми негізде және тарихи талдаумен жазылған, дегенмен кеңестік кезеңге тән саясатқа байланысты маркстік-лениндік идеологиялық бағыт анық байқалады. Бұл жерде ескеретін жайт кеңестік жүйе тұсында кез-келген ғалымдардың іргелі зерттеулерді жүргізуіне сол кездегі орталық билік белсенді араласып отырғандығы. Соңғысының қолдауы, тіптен тапсырысы нәтижесінде де жүзеге асырылып отырған кездер болған. Автордың жоғарыдағыдай методологиялық бағытты таңдауы сол заман талабынан туындаған. Ол үшін авторды жазғыра алмаймыз, бірақ еңбекті тарихнамалық талдау барысында оны ескергеніміз жөн.

Әдебиеттер

1. Басин Валентин Яковлевич // Қазақстанның тарих ғылымы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының 60 жылдығына арналады. – Алматы: «МерСал» баспа үйі, 2005. – 600 бет+ 16 бет жапсырма.

2. Басин В.Я. О русско-казахских дипломатических отношениях в начале XVIII в. // Учен. зап. КазПИ им. Абая. – Сер. обществ. полит. – 1958. – т. XV (3). – Вып. 2. – С. 39-51.

3. Басин В.Я. Некоторые аспекты политики России в Казахстане 40-х -начале 50-х годов XVIII в. // Изв. АН КазССР. – Сер. обществ. – 1966. – №5. – С. 48-62.

4. Басин В.Я. О взаимоотношениях царской администрации с казахскими владетелями в 40-х годах XVIII в. // Изв. АН КазССР. – Сер. обществ. – 1967. – №3. – С. 45-60.

5. Басин В.Я. Российские дипломатические миссии в Казахстан в 1740-1742 гг. // Изв. АН КазССР. – Сер. обществ. – 1967. – №6. – С. 54-67.

6. Басин В.Я. Политика России в Младшем и Среднем жузах в 50-ж и 60-х годах XVIII в. // Изв. АН КазССР. – Сер. обществ. – 1968. – №3. – С. 38-54.

7. Басин В.Я. О сущности и формах взаимоотношений царской России и Казахстана в XVIII в. // Изв. АН КазССР. – Сер. обществ. – 1968. – №5. – С. 26-34.

8. Басин В.Я. Казахстан в системе внешней политики России в первой половине XVIII в. // В кн.: Казахстан в XV-XVIII вв. – Алма-Ата, 1969. – С. 50-154.

9. Басин В.Я. К изучению документальной основы истории присоединения Казахстана к России // Изв. АН КазССР. – Сер. обществ. – 1981. – №5. – С. 12-27.

10. Басин В.Я., Бекмаханова Н.Е., Герасимова Э.И. Истоки великой дружбы. – Алма-Ата: Общество «Знание» КазССР, 1969. – 40 с.

11. Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Навеки вместе (к 250-летию присоединения Казахстана к России). – Алма-Ата: Общество «Знание» КазССР, 1980. – 48 с.

12. Сулейменов Б.С., Басин В.Я. Великое братство. К 250-летию присоединения Казахстана к России (в помощь лектору). – Алма-Ата: Алма-Атинская областная организация общества «Знание», городская организация общества «Знание», 1981. – 27 с.

13. Басин В.Я. Россия и казахские ханства в XVI-XVIII вв. (Казахстан в системе внешней политики Российской империи). – Алма-Ата: Издательство «Наука» Казахской ССР, 1971. – 275 с.

14. Асфендияров С.Д. История Казахстана с древнейших времен. – Алма-Ата – М.: Казкрайиздат, 1935. – Т.1.; Галузо П.Г. Туркестан колония. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1935.

15. Мұхатова О. XIX-XX ғасырлардағы Қазақстан тарихнамасы. Оқу құралы. – Алматы: Ғылым, 2002. – 152 б.

16. Аполлова Н.Г. Присоединение Казахстана к России. – Алма-Ата: Академия наук Казахской ССР, 1948. – 256 с.

17. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-т. – Алматы: Атамұра, 2002. – 768 б.

18. Бекмаханов Е. Қазақ халқының ұлы орыс халқымен достығының тарихи тамырлары. – Алматы: (Қазақ ССР саяси және ғылыми білімдер тарату қоғамы) Издание Казгосиздат, 1950. – 40 б.

19. Аполлова Н.Г. Историческое значение торговых связей России со Средней Азией (конец XV-XVII в.) // Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе. Сборник статей, посвященный Л.В. Черепнину. – Москва: Наука, 1972. – С. 332-338.

References

1 Bassin Valentin Yakovlevich // Kazakstannyn tarih gylmy: SH.SH. Ualihanov atyndagy Tarih zhane jetnologija institutynyn 60 zhyldygyna arnaldy. – Алматы: «MerSal» баспа уји, 2005. – 600 бет+ 16 бет zhapsyrma.

2 Bassin V.Y. O russko-kazahskih diplomaticheskikh otnoshenijah v nachale XYIII v. // Uchen.zap.KazPI im. Abaja. Ser. obshhestv.polit., 1958. – t. XY(3). – Vyp. 2. – S. 39-51.

3 Bassin V.Y. Nekotorye aspekty politiki Rossii v Kazahstane 40-h -nachale 50-h godov XYIII v. // Izv. AN KazSSR. Ser. obshhestv. – 1966. – №5. – S. 48-62.

4 Bassin V.Y. O vzaimootnoshenijah carskoj administracii s kazahskimi vladeteljami v 40-h godah XYIII v. // Izv. AN KazSSR. Ser. obshhestv, 1967. – №3. – S. 45-60.

5 Bassin V.Y. Rossijskie diplomaticheskie missii v Kazahstan v 1740-1742 gg. // Izv. AN KazSSR. – Ser. obshhestv., 1967. – №6. – S. 54-67.

6 Bassin V.Y. Politika Rossii v Mladshem i Srednem zhuzah v 50-zh i 60-h godah XYIII v. // Izv. AN KazSSR. – Ser. obshhestv., 1968. – №3. – S. 38-54.

7 Bassin V.Y. O sushhnosti i formah vzaimootnoshenij carskoj Rossii i Kazahstana v XVIII v. // Izv. AN KazSSR. Ser. obshhestv., 1968. – №5. – S. 26-34.

8 Bassin V.Y. Kazahstan v sisteme vneshej politiki Rossii v pervoj polovine XYIII v. // V kn.: Kazahstan v XV-XVIII vv. – Alma-Ata, 1969. – S. 50-154.

9 Bassin V.Y. K izucheniju dokumental'noj osnovy istorii prisoedinenija Kazahstana k Rossii // Izv. AN KazSSR. Ser. obshhestv., 1981. – №5. – S. 12-27.

10 Bassin V.Y., Bekmahanova N.E., Gerasimova JE.I. Istoki velikoj družby. – Alma-Ata: Obshhestvo «Znanie» KazSSR, 1969. – 40 s.

11 Sulejmenov B.S., Bassin V.Y. Naveki vmeste (k 250-letiju prisoedinenija Kazahstana k Rossii). – Alma-Ata: Obshhestvo «Znanie» KazSSR, 1980. – 48 s.

12 Sulejmenov B.S., Bassin V.JA. Velikoe bratstvo. K 250-letiju prisoedinenija Kazahstana k Rossii (v pomoshh' lektoru). – Alma-Ata: Alma-Atinskaja oblastnaja organizacija obshhestva «Znanie», gorodskaja organizacija obshhestva «Znanie», 1981. – 27 s.

13 Bassin V.Y. Rossiya i kazahskie hanstva v XVI-XVIII vv. (Kazahstan v sisteme vneshej politiki Rossijskoj imperii). – Alma-Ata: Izdatel'stvo «Nauka» Kazahskoj SSR, 1971. – 275 s.

14 Asfendiarov S.D. Istorija Kazahstana s drevnejshih vremen. – Alma-Ata – М.: Kazkrajizdat, 1935. – Т.1.; Galuzo P.G. Turkestan kolonija. – Tashkent: Gosizdat UzSSR, 1935.

15 Muhatova O. XIX-XX gasyrlardagy Kazakstan tarihnamasy. Oku kuraly. – Алматы: Gylym, 2002. – 152 b.

16 Apollova N.G. Prisoedinenie Kazahstana k Rossii. – Alma-Ata: Akademija nauk Kazahskoj SSR, 1948. 256 s.

17 Kazakstan tarihy (kone zamannan buginge dejin). Bes tomdyk. – Almaty: Atamura, 2002. – 3-t. – 768 b.

18 Bekmahanov E. Kazak halkynyn uly orys halkymen dostygynyn tarihi tamyrlary. – Almaty: (Kazak SSR sajasi zhane gylymi bilimder taratu kogamy) Izdanie Kazgosizdat, 1950. – 40 b.

19 Apollova N.G. Istoricheskoe znachenie torgovyh svjazej Rossii so Srednej Aziej (konec XV-XVII v.) // Feodal'naja Rossija vo vseмирno-istoricheskom processe. Sbornik statej, posvjashhenyj L.V. Cherepninu. – Moskva: Nauka, 1972. – S. 332-338.

КУРМАНАЛИНА Н.Н.

PhD докторант 2-курса КазНУ им. аль-Фараби

ВОПРОСЫ КАЗАХСКО-РУССКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ XVI-XVIII ВВ. В ТРУДАХ В.Я. БАСИНА

Резюме

В статье представлен историографический обзор вопросов о казахско-русских взаимоотношениях в трудах В.Я. Басина. По новому рассматриваются основные выводы и концепции историка, связанные с политико-экономическими отношениями, установленными между казахским народом и Российской империей.

Ключевые слова: В.Я. Басин, Российская империя, казахский народ, казахско-русские взаимоотношения, концепции.

KURMANALINA N.N.

2-d Course PhD Student of the al-Farabi KazNU

THE ISSUES OF THE KAZAKH-RUSSIAN RELATIONS (XVI-XVIII CENTURIES) IN THE WORKS OF V.Y. BASSIN

Abstract

In this paper the author presented the historiographic review of the the Kazakh-Russian relations in the works of V.Y. Bassin. The historian's main conclusions and concepts connected with political-economic relations established between the Kazakh people and Russian Empire.

Keywords: V.Y. Bassin, Russian Empire, Kazakh people, Kazakh-Russian relations, concepts.

УДК 572 (574) (575)

АШИМБАЕВА Ф.Е.

магистрант 1 курса Исторического факультета
КазНУ им. аль-Фараби

ДИНАМИКА АНТРОПОЛОГИЧЕСКОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ СРЕДНЕЙ АЗИИ И КАЗАХСТАНА

Аннотация

Изучение антропологического состава Средней Азии и Казахстана имеет более чем вековую историю. На практике сравниваются группы антропологических

объектов или отдельные индивидуумы, для выявления совокупностей со сходными комплексами морфологических признаков, анализируются их географический, историко – культурный ареалы и время существования.

Ключевые слова: палеоантропология, генезис, расогенез, брахикефалия, монголоид, европеоид.

Привлечение палеоантропологических материалов как важнейшего исторического источника, является одним из основных методологических подходов в исследованиях историко-культурных и этнокультурных общностей древнего населения. Одно из направлений биологического исследования палеоантропологических материалов – расогенетическое, предполагает изучение физических особенностей людей (морфологии черепа, зубной системы, костей посткраниального скелета), с целью установления генезиса объединяющей их общности. На практике сравниваются группы антропологических объектов или отдельные индивидуумы, для выявления совокупностей со сходными комплексами морфологических признаков, анализируются их географический, историко-культурный ареалы и время существования [1].

Изучение антропологического состава Средней Азии и Казахстана имеет более чем вековую историю. За это время, благодаря работам таких ученых как Л. В. Ошанин, Н. И. Вавилов и других в антропологической науке начало формироваться представление о морфологии носителей отдельных культур в этом регионе.

В антропологическом отношении Средняя Азия представляет собой зону смещения и контакта двух больших рас: европеоидной и монголоидной. Народы Средней Азии обнаруживают существенные различия по всем признакам, по которым обе большие расы различаются между собой: по развитию бороды и волосяного покрова на теле, по выступанию скул и носа, по строению верхнего века.

Комплекс признаков, характеризующих европеоидную большую расу, в наиболее ясном виде выражен у горных таджиков. По этим признакам горные таджики не отличаются от народов Передней Азии, Кавказа и Средиземноморья.

Больше всего отличаются от горных таджиков киргизы. В первую очередь эти различия относятся к тем признакам, по которым монголоидная большая раса в наибольшей степени отличается от европеоидной. У киргизов гораздо слабее развит волосяной покров на теле и на лице (борода), лицо заметно более плоское, нос выступает меньше, а в строении верхнего века гораздо чаще проявляется характерная особенность монголоидной большой расы: так называемая эпикантус [2].

В области непосредственного соседства горных таджиков и киргизов, на Памире и в Алтайской долине, границы между обеими большими расами выявляются наиболее резко. Во всех остальных областях Средней Азии мы наблюдаем все ступени перехода между обоими крайними типами.

По мере удаления от горных долин к равнинам среди таджиков начинает проявляться незначительная примесь монголоидного элемента. Этот европеоидный тип с небольшой примесью монголоидного элемента был назван Л.В. Ошаниным типом Среднеазиатского междуречья. Иногда он называется также памиро-ферганским.

Представителями типа Среднеазиатского междуречья являются не только таджики, но и большая часть узбеков. Дело в том что доля монголоидного элемента в составе узбеков несколько выше по сравнению с таджиками, но лишь в отдельных группах монголоидный элемент становится если не господствующим, то, по крайней мере численно, равнозначным европеоидному. Сюда относятся те этнографические группы, которые можно условно назвать полукочевыми узбеками и которые связаны по происхождению с Дешти-кыпчакскими узбеками XV в. Те

группы узбеков, которые сохраняли самоназвание «тюрк», а особенно те, которые по происхождению связаны с так называемыми «сартами», мало отличаются, а местами и совсем не отличаются от таджиков [3].

У каракалпаков и казахов, а особенно у киргизов признаки монголоидной расы явно преобладают. Различия между этими тремя народами невелики и улавливаются только на основе статистических данных. Если же сравнивать между собой отдельных индивидуумов, принадлежащих к крайним группам, скажем казахов с горными таджиками, то у них характерные антропологические признаки явственно видны.

Между основными народами Средней Азии по важнейшим антропологическим признакам наблюдается последовательный ряд переходов. В составе каждой из больших рас выделяются более мелкие подразделения.

Монголоидный элемент, составивший основу антропологического типа киргизов, казахов и каракалпаков, в наиболее характерном сочетании признаков встречается у бурят, монголов, тувинцев, южных алтайцев. Характерной особенностью этого типа, помимо тех признаков, которые свойственны всей монголоидной большой расе, являются большие размеры головы и лица, особенно ширины его [4].

Европеоидный антропологический тип, представленный у горных таджиков, известен под названием памирского. Для него характерны: сильный рост бороды, слабо выступающие скулы, резко выступающий нос, отсутствие монгольской складки века, преобладание черных волос и карих глаз, значительная частота выпуклых форм носа, брахикефалия.

Если бы европеоидный элемент, вошедший в состав казахов, был сходен с тем, который характерен для таджиков, то мы наблюдали бы у казахов по сравнению с бурятами или монголами уменьшение ширины лица, уменьшение размеров головы, так как по этим признакам таджики резко отличаются от бурят. В действительности лицо у казахов несколько не уже, чем у бурят, а размеры головы несколько не меньше. Исходя из этих данных, было высказано предположение, что европеоидный элемент, вошедший в состав казахов, отличался широким лицом и довольно большими размерами головы. Теперь такие типы в составе европеоидной расы встречаются редко, они отмечены только в составе некоторых этнографических групп, живущих по склонам центральной части Большого Кавказского хребта. Но в прошлом, в бронзовом веке, они были широко распространены в степной полосе СССР от Днепра до Енисея. К этой группе широколицых европеоидных типов относился и тип древнего населения Казахстана. По названию той культуры, в могилах которой были найдены черепа этого типа, его называют андроновским типом. Смешавшись с андроновцами, центральноазиатские монголоиды и дали тип современных казахов, получивший название туранского или южносибирского антропологического типа [5].

В формировании антропологического состава народов Средней Азии в основном европеоидные и монголоидные элементы. Наряду с этим следует учитывать проникновение в древние времена на эту территорию групп иного происхождения, относящихся к третьей большой расе — экваториальной.

В населении южной Туркмении в неолитическую эпоху, а Хорезма в эпоху бронзы хорошо прослеживаются черты этой расы (Т. А. Трофимова). Экваториальные элементы, наличие которых можно предполагать в древнем населении и других районов Средней Азии, в дальнейшем растворились в господствовавшем европеоидном населении.

Из двух основных элементов, европеоидного и монголоидного, первый безусловно является более древним в Средней Азии.

В бронзовом веке нет еще никаких следов монголоидной примеси. Почти по всему Казахстану до самых восточных его границ и далее распространен широколицый андроновский тип с умеренно длинной формой массивного черепа. Европейские черты резко выражены и у древнего населения Туркмении. Но здесь, в отличие от андроновцев Казахстана, преобладают черепа тонкого строения с узким лицом и очень длинной формой мозговой коробки. Это древние представители современного хорасанского типа. В Хорезме найдены черепа обоих типов, по-видимому, здесь проходила зона древнего контакта между ними [6].

Монголоиды впервые появляются в I тысячелетии до н. э. В могилах сакского времени на Иртыше, в низовьях Сыр Дарьи и в Киргизии примесь монголоидного элемента проявляется вполне отчетливо, но этот элемент нигде еще не составляет большинства. Черепа сакского времени по сравнению с черепами бронзового века более брахикефальны. Возможно, что в этом признаке проявляется примесь монголоидного элемента, но возможно также, что и здесь в европеоидном типе начинают действовать те же процессы, которые наблюдаются в других странах и которые приводят к появлению брахикефальных типов. Однако на южном Памире, где сейчас распространен памирский брахикефальный тип, в сакское время еще преобладают очень долихокраничные формы. Здесь не замечается также никаких следов примеси монголоидного типа.

В первых веках нашей эры существенных изменений в антропологическом составе населения Средней Азии и Казахстана отметить, пока не удалось. В Казахстане и в Киргизии в могилах, приписываемых усуням, находятся черепа того же смешанного умеренно брахикефального типа с преобладанием признаков европеоидной расы. В могилах с катакомбами, которые иногда приписываются гуннам, черепа большей частью искусственно деформированы и форму их мозговой коробки определить трудно. Судя по строению основания черепа, а также по отдельным недеформированным черепам, мозговая коробка все же скорее была умеренно брахикефальной. В строении лицевого скелета проявляется все тоже смешение признаков, но монголоидные черты и здесь не преобладают. В Фергане и в Хорезме примесь монголоидного элемента была незначительной. Однако брахикефальные черепа встречаются здесь уже довольно часто; впервые можно с достаточной долей уверенности говорить о существовании европеоидных вариантов, составивших основу типа Среднеазиатского междуречья. В Туркмении преобладают, как и в настоящее время, черепа длинной формы [7].

В течение средних веков удельный вес монголоидного элемента в Казахстане и в Киргизии увеличивается, и у древних тюркских кочевников он уже преобладает, но все же не в такой мере, как у современных киргизов. Однако в городских средневековых кладбищах Чуйской долины находят черепа, существенно отличающиеся от черепов кочевников. У городского населения признаки европеоидной расы еще явно преобладали. То же можно сказать и о средневековом населении Хорезма. И в Чуйской долине и в Хорезме преобладают брахикефальные формы черепа.

Монгольское завоевание привело к дальнейшему увеличению доли монголоидного элемента. Это явление отмечено не только в Средней Азии, но даже в Туве. Все дело в том что история формирования антропологического состава народов Средней Азии рисуется как многовековый процесс наложения центрально-азиатских монголоидов на андроновских европеоидов и на хорасанско-памирских представителей южной ветви европеоидов. Однако в Среднеазиатском междуречье и Туркмении есть основание предполагать не только центрально-азиатский, монголоидный компонент, но и примесь иных монголоидных типов, проникших сюда в более раннее время [8].

Следы древней европеоидной основы проявляются везде, хотя порой и очень слабо, что же касается монголоидов, то хотя они и распространились почти

повсеместно, но в некоторые отдаленные районы Памиро- Алтайского горного узла все же не проникли.

Палеоантропологические материалы Казахстана позволяют заключить, что свойственный современным казахам фенооблик окончательно сформировался не позднее XIV-XV вв. на основе сложного взаимодействия двух больших рас - автохтонной европеоидной и привнесенной монголоидной. Все это теперь составляет единый монолитный сплав антропологического состава казахского народа [9].

Антропологические исследования современных казахов содержат достаточно познавательную информацию, которая в полной мере соотносится с данными междисциплинарных изысканий при разработке проблем этногенеза, и все это, вместе взятое, неопровержимо демонстрирует общность генетического процесса и пути формирования этнокультурной основы у древнего и современного населения Казахстана. Имея древние истоки становления, казахский народ обретает свое реальное существование как самостоятельное этническое образование с середины II тыс. н. э., что признается большинством исследователей.

Литература

- 1 Алексеев В.П. Некоторые дополнительные соображения о соотношении исторического процесса и биологической дифференциации человечества // СЭ. – 1977. – № 4. – С.49 – 64.
- 2 Алексеев В.П. О роли социальных факторов в биологической дивергенции человеческих популяций // СЭ. – 1976. – № 4. – С. 114 – 131.
- 3 Алексеев В.П., Дебеч Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. – М.: Наука, 1964. – 128 с.
- 4 Алексеев В.П., Трубникова О.Б. Некоторые проблемы таксономии и генеалогии азиатских монголоидов. – Новосибирск: Наука, 1984. – 129 с.
- 5 Нижнее Поволжье. Ранний железный век. – М.: Наука, 2000. – 135 с.
- 6 Бунак В.В. Человеческие расы и пути их образования // СЭ. – 1956. – № 1. – С. 86 – 105.
- 7 Гинзбург В.В. Антропологическая характеристика населения Казахстана в эпоху бронзы // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1956. – Т.1. – С. 159–171.
- 8 Гинзбург В.В. Древнее население Восточных и Центральных районов Казахской ССР по антропологическим данным // Антропологический сборник 1. ТИЭ. – М.: Изд – во АН СССР, 1956. – Т.33. – С. 238 – 298.
- 9 Гинзбург В.В., Трофимова Т.А. Палеоантропология Средней Азии. – М.: Наука, 1972. – 372 с.

References

- 1 Alekseev V.P. Some additional considerations about correlation of historical process and biological differentiation of humanity // SA. – 1977. – № 4. – P. 49-64.
- 2 Alekseev V.P. About the role of social factors in biological divergence of human populations // SA. – 1976. – № 4. – P. 114-131.
- 3 Alekseev V.P., Debez G.F. Craniometry. Methodology of anthropological researches. – M.: Science, 1964. – 128 p.
- 4 Alekseev V.P., Trubnikova O.B. Some problems of taxonomy and genealogy of Asian mongoloidov. – Novosibirsk: Science, 1984. – 129 p.
- 5 Lower Povolzhje. Early ferrous century. – M.: Science, 2000. – 135 p.
- 6 Bunak B.B. Human races and ways of their formation // SA. – 1956. – № 1. – P. 86-105.

7 Ginzburg V.V. Anthropological description of population of Kazakhstan in the epoch of bronze // Institute of history, archaeology and ethnography AN KazSSR. – Alma-Ata: AN KazSSR, 1956. – Т.1. – P. 159-171.

8 Ginzburg V.V. Ancient population of the East and Central districts Kazakh SSR from anthropological data // Anthropological collection 1. TIA. – М.: AN the USSR, 1956. – Т. 33. – P. 238-298.

9 Ginzburg V.V., Trofimova T.A. Paleoanthropology of Middle Asia. – М.: Science, 1972. – 372 p.

ӘШІМБАЕВА Ф.Е.

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Тарих факультетінің 1 курс магистранты

ОРТА АЗИЯ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫНЫҢ АНТРОПОЛОГИЯЛЫҚ ЖІКТЕЛУ СЕРПІНІ

Түйін

Орта Азия және Қазақстан халықтарының антропологиялық құрамын зерттеудің өзіндік ұзақ жылдық тарихы бар. Тарихи–мәдени, географиялық аймаққа байланысты мофологиялық белгілер жиынтығына, жеке тұлға және топ арасындағы салыстырмалы анализ жүргізу болып табылады. Ежелгі және қазіргі Қазақстанның этномәдени қалыптасу жолдары мен этногенезінің даму мәселелері өзіндік жеке көп ғасырлық тарихқа ие.

Түйін сөздер: палеоантропология, генезис, расогенез, брахикефалия, монголоид, европеоид.

ASHIMBAYEVA F.

The 1 course of master's degree of the Historical faculty
KazNU named by al-Farabi

DYNAMICS OF ANTHROPOLOGICAL DIFFERENTIATION OF THE POPULATION OF CENTRAL ASIA AND KAZAKHSTAN

Summary

The study of the anthropological composition of Central Asia and Kazakhstan it has more than a century. In practice, the group compared anthropological objects or individual, to identify populations with similar complexes of morphological traits, analyzes their geographical, historical - cultural areas and the existence of.

Keywords: paleoanthropology, genesis, race genesis, brakhikefaliya, mongoloid caucasian.

ИНСТИТУТ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ
ТРУДЫ УЧЕННЫХ ИНСТИТУТА
WORKS OF THE INSTITUTES

Сатылым бағасы – 1200 теңге

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
К 53

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Пікір жазғандар:

Н. Мұхаметханұлы, тарих ғылымдарының докторы,
профессор; Қ. Өскенбай, тарих ғылымдарының кандидаты

Қинаятулы З.

К 53 Қазақ мемлекеті және Жошы хан (екінші басылым). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. — 360 бет.

ISBN 978-601-7348-45-8

Оқушы қауымның сұранысы бойынша тарих ғылымдарының докторы Зардыхан Қинаятулының «Қазақ мемлекеті және Жошы хан» атты монографиялық туындысының екінші басылымын назарларыңызға ұсынып отырмыз. Монографиялық еңбектің алғашқы бөлімдері Жошы ханның өмірбаянына, екінші жартысы Қазақ мемлекеттілігінің үлгі, бастауы. – Ақ Орда мемлекеті тарихына арналған. Еңбектің деректемелік негізі бай, тілі жатық, ойы орамды болғандықтан оқушы қауымды бейжай қалдырмас деп сенеміз.

УДК 94 (574)
ББК63.3(5Каз)

ISBN 978-601-7348-45-8

© Қинаятулы З., 2014

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014

Сатылым бағасы – 900 теңге

УДК 070
ББК 76.01
К 26

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Кұрастырып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған және
еңбектерін қазіргі әріпке аударған тарих ғылымдарының
докторы С. О. Смағұлова

Кәшімов М.

К 26 Шығармалар жинағы / М. Кәшімов. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 216 бет.

ISBN 978-601-7348-46-5

Кітапқа ХІХ ғ. соңы мен ХХ ғ. 30-жылдары өмір сүрген ақын, журналист Мұхаметсәлім Кәшімовтың кітаптары мен «Айқап» журналына жарияланған мақалалары, очерктері топтастырылып отыр. Автордың еңбектерінде бала тәрбиесі, жер дауы, жесір дауы, әменгерлік, барымта мәселелері, дін-шариғат қағидалары, тазалық, қазақтардың тұрмыс халі, мәдениеті, ағарту ісі, музыка мәселелері көтерілген.

Бұл еңбек гуманитарлық ғылымдар саласы мамандарына, жоғары оқу орындарының студенттері, магистранттары мен оқытушыларына, сондай-ақ көпшілік оқырман қауымға арналған.

УДК 070
ББК 76.01

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014

ISBN 978-601-7348-46-5

© Құраст.: Смағұлова С., 2014

Сатылым бағасы – 1200 теңге

Сатылым бағасы – 1200 теңге

электронных источников количественными методами. Междисциплинарный синтез предложен как подход при изучении их содержания на примере материалов современной истории Казахстана. Исследование основано на обширном комплексе цифровых форм информации, широком привлечении источников историографического и документального содержания, справочных изданий, периодической печати. Впервые в казахстанской историографии электронные источники вводятся в научный оборот и рассматриваются в качестве объекта научного исследования.

Книга ориентирована для специалистов, исследователей современного периода истории Казахстана, преподавателей и студентов, а также всех, кто интересуется проблемами отечественной истории.

ISBN 978-601-4378-42-7

УДК908
ББК 26.89
У13

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов

Рецензенты:

М.Х. Асылбеков, академик, доктор исторических наук, профессор
А.И. Кудайбергенова, доктор исторических наук

Уалтаева А.

У 13 Малые города Казахстана: информационно-исторический аспект. – Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014.

ISBN 978-601-7348-53-3

Т. I. – 2014. – 312 с.

ISBN 978-601-7348-52-6

Книга посвящена социально-экономическому и демографическому развитию малых городов Республики Казахстан, отражает историческую ретроспективу образования, развития этих городских поселений и в период независимости. В I том вошли материалы по малым городам Акмолинской, Костанайской, Павлодарской и Северо-Казахстанской областей по состоянию на 2011-2012 год в информационном формате, остальные городские поселения республики войдут в последующие тома и соответствующие временные периоды.

Содержание основано на обширной источниковой базе. В работе использованы статистические материалы, сборники, материалы отчетных докладов акимов городов за 2012 г., данные переписей населения, периодической печати, интернета. Имеются таблицы и научный аппарат.

Автор выражает благодарность акимам малых городов за сотрудничество и помощь, оказанную в подготовке материалов.

Книга рассчитана на специалистов и широкий круг читателей.

УДК 908

ББК 26.89

© Уалтаева А., 2014

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

ISBN 978-601-7348-53-3
ISBN 978-601-7348-52-6

УДК 004
ББК32.81
А 50

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов

Рецензенты:

Ж.Б. Абылхожин, д.и.н., профессор

Л.И. Бородкин, д.и.н., профессор

Научный редактор:

С.Ф. Мажитов, д.и.н., профессор

Алимгазинов К.

А 50 Современные технотронные источники: информационный анализ исторических гипертекстов. Монография. — Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. — 348 с.
ISBN 978-601-4378-42-7

Начало XXI века ознаменовалось бурными процессами информатизации практически всех сфер жизни. Это особенно коснулось сферу политики, экономики, общественных отношений, повседневной жизни. Возникают новые формы общественной коммуникации, новые форматы презентации, переработки и консервации документальных сведений. Традиционные в понимании историка технотронные источники дополняются появлением новых их видов – электронных. При этом изучение современной истории имманентно подводит к пониманию того, что оно будет неполным без использования этого массива информации, который возникает, распространяется, хранится в цифровой среде и не имеет печатного аналога. Работа представляет источниковедческий обзор

УДК 004

ББК 32.81

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2014
© Алимгазинов К., 2014

Сатылым бағасы – 1200 теңге

түрде зерттелініп, сараланды. Кітаптың соңында Санжар Асфендиаров пен оның отбасы мүшелерінің өмірі мен қызметіне қатысты тың тарихи құжаттар келтірілген.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшы-ғалымдарға, саясаттанушыларға, жоғары оқу орындарының тарих факультеттерінің ұстаздары мен студенттеріне, Санжар Асфендиаров пен оның замандастарының өмірі мен қызметін білгісі келетін барша оқырмандарға арналған.

ISBN 978-601-7348-48-9
ISBN 978-601-7348-49-6

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
© Жүнісбаев А., 2014

Сатылым бағасы – 560 теңге

на преподавателей и студентов гуманитарных факультетов.

ISBN 978-601-7348-38-0

УДК 61 (092)
ББК 63.3-8

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Ғылыми редакторы:

О.М. Қоңыратбаев, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
Пікір жазғандар:

Т.Ә. Төлебаев, тарих ғылымдарының докторы, профессор
С.С. Смағұлова, тарих ғылымдарының докторы, доцент

Жүнісбаев А.

Санжар Асфендиаров: өмірі мен қызметі (1889-1938 жж.). Т. I:
(1889-1918 жж.). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 256 + 12
бет суретті жапсырма.

ISBN 978-601-7348-48-9

ISBN 978-601-7348-49-6

Бұл монографиялық зерттеу еңбегі халқымыздың біртуар азаматы, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Санжар Асфендиаровтың 1889-1918 жылдар аралығындағы өмірі мен қызмет жолына арналған. Санжар Асфендиаровтың туған жері мен халқына еңбегі сіңген көрнекті қайраткер болғанымен, оның сан-салалы қызметі мен өмірі осы күнге дейін арнайы зерттеу еңбектің нысанына айнала қоймауы салдарынан көпшілік оқырманға, тарихшыларға, өсіп келе жатқан жас буынға беймәлім.

Кітапта Санжар Асфендиаровтың қоғам және мемлекет қайраткері ретінде қалыптасуы, оның отбасы мүшелерінің өмірі мен тағдырлары, училище мен академияда оқыған жылдары, әскери-дәрігерлік қызметі және Түркістан халықтарының азаттығы үшін күресі тың мұрағат құжаттарының негізінде жан-жақты әрі кешенді

УДК 930
ББК63
Н 55

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахимқұлов

Рецензенты:

М.Х. Абусеитова, доктор исторических наук
А.Т. Қашпаева, кандидат исторических наук

Несипбаева Ж.

Н 55 Методологические вопросы истории в советской историографии (60-80-е годы XX в.). – Алматы: «Издательство Елтаным», 2014. – 160 с.

ISBN 978-601-7348-38-0

Казахстанская историография методологии истории сравнительно молода. Она начала свои методологические изыскания с момента обретения Республикой Казахстан независимости. Ее интересует накопленный советской историографией опыт изучения методологических основ исторической науки. В этой связи данная книга включает в себя исследования фундаментальных проблем методологии истории таких, как понятие «методология истории», ее содержание и структура, категория «исторический факт». Хотя многие методологические вопросы в советской историографии носили порой дискуссионный характер, а также не было завершено формирование исторического категориально-понятийного аппарата. Однако следует отметить, что советская историография методологии исторической науки имеет значительный научный пласт специальных методологических исследований. В этой связи обращение к основам методологии истории и к наследию советской историографии представляет огромный научный интерес для казахстанских исследователей.

Так же в монографии выделены узловые моменты интерпретации данных понятий.

Работа рассчитана на специалистов историков, философов, а также

УДК 930
ББК 63

©Несипбаева Ж., 2014

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

Сатылым бағасы – 340 теңге

историософского знания.

Издание адресовано специалистам, исследователям, преподавателям и студентам, а также всем, кто интересуется проблемами методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана.

ISBN 978-601-7348-44-1

Сатылым бағасы – 340 теңге

Басылым Қазақстан тарихын зерттеуші мамандарға, магистранттарға, студенттерге, сонымен қатар ұлт тарихына қызығушылық танытатын көпшілікке арналған.

ISBN 978-601-7348-50-2

УДК С94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
И 89

Рекомендовано ученым советом Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (председатель), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов

Ответственный редактор

К.Ш. Алимгазинов

Ответственный секретарь методологического семинара

Ж.Ж. Несипбаева

Рецензенты:

Г.С. Жугенбаева, Ж.Б. Кундакбаева

И 89 История Казахстана: новый взгляд: Сборник материалов методологических семинаров Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2012-2013 гг. / отв. ред. К.Ш. Алимгазинов. – Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. – 140 с.

ISBN 978-601-7348-44-1

Сборник содержит тексты выступлений докладчиков на методологических семинарах Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК. Материалы представлены в хронологической последовательности проведения мероприятий, в период за 2012-2013 гг., освещают итоги проведенной научной работы по выполнению приоритетных программ исследований Института, акцентируют внимание на актуальных проблемах изучения национальной истории, в русле современных парадигм

УДК 94(574)
ББК63.3(5Каз)
У43

Басапа ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының

Ғылыми кеңесі ұсынған

Редакциялық алқа:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атыгаев, Д.А. Рақымқұлов

Құрастырушылар:

А.Т. Саурықова, Г.Ж. Өскенбаева, С.Ә. Асанова

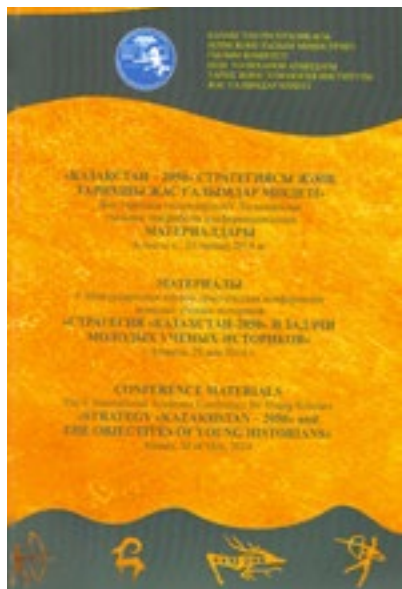
У 43 «ҰЛТТЫҚ ТАРИХТЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘЛЕМДІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ. I НҮСІПБЕКОВ ОҚУЛАРЫ. Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы қ., 12-24 желтоқсан 2013 ж. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 76 б.

«МИРОВАЯ И ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ПРАКТИКА ИЗУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ» I-х НУСИПБЕКОВСКИХ ЧТЕНИЙ. Материалы Республиканской научно-практической конференции. г. Алматы 12-24 декабрь 2014 г. – Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. – 76 с.

ISBN 978-601-7348-50-2

Жинаққа Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында «А.Н. Нүсіпбеков оқулары» бағдарламасы бойынша өткен «Академик А.Н. Нүсіпбеков және ұлттық тарихты зерттеу» конференциясы мен «Халық тарих толқынында» аясында «Тәуелсіз Қазақстан: мәселелері мен келешегі», «Тарих ғылымының әдісі және әдістемесі», «Қазақстанның этникалық тарихын және мемлекеттілігін зерттеу мәселелері: жаңа көзқарастар — тың материалдар», «Жүз қария, жүз ауыл», «Оно-өрнек күпиясы», «Шежіре» атты дөңгелек үстел және 2013-2014 ж. жүргізілген экспедиция барысында жинақталған материалдар ұсынылып отыр.

УДК 94 (574)
ББК63.3(5Каз)
© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

Сатылым бағасы – 1350 теңге

ISBN 978-601-7348-57-1

УДК 93/94 (063)
ББК 633
Қ 18

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі (29 сәуір, 2014 ж. №4 хаттама) ұсынған

Редакциялық алқа:

Х.М. Әбжанов — тарих ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі
Д.А. Рахымқұлов — тарих ғылымдарының кандидаты
Р.Ж. Көбеев — ғылыми қызметкер
А.Ә. Жүнісбаев — ғылыми қызметкер
Жауапты редакторы
А.Ә. Жүнісбаев
Құрастырушы:
А.А. Оралова

Қ 18 «Қазақстан-2050» Стратегиясы және тарихшы жас ғалымдар міндеті» атты жас тарихшы ғалымдардың V Халықар. ғыл.-тәж. конф. материалдары. 20 мамыр 2014 ж. / ред. Х.М. Әбжанов, Д.А. Рахымқұлов. — Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының редакциясы, 2014. – 368 б. ISBN 978-601-7348-57-1

Бұл жинақта аталмыш ғылыми конференцияға қатысушылардың Отан тарихы, әлем тарихы, деректану және тарихнама, археология және этнология, «Қазақстан-2050» стратегиясы: ғылым және жастар мәселелеріне қатысты жасаған баяндамалары мен тарих ғылымының әртүрлі аспектілеріне арналған зерттеулері топтастырылған.

УДК 93/94 (063)

ББК63.3

© ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2014

Сатылым бағасы – 1200 теңге

ISBN 978-601-7348-56-4

УДК 93/94(063)
ББК 63.3
Қ 18

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі (3 маусым, 2014 ж. №5 хаттама) ұсынған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығасов, Қ.С. Алдажұманов
Құрастырушылар: т.ғ.к., доцент З.М. Төлєнова;
т.ғ.к. К.Қ. Нұрымбетова

Қ18 «Қазақстан және әлемдік тарих кеністігі: жалпы мен ерекшелігі «Мәңгілік ел» ұлттық идея арқылы көрінісі» атты халықар. ғыл.-тәж. конф. материалдары. 17 сәуір, 2014 ж. / ред. Х.М. Әбжанов. — Алматы: «Елтаным» баспасы, 2014. – 344 бет. ISBN 978-601-7348-56-4

Бұл жинақта аталмыш халықаралық конференция жұмысына қатысқан отандық және шетелдік тарихшы, әдебиетшілер мен философтардың және экономист ғалымдардың Елбасы Н.Ә. Назарбаев көтеріп отырған «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын зерттеу, насихаттау, оқу үдерісіне енгізу мәселелері мен көптомдық «Отан тарихын» жазу барысындағы идеялар мен іркілістерді, әлемдік тарихи кеністіктегі Қазақстан және Отан тарихын дәуірлеу, қазақ мемлекеттілігінің пайда болуы, өрлеуі мен өркендеуі, ұлт тарихының әлемдік тарихи үдерістермен ықпалдасығы, тарихтағы тұлғалардың рөлі, тәуелсіздіктің бастау-бұлақтары мен жемістерін ғылыми ойдың соңғы жетістіктеріне сүйеніп, жаңа методологиялық ұстаныммен және «Халық тарих

толқынында» бағдарламасы аясында отандық, шетелдік мұрағаттардан жинақталған тың деректер негізінде қозғаған ойлары мен ұсыныстары топтастырылған.

Жинақ материалдары тарихшыларға, археологтарға, этнологтарға, демографтарға және көпшілік оқырман қауымға арналған.

УДК 93/94 (063)

ББК63.3

© ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2014

УДК 94(574)(092)
ББК 63.3-8
А89

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған.

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Пікір жазғандар:

Құдайбергенов Ә.Н., *тарих ғылымдарының докторы, профессор;*
Алдажұманов Қ.С., *тарих ғылымдарының кандидаты*

Асылбеков М., Төлєнова З.

А 89 Академик М.Қ. Қозыбаев: ғұлама ғалым, ірі қоғам қайраткері / М. Асылбеков, З. Төлєнова. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 280 бет +16 бет суретті жапсырма.

ISBN 978-601-7348-55-7

Сатылым бағасы - 1350 теңге

Кітапта Қазақстандағы тарих саласының дамуына өзіндік үлес қосқан ірі ғалымдардың бірі – академик М.Қ. Қозыбаевтың өмірі, шығармашылық мұрасы, ғылыми-ұйымдастырушылық және қоғамдық қызметіне талдау жасалып, баға берілген. Ғалымның XX ғасыр басындағы Қазақстан тарихына ерекше көңіл бөліп, әлі нақтылана зерттеліп, өзіндік бағасын алмаған, кеңестік идеологияның шырмауында болып келген мәселелерді көтеріп, әділ бағалануына көшбасшы болғаны көрсетілген. Әсіресе, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа, Қазақстанда Кеңес өкіметінің орнауна және азамат соғысы 1920-1930-жылдардың күрделі, қайшылыққа толы мәселелеріне, оның ішінде ашаршылық, зұлмат, қуғын-сүргінге, 1941-1945 ж. Кеңес Одағының фашистік Германияға қарсы Ұлы Отан соғысындағы жеңісіне Қазақстанның қосқан үлесіне арналған іргелі еңбектерінің Отан тарихын дамытудағы орны мен рөлі баяндалған.

Кітап тарихшы ғалымдарға, ғалым өмірін танып білсем деген оқырман қауымға арналған.

УДК 94 (574) (092)
ББК63.3-8

ISBN 978-601-7348-55-7

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
© Асылбеков М., Төлєнова З., 2014

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Қаз)
Т21

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған.

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов, С.О. Смағұлова (жауапты редактор),
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Т 21 Тарих және тарихшы / Құраст.: З.М. Төлєнова, А.А. Оралова.
— Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. — 200 бет.

ISBN 978-601-7348-54-0

Бұл кітапта Қазақстандағы тарих ғылымының дамуында өзіндік орны бар белгілі ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Ханкелді Махмұтұлы Әбжановтың өмірі, зерттеулері, ғылыми-ұйымдастырушылық және қоғамдық қызметі хронологиялық тәртіппен берілген. Сондай-ақ республикалық баспасөз беттерінде жарияланған әріптестерінің ой-толғамдары мен мақалалары енгізілді.

УДК 94 (574)
ББК63.3 (5Қаз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
Құраст.: Төлєнова З.М., Оралова А.А., 2014

Сатылым бағасы - 1350 теңге ISBN 978-601-7348-54-0

Сатылым бағасы - 1500 тенге

УДК 070 ББК 76.01 А89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев

Асфендиаров Санжар

А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ. Төрттомдық шығармалар жинағы.
Санжар Асфендиаров. / - Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.

ISBN 978-601-7317-82-9

T. I: - 368 б.

ISBN 978-601-7317-83-6

Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, шығыстанушы-ғалым, қазақтан шыққан тұңғыш профессор Санжар Жағыпарұлы Асфендиаровтың төрттомдық шығармалар жинағының I-томына оның 1917-1928 жылдар аралығында мерзімді баспасөз беттерінде қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген мақалалары, әртүрлі съездер мен мәжілістерде жасаған баяндамалары, сондай-ақ 1928 жылы Ташкент қаласында жарияланған «Материалы к изучению Востока. Часть I. Причины возникновения ислама» атты алғашқы іргелі зерттеу еңбегі енді.

Қайраткер өмір сүрген дәуірінің ерекшелігін ашып көрсету мақсатында жинаққа енген барлық шығармалардың мәтіндері өзгеріссіз, яғни түпнұсқа күйінде басылып, хронологиялық тәртіпте берілді.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С. Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

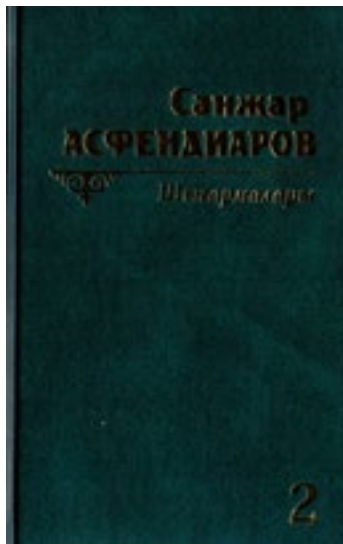
ISBN 978-601-7317-83-6

ISBN 978-601-7317-82-9

УДК 070 ББК 76.01

© Әбжанов Х., Жүнісбаев А. құраст.

© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014

Сатылым бағасы - 1500 тенге

УДК 070 ББК 76.01 А89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев

Асфендиаров Санжар А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ.

Төрттомдық шығармалар жинағы. Санжар Асфендиаров.
/ - Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.

ISBN 978-601-7317-82-9

T. 2: - 376 б.

ISBN 978-601-7317-84-3

Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, шығыстанушы-ғалым, қазақтан шыққан алғашқы профессор Санжар Сейітжафарұлы Асфендиаровтың төрт томдық шығармалар жинағының 2-томына оның 1929-1937 жылдар аралығында мерзімді баспасөз беттерінде қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген мақалалары, әр түрлі жиындар мен басқосуларда сөйлеген сөздері, сондай-ақ 1935 жылы жарияланған «Шатер мира» атты тұңғыш әрі жалғыз көркем туындысы, 1936 жылы жарық көрген «Қазақстан» атты кітаптың құрамына енген «Историческое прошлое Казахстана» атты қысқаша очеркісі кірді.

Қайраткер өмір сүрген дәуірінің ерекшелігін ашып көрсету мақсатында жинаққа енген барлық шығармалардың мәтіндері өзгеріссіз, яғни түпнұсқа күйінде басылып, хронологиялық тәртіпте берілді. Жинаққа енген Санжар Асфендиаровтың

мақалалары мен баяндамалары, көркем туындысы, ғылыми-көпшілік жанрындағы шығармалары оның Қазақстанда әр түрлі жылдары атқарған сан-салалы қоғамдық-саяси, мемлекеттік және ғылыми-педагогикалық қызметі туралы айқын көрініс бере алады.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С. Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

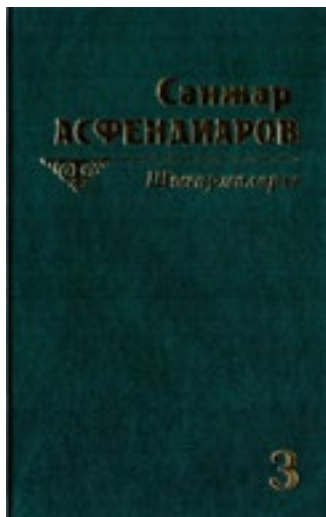
ISBN 978-601-7317-84-3

ISBN 978-601-7317-82-9

© Әбжанов Х., Жүнісбаев А. құраст.

© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014

УДК 070 ББК 76.01

Сатылым бағасы - 1500 теңге

УДК070
ББК 76.01
А 89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев

Асфендиаров Санжар
А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ. Төрттомдық шығармалар жинағы.
Санжар Асфендиаров. /— Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.
ISBN 978-601-7317-82-9
Т. 3:-408 б.

ISBN 978-601-7317-85-0

Қазақ халқының біртуар перзенті, көрнекті мемлекет қайраткері, тарихшы-ғалым, профессор Санжар Сейтжафарұлы Асфендиаровтың шығармалар жинағының үшінші томына оның 1935 жылы жарық көрген «История Казахстана (с древнейших времен)» атты ғылыми еңбегі кірді. Аталған кітап отандық тарих ғылымында қазақ халқының көне заманнан бері 1917 жылғы Ақпан революциясына дейінгі тарихын қамтыған алғаш кешенді зерттеу еңбегі болды. Профессор С. Асфендиаров бұл ғылыми туындысында қазақ халқының тарихын кеңес билігі тұсында үстем етіп тұрған маркстік-

лениндік тұрғыдан қарастыруға талпыныс жасады.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

УДК070
ББК 76.01

ISBN 978-601-7317-85-0
ISBN 978-601-7317-82-9

© Әбжанов Х. Жүнісбаев А. құраст.
© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014

Сатылым бағасы - 1500 теңге

УДК 070 ББК 78.01 А89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев
**Асфендиаров Санжар А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ. Төрттомдық
шығармалар жинағы. Санжар Асфендиаров. /- Алматы: «Ел-
шежіре», - 2014.**

ISBN 978-601-7317-82-9

Т. 4; - 408 б.

ISBN 978-601-7317-86-7

Қазақ халқының ардақты азаматы, ірі қоғам және мемлекет қайраткері профессор С. Асфендиаровтың шығармалар жинағының соңғы төртінші томы екі үлкен бөлімнен тұрады. «Ғалым мұрасы» деп аталып бірінші бөлімге С. Асфендиаровтың қаламынан шыққан соңғы монографиялық зерттеу еңбегі - «Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане» атты кітабы кірді. Аталған еңбек 1916 жылғы ұл-азаттық қотерілісін жиырма жылдық мерейтойына орайластырылып 1936 жылы алдымен орыс тілінде, артынан қазақ тілінде баспадан жарық көрді.

Төртінші томның «Ғалым туралы зерттеулер» деп аталатын екінші бөліміне құрастырушы С. Асфендиаровтың өмірі мен қызметіне қатысты арналып жазылған ғылыми мақалаларды қосуды жөн деп тапқан. Өйткені шығармалар жинағының соңғы томында оқырман қауым ғалым-тарихшылардың зерттеулерімен танысу арқылы С. Асфендиаровтың ұлт бостандығы үшін күреске толы өмірі, сан-салалы қызметі, қайраткердің тұлғалық келбеті туралы жан-жақты әрі мол мәлімет ала алады.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С. Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

УДК 070 ББК 76.01

ISBN 978-601-7317-85-0
ISBN 978-601-7317-86-7

© Әбжанов Х., Жүнісбаев А. құраст.
© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014

ӘОЖ 94 (574)
КБЖ63.3(5Қаз)
К31

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Қ.С. Алдажұманов, Т.Ә. Нұрпейісов,
Д.А. Рахымқұлов

Құрастырғандар:

С. О. Смағұлова, тарих ғылымдарының докторы;
Г.Ж. Өскембаева, тарих ғылымдарының кандидаты

К 31 Кеңес Нұрпейіс. Шығармалар жинағы

Құраст.: С.О.Смағұлова. Г.Ж. Өскембаева. - Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. - 344 бет + 16 бет суретті жапсырма.
ISBN 978-601-7348-68-7

Кітапта тарихшы ғалым, академик Кеңес Нұрпейістің мерзімді баспасөз беттеріне жарық керген мақалалары мен ғылыми конференцияларда баяндалған еңбектері топтастырылып отыр. Автордың еңбектерінде тарих ғылымында өзекті болған ХХ ғасырдағы ұлт зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі, 1916 ж. ұлт-азаттық қозғалыс барысы, аштық, қуғын-сүргін, тұлғатану және т.б. мәселелер көтерілген.

Сатылым бағасы - 1600 теңге

Жинақ гуманитарлық ғылымдар саласы мамандарына, жоғары оқу орындарының студенттері, магистранттары мен оқытушыларына, сондай-ақ, көшпiлiк оқырман қауымға арналған.

ӘОЖ 94 (574) КБЖ 63.3 (5 Қаз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы

Тарих және этнология институты, 2015

© Құраст. Смағұлова С, Өскембаева Г, 2015

ISBN 978-601-7348-68-7

УДК 355/359
ББК 63.3 (2) 622
Е34

*Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова*

Редакционный совет:

Х М Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, К.С. Алдажұманов, Д.А. Рахымқұлов

Подготовили к изданию:

К.К. Нурумбетова, Ж.Ж. Несипбаева, А.А. Оралова,
Г.У. Орынбаева, А.Н. Конакбаева

Н.Е. Едыгенов

**Е 34 Участие казахстанцев в партизанском движении в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны / Едыгенов Нури. Повт. изд. - Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. - 192 стр.
ISBN 978-601-7398-79-3**

В книге на фактическом материале показывается участие казахстанцев в организации всенародной партизанской борьбы, развернувшейся под руководством Коммунистической партии на временно оккупированной врагом территории Советской Белоруссии в годы Великой Отечественной войны. В этой борьбе особенно ярко проявились советский патриотизм и дружба народов СССР.

Сатылым бағасы - 1500 теңге

Читатели познакомятся со многими неизвестными до сего времени именами своих земляков, которые героически сражались с гитлеровскими оккупантами до полного изгнания их с территории Советской Белоруссии.

Книга представляет интерес для историков, пропагандистов, учителей школ, а также широкого круга читателей.

УДК 355/359 ББК63.3(2)622

ISBN 978-601-7398-79-3

© Едыгенов Н.Е., 1972

©Издательство «НАУКА» Казахской ССР, 1972

© Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2015

Басуға 05.06. 2015 қол қойылды

Шартты баспа табағы –12,5

Офсеттік басылым

Таралымы 500 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы

Тарих және этнология институты, «Отан тарихы»

журналының редакциясында басылды

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,

Алматы қ., Шевченко көшесі, 28